

VERSTRENGELDE LEVENS

De eeuwige ballingschap van Erika en Klaus Mann

Alexandra Paffen

Afbeelding omslag: Erika en Klaus Mann in de jaren dertig

VERSTRENGELDE LEVENS
De eeuwige ballingschap van Erika en Klaus Mann

Entwined Lives
The Eternal Exile of Erika and Klaus Mann
(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht op gezag van de rector magnificus, prof.dr. J.C. Stoof, ingevolge het besluit van het college voor promoties in het openbaar te verdedigen op donderdag 15 november 2007 des middags te 12.45 uur

door

Alexandra Hubertina Agnes Maria Paffen
geboren op 9 september 1974, te Heerlen

Promotor: Prof.dr. M.J. Schwegman

Co-promotor: Dr. J.P.M. Koch

Dit proefschrift werd (mede) mogelijk gemaakt met financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

INHOUDSOPGAVE

PROLOOG	7
<i>Metaforische tweelingen .....</i>	<i>7</i>
<i>Metaforische ballingen .....</i>	<i>11</i>
<i>Erika en Klaus als cultfiguren.....</i>	<i>16</i>
KINDEREN VAN DE JAREN TWINTIG	21
<i>Solidariteit en nieuwsgierigheid.....</i>	<i>21</i>
<i>Op zoek naar een melodie.....</i>	<i>24</i>
<i>Autoracen en boksen.....</i>	<i>27</i>
<i>Berlijn, Berlijn.....</i>	<i>30</i>
<i>Neue Sachlichkeit.....</i>	<i>35</i>
<i>Amerika in Duitsland en Duitsers in Amerika .....</i>	<i>37</i>
<i>Een nieuwe seksualiteit .....</i>	<i>43</i>
DE BLIK OP DUITSLAND.....	51
<i>Als op een eindeloze vlucht .....</i>	<i>51</i>
<i>Een politieke vlucht.....</i>	<i>53</i>
<i>Vertwijfelde vrolijkheid.....</i>	<i>57</i>
<i>De blik op Duitsland.....</i>	<i>60</i>
<i>'Die Sammlung' en 'Die Pfeffermühle' .....</i>	<i>63</i>
<i>'Vergnügen am Spiel' en 'Ernst im Spiel' .....</i>	<i>65</i>
<i>Strijd om 'Die Sammlung'.....</i>	<i>69</i>
<i>Strijd met Thomas.....</i>	<i>73</i>
<i>De aristocraten van de geest en de zin van de emigratie .....</i>	<i>77</i>
HET 'ANDERE' DUITSLAND IN DE NIEUWE WERELD	83
<i>"Happy days are here again..." .....</i>	<i>83</i>
<i>'An asylum for mankind'.....</i>	<i>87</i>
<i>Bevroren taal.....</i>	<i>90</i>
<i>Hoop op Amerika.....</i>	<i>96</i>
<i>Een leven als lecturer.....</i>	<i>99</i>
<i>Bemiddelaars tussen de oude en de nieuwe wereld .....</i>	<i>101</i>
<i>Activisme versus pacifisme.....</i>	<i>106</i>
<i>Het einde van de geest van het Volksfront .....</i>	<i>110</i>
<i>Het einde van het andere Duitsland .....</i>	<i>115</i>
ACTIVISME EN APATHIE	123
<i>In dienst van Amerika .....</i>	<i>123</i>
<i>In het vizier van de FBI.....</i>	<i>127</i>
<i>De toekomst van Duitsland .....</i>	<i>133</i>
<i>Mann über Bord .....</i>	<i>137</i>
<i>Aan verschillende fronten .....</i>	<i>143</i>
<i>You can't go home again .....</i>	<i>146</i>
<i>Stalins vijfde colonne.....</i>	<i>151</i>
EPILOOG	157
SUMMARY	165
BIJLAGE FOTO'S ERIKA EN KLAUS MANN	169
GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN.....	171
LITERATUURLIJST.....	173
CURRICULUM VITAE.....	187

PROLOOG

Metaforische tweelingen

(...) waar we de uren van de dag en soms de nacht samen doorbrachten, jaren- en jarenlang, in een vertrouwen en intimiteit die alleen tweelingen kennen, die bijzondere wezens die door een gril van de natuur in leven en dood aan elkaar vastzitten. Tweelingen (...) die, ver van elkaar verwijderd, ook op volwassen leeftijd alles van de ander weten. (...) De twee lichamen staan in een organische verbinding met elkaar, zoals in de moederschoot... En ze voelen liefde en haat voor dezelfde persoon. Dat komt voor in de natuur. Niet vaak... maar misschien ook niet zo zelden als men meestal denkt. En ik heb ook weleens gedacht dat vriendschap misschien wel net zo noodlottig is als de band tussen tweelingen. Een bijzondere overeenkomst in de aanleg, in de sympathieën, de smaak, de culturele ontwikkelingen en de gemoedsbewegingen bindt twee mensen samen in hetzelfde noodlot. De een kan de ander wel de vreselijkste dingen aandoen, toch hebben ze een gemeenschappelijke lotsbestemming. De een kan voor de ander op de vlucht slaan, toch weten ze in essentie alles over elkaar. De een kan een nieuwe vriend of geliefde kiezen, maar zonder de geheime, ongeschreven toestemming van de ander kan hij zich niet uit die band losmaken. Het lot van zulke mensen voltrekt zich parallel, al gaat de een ver weg van de ander (...).¹

De schitterende roman *Gloed* van Sándor Marai uit 1942, waar dit fragment uit komt, gaat over een diepe, bijzonder intieme relatie tussen twee hartsvrienden, twee zielsverwanten, en laat naast het mooie van een dergelijke verbintenis ook de noodlottige kant zien. Deze relatie overstijgt bij Marai het aardse en raakt aan het metafysische, het mythische. Dit mythische, ongrijpbare aspect is wat deze relatie evenals die van Erika (1905-1969) en Klaus Mann (1906-1949), de oudste kinderen van de Duitse schrijver Thomas Mann (1875-1955), zo tijdloos en fascinerend maakt. Klaus was een man en Erika een vrouw, maar Klaus was zacht en ‘vrouwelijk’ en Erika stoer en mannelijk en op foto’s versmelten ze tot een androgyne eenheid. Hij was homoseksueel, maar werd tegelijkertijd geprikkeld door een bepaald type androgyne vrouwen en zij viel op oudere vaderlijke mannen, maar ook op vrouwen. Beiden waren in hun jonge jaren a-politiek en pacifistisch, maar werden overtuigde antifascisten en gingen zelfs in dienst van het Amerikaanse leger om de wereld te bevrijden van het Duitse kwaad. Hun relatie, hun levensloop en hun werk laat zich niet in gemakkelijke hokjes en kaders plaatsen: zij waren vrije, ongebonden geesten.

Erika en Klaus waren *kindred spirits*. Het beeld dat Klaus in zijn autobiografische geschriften heeft geschetst van zijn kinder- en jeugdjaren laat zien dat er al van jongs af aan sprake was van een ‘absolute solidariteit’ tussen hem en zijn zus, en van een gedeelde passie om de wereld te ontdekken:

Denn im Bereich des wirklichen Lebens gehörten Erika und ich zusammen; unsere Solidarität war absolut und ohne Vorbehalt. Wir traten wie Zwillinge auf: Die Erwachsenen wie die Kinder hatten uns als Einheit zu akzeptieren.²

---

¹ Marai, Sándor (2000). *Gloed*. (p.84) Amsterdam/Wereldbibliotheek

² Mann, Klaus (1981[1949]). *Der Wendepunkt. Ein Lebensbericht*. (p.76). Reinbek/Rowohlt

Ze leefden volgens Klaus in hun eigen wereld, met eigen wetten en taboes, eigen liederen en een eigen jargon.³ Hun eerste treden op het literaire en theatrale pad zetten ze samen: ze schreven als kinderen samen gedichten en speelden samen toneel. De vroegste jeugdherinnering van Klaus betreft dan ook hemzelf en Erika. Deze herinnering speelt zich af op een balkon, waar beide kinderen midden in de nacht op waren gaan staan, alleen om te kijken hoe de wereld eruit zag, terwijl ze eigenlijk zouden moeten slapen.⁴ Hoewel de stem van Erika over haar jeugd ontbreekt, beschreef ze in 1960 in een brief hoe ze als kind, tijdens een wandeling met Klaus en hun kindermeisje, een meisje uit de buurt, Eva, en haar kindermeisje tegenkwamen en ze haar helemaal radeloos gevraagd had: ‘Wo hast denn Du Dein’ Eissi [koosnaam voor Klaus]? Ein Eissi muß man doch haben!’⁵

In secundaire literatuur wordt vaak beweerd dat de relatie tussen Erika en Klaus vooral tijdens de jaren twintig erg intiem was, maar dat er daarna, in de jaren van de ballingschap, spanningen en tenslotte verwijdering optrad.⁶ In dit proefschrift zal echter duidelijk worden gemaakt dat hun relatie ook in dat opzicht het aardse oversteeg. Ook al bevonden ze zich tijdens hun ballingschap op verschillende continenten en scheidde de Atlantische Oceaan hen van elkaar, ze bleven geestelijk met elkaar verbonden. Zij konden op hetzelfde moment onafhankelijk van elkaar dezelfde ideeën uitdragen. Hun levens waren niet alleen verstrengeld, maar bewogen zich ook naast elkaar. Hun lot voltrok zich, zoals Marai het zo mooi verwoordt, parallel ook al waren ze ver van elkaar verwijderd.

Marai vergelijkt de speciale verbintenis van zijn hoofdpersonages met de band tussen tweelingen. Ook Erika en Klaus presenteerden zichzelf eind jaren twintig, toen ze voor de eerste keer naar Amerika reisden, voor de Amerikaanse pers als tweelingen. Ze verschilden echter één jaar van elkaar: Erika was op 9 november 1905 en Klaus op 18 november 1906 geboren. Volgens Klaus werden hun verjaardagen echter van jongs af aan gelijktijdig gevierd, ‘wie Zwillinge’.⁷ Een van de boeiendste facetten van deze relatie is dan ook deze ‘zelf-enscenering’. Zij hebben van jongs af aan gestalte gegeven aan de mythologisering van hun symbiose. En zij hebben voor de buitenwereld, maar ook voor zichzelf, nooit afbreuk gedaan of willen doen aan deze mythe. Zelfs na de dood van Klaus in mei 1949 heeft Erika dit beeld van hun relatie met hart en ziel verdedigd en bewaakt.

De verbeelding van hun relatie is niet alleen schriftelijk, maar ook visueel overgeleverd. Er bestaan vele foto’s (zie bijlage) waarop beiden versmelten tot een androgyne eenheid. Op een foto uit 1930 gaan het mannelijke en vrouwelijke vloeiend in elkaar over. Maar ook jaren later, tijdens hun Amerikaanse ballingschap, presenteerden ze zichzelf op de omslag van hun gezamenlijk geschreven boeken *Escape to Life* (1939) en *The Other Germany* (1940) nog als zodanig aan de buitenwereld.

---

³ *Ibidem*, p.30

⁴ Mann, Klaus (2000 [1932]). *Kind dieser Zeit*. (p.15) Reinbek/Rowohlt Taschenbuch

⁵ Mann, Erika (1988). *Briefe und Antworten 1951-1969*. (p.91) München/DTV

⁶ Zie bijvoorbeeld: Andrea Weiss (2000). *Flucht ins Leben. Die Erika und Klaus Mann-Story*. (p.81) Reinbek/Rowohlt

⁷ *Der Wendepunkt*, p.64

Belangrijker en veel omvangrijker dan de manier waarop ze zichzelf visueel hebben neergezet, is de schriftelijke nalatenschap van hun relatie: hun uitgebreide, grotendeels ongepubliceerde briefwisseling en hun gezamenlijk geschreven lezingen, artikelen en boeken. Boeiend is ook hier weer de manier waarop ze zichzelf presenteren. Klaus was de voornaamste literaire drijfkracht achter de mythe van de onafscheidelijke *Geschwister*. Zelfs in zijn autobiografie *Der Wendepunkt*, die hij een maand voor zijn dood afrondde, nam hij geen afstand van dit beeld, hoewel de relatie met zijn zus toen eigenlijk alleen nog teerde op de herinnering aan wat zij ooit was geweest. Het beeld van hun verbondenheid vertoont in *Der Wendepunkt* dan ook nostalgische trekjes: ‘In meinem Leben hat wohl nur das, woran sie Anteil nimmt, so recht eigentlich Bestand und Wirklichkeit.’⁸ Er is bij Klaus, zeker wat betreft de weergave van de kinderjaren, maar ook over vele belangrijke episodes later in zijn leven, sprake van legendevorming. Hij onderkende dit zelf en in zijn beide autobiografieën sprak hij over ‘Mythen der Kindheit’.⁹

Hoezeer beiden niet alleen tegenover de buitenwereld, maar vooral ook voor zichzelf de behoefte voelden om hun bijzondere band te stileren blijkt bijvoorbeeld uit een brief van Klaus aan Erika uit 1932: ‘Auf der einen Hand die ganze Welt, auf der anderen Du – und es hält, siehe, im schwebenden Gleichgewichte.’¹⁰ Hoewel de brieven van Erika aan Klaus tot haar meest liefdevolle en openhartige behoren, werd zij hierin zelden zo intiem als hij. Zijn dood verscheurde haar echter en aan een goede vriendin schreef ze: ‘Waren wir doch Teile von einander, - so sehr, daß ich ohne ihn im Grunde gar nicht zu denken bin.’¹¹

Klaus heeft de bijzondere verbintenis met zijn zus niet alleen in zijn brieven en autobiografische geschriften, maar ook in zijn fictieve werk weergegeven. In zijn vroege toneelstukken speelt het thema van de intieme broer-zus relatie een belangrijke rol, en ook in diverse romans zoals *Treffpunkt im Unendlichen* (1932) en *Vergittertes Fenster* (1937) is de relatie met Erika literair verwerkt. Erika, die in de jaren twintig als toneelspeelster weliswaar de rollen vertolkte die Klaus met haar in zijn achterhoofd had geschreven, thematiseerde zelf de broer-zus relatie niet. Des te opvallender is het dat zij van twee novelles die zo’n relatie wel tot onderwerp hebben, namelijk *Wälsungenblutt* (1905) van haar vader en *Vergittertes Fenster* van Klaus, een filmscenario zou schrijven. Misschien voelde ze zich indirect wel degelijk aangetrokken tot dit thema? In zijn autobiografie beschrijft Klaus hoe hij en Erika in 1930 tijdens één van de vele reizen die zij samen maakten in de Marokkaanse stad Fez hun eerste *bad trip* beleven. Deze episode is eveneens tot in detail en uiterst indringend terug te vinden in zijn roman *Treffpunkt im Unendlichen*. In deze roman bezwijkt het vrouwelijke personage echter aan de gevolgen van het overmatig drugsgebruik en blijft Sebastian, alias Klaus, verloren achter. Klaus Pringsheim, de tweelingbroer van de moeder van Erika en Klaus, Katia Mann (1883-1980), schreef over *Treffpunkt im Unendlichen* aan zijn neef: ‘Der

---

⁸ *Ibidem*, p. 308

⁹ *Kind dieser Zeit*, p.12; *Der Wendepunkt*, p.20

¹⁰ Kroll, Fredric (Hg.) (1977). Klaus Mann-Schriftenreihe, Bd. 3: 1927-1933. *Vor der Sintflut*. (p.146) Wiesbaden/Edition Klaus Blahak; Strohmeyr, Armin (2000). *Klaus und Erika Mann. Les enfants terribles*. (p.89) Berlin/Rowohlt

¹¹ Mann, Erika (1988) *Briefe und Antworten 1922-1950*. (p.261) München/DTV

Haschischrausch ist echt prächtig und Eri's [Erika's] Tod ganz große Klasse, man kann sagen, er wirkt erschütternd.'¹²

Klaus Mann trad hiermee, met het omzetten van leven in werk, van feit in fictie, in de voetsporen van zijn vader en van zijn oom, de schrijver Heinrich Mann (1871-1950). In juni 1927 schreef hij aan de schrijver Heinrich Kurtzig:

Die Idee ist sehr gut, die "Tradition seiner Familie" aufzuschreiben und festzulegen - in meiner Familie hat man es ja auch schon getan. Jeder Einblick in eine Familie eröffnet so viel Geheimnis, mir scheint, von allen möglichen menschlichen Gemeinschaftsformen ist die Familie die eigentlich mystische.¹³

Hij verwijst in deze brief onder meer naar de bekende roman *Buddenbrooks. Verfall einer Familie* uit 1901 van zijn vader, waarin deze de geschiedenis van zijn familie heeft verbeeld. De historicus Golo Mann (1909-1994), de jongere broer van Erika en Klaus, schreef dat het in *Buddenbrooks* moeilijk was om feit van fictie te onderscheiden. Alle kinderen Mann lazen deze roman al op jonge leeftijd en er was voor hen eigenlijk geen grens tussen werkelijkheid en kunst te trekken: 'In einem Schriftstellerhaus wie dem meines Vaters schwankt die Realität gewissermaßen, und das Künstlerische und das Wirkliche oder sogenannte Wirkliche vermischt sich auf sonderbare Weise.'¹⁴

Klaus en Erika hebben ook hun eigen leven van jongs af aan gemodelleerd naar familietradities. Zo was Klaus al op jonge leeftijd gefascineerd door de mysterieuze wereld waarin zijn moeder en haar tweelingbroer leefden:

Das Gespräch zwischen den beiden wimmelte von geheimen Formeln, zärtlichen Anspielungen, rätselhaften Scherzen. Die zwei seltsamen Kinder schienen in einer Welt für sich zu leben - geschützt von ihrem Reichtum und von ihrem Witz, bewacht und verwöhnt von Bedienten und Verwandten.¹⁵

Volgens Klaus ontwikkelden hij en zijn zus eveneens net als 'echte' tweelingen al op jonge leeftijd een eigen taal en leefden ze in een eigen wereld. Ook Thomas Mann werd geïnspireerd door de bijzondere band van zijn vrouw met haar broer. Hij gebruikte hen beiden als model voor één van zijn meest gewaagde novellen, *Wälsungenblut* uit 1905. Het thema van de intieme, incestueuze broer-zus relatie speelde een belangrijke rol in het leven en werk van diverse leden van de familie Mann. Thomas zelf had een bijzondere band met zijn zus Lula, en zijn broer Heinrich heeft de intieme relatie met zijn zus Carla verwerkt in zijn roman *Die Jagd nach Liebe* uit 1903.¹⁶ Erika en Klaus hadden dus van jongs af aan een reële en fictieve werkelijkheid waaraan ze hun broer-zus relatie konden spiegelen.

---

¹² Kroll, Fredric (1999). Nachtwort. In: Mann, Klaus (1999 [1932]). *Treffpunkt im Unendlichen*. Reinbek/Rowohlt

¹³ Mann, Klaus (1991). *Briefe und Antworten, 1922-1949*. (p.45) Reinbek/Rowohlt

¹⁴ Mann, Katia (1976). *Meine ungeschriebenen Memoiren*. (p.92) Frankfurt am Main/Fischer; Vgl. ook Jeroen Koch (1994). *Politiek en moraal. Golo Mann en de Duitse geschiedenis*. (p.11) Houten/Atalanta

¹⁵ *Der Wendepunkt*, p.16

¹⁶ Beide zussen pleegden zelfmoord: Carla in 1910 op 28-jarige leeftijd en Lula in 1927 op 49-jarige leeftijd.

Metaforische ballingen

Erika en Klaus waren metaforische tweelingen en metaforische ballingen, maar ze waren ook echte ballingen. Ballingschap is een eeuwenoud verschijnsel, maar wordt pas in de twintigste eeuw een massafenomeen. Onder een balling of banneling wordt vaak een persoon verstaan die bij vonnis verboden is binnen een bepaald gebied te verblijven. Aan deze definitie zitten echter allerlei haken en ogen. Zo verlieten Bertolt Brecht, Alfred Döblin en Heinrich Mann, de oom van Erika en Klaus, al in februari 1933 Duitsland, terwijl ze hun Duitse staatsburgerschap pas maanden of jaren later verloren. De definitie van één van de weinige theoretici over ballingschap Paul Tabori in zijn inmiddels klassieke studie *The Anatomy of Exile* (1972) is duidelijk meer doordacht:

An exile is a person compelled to leave or remain outside his country of origin on account of well-founded fear of persecution for reasons of race, religion, nationality, or political opinion; a person who considers his exile temporary (even though it may last a lifetime), hoping to return to his fatherland when circumstances permit – but unable or unwilling to do so as long as the factors that made him an exile persist.¹⁷

Tabori koppelt ballingschap los van een officieel uitgesproken vonnis en ziet mensen die vanwege dreigende vervolging hun land verlaten ook als ballingen. Hiermee wordt ook meteen het absurde onderscheid, dat in veel literatuur gemaakt wordt tussen vrijwillige en onvrijwillige ballingschap opgeheven. Ballingschap is nooit vrijwillig.

Erika en Klaus voelden de dreiging die van het nationaal-socialisme uitging al vroeg. Hun uitgesproken pacifistische houding en extravagante levensstijl was de nationaal-socialisten een doorn in het oog. In november 1931 had Klaus het in zijn dagboek al over een eventueel vertrek uit Duitsland. In de periode tot hun vertrek in maart 1933 kwam het geregeld tot aanvaringen met nationaal-socialisten en werden Erika en Klaus en hun familie bedreigd. Ze waren ooggetuigen van de radicalisering die in Duitsland om zich heen greep. Hun oom Heinrich Mann werd op 15 februari 1933 vanwege zijn actieve linkse engagement uit de prestigieuze *Akademie der Künste* gezet, waar hij een hoge positie bekleedde als president van de sectie dichtkunst. 28 februari, de dag na de Rijksdagbrand, vernamen ze dat linkse intellectuelen als Egon Erwin Kisch, Carl von Ossietzky en Erich Mühsam waren opgepakt. Erika en Klaus verlieten op 13 maart Duitsland, nadat ze hun ouders, die zich na een lezingentournee van Thomas in Zwitserland bevonden, ervan overtuigd hadden dat ze niet naar Duitsland terug konden keren. Klaus zou op 3 november 1934 zijn Duitse staatsburgerschap verliezen, Erika op 8 juni 1935 het hare.

Erika en Klaus zijn in een aantal opzichten ‘typische’ ballingen. Zo bleef hun blik gedurende de hele ballingschap gevestigd op Duitsland. Deze politieke gerichtheid op het vaderland, en ook dit is kenmerkend voor veel ballingen, ontstond pas *tijdens* de ballingschap. Zij gaat vaak gepaard met nostalgische gevoelens, een intensief verlangen naar de verloren *Heimat*. Dit verschijnsel is ook door ballingen zelf waargenomen en bekritiseerd. Zo stond de

---

¹⁷ Tabori, Paul (1972). *The Anatomy of Exile. A Semantic and Historical Study*. (p.27) London/Harrap

Poolse balling en schrijver Witold Gombrowicz erg kritisch tegenover dit soort ‘escapistische’ nationalistische gevoelens. Voor hem bevond het ware vaderland zich in de mens zelf:

Heeft ooit een mens ergens anders gewoond dan in zichzelf? U bent thuis, ook al bevindt u zich in Argentinië of Canada, want het vaderland is geen plaats op de landkaart, maar de levende werkelijkheid van de mens.

Cultiveer dus niet langer vrome illusies en kunstmatige sentimenten in uzelf. Nee, nooit zijn we gelukkig geweest in het vaderland. (...) Ze zijn niet prachtig, niet onvergetelijk, de bloemen van ginds – maar ellende, vuiligheid, ziekten, verveling en onrecht omringden u ook vroeger, als de honden in de donkere Poolse dorpen, jankend in de schemering.¹⁸

Bij Erika en Klaus treft men maar incidenteel nostalgische overpeinzingen over Duitsland aan. Zo schreef Erika begin 1937 vanuit Amerika weemoedig aan haar moeder:

Ach, man wird nie zur Ruhe kommen, und bei allem Gefühl für die Possibilitäten und Zukunftsmöglichkeiten dieses wilden Landes bleibt das Gefühl der Zugehörigkeit zum europäischen Misthäufchen doch so recht lebhaft bestehen, und jeder Hahn der von dorten kräht, kräht heimatlich.¹⁹

In de eerste jaren van hun ballingschap waren ze beiden, maar vooral Klaus, politiek actief bezig ‘het andere Duitsland’ -de niet nationaal-socialistische Duitsers zowel in als buiten Duitsland- te verenigen tegen het nationaal-socialistische Duitsland. Maar deze bemoeienissen om één front te vormen tegen Hitler waren van begin af aan gedoemd te mislukken, onder meer omdat het hele partijpolitieke scala van Weimar, van links tot rechts, in ballingschap was gegaan en de oude verschillen had meegenomen. Daarnaast stond een groot deel van de Duitse vluchtelingen volkomen onverschillig tegenover de politiek. Deze politieke versplintering en het onvermogen om één front te vormen zijn overigens niet alleen kenmerkend voor de Duitse exil van na 1933, maar ook voor de Russische ballingschap van na 1917. Hoewel het Klaus lukte om in de eerste jaren van de ballingschap de meest uiteenlopende kleuren intellectuelen en schrijvers in zijn tijdschrift met de veelzeggende titel *Die Sammlung* onder te brengen, betekende dit nog niet dat diezelfde mensen zich ook politiek lieten verenigen.

De eerste jaren bewogen Klaus en Erika zich veel binnen emigrantenkringen. De gangbare term uit die jaren voor Duitse vluchtelingen was ‘emigrant’ en niet balling. Het cabaret van Erika, *Die Pfeffermühle*, was een emigrantencabaret en ook *Die Sammlung* was één van de eerste emigrantentijdschriften. Klaus schreef met name voor Duitse emigrantentijdschriften en kranten. Ze brachten de meeste tijd door in emigrantensteden als Parijs, Praag en Amsterdam en omringden zich daar ook bij voorkeur met lotgenoten. Ook dit bij elkaar klitten van grote groepen ballingen in dezelfde steden of zelfs in dezelfde buurten in die steden is kenmerkend voor ballingschap in het algemeen en vindt men bijvoorbeeld ook bij de Russische ballingschap. Als ‘geselliges Exil’ en ‘animierte Verbannung’ omschreef Klaus de eerste Europese jaren van de ballingschap in zijn autobiografie.²⁰

---

¹⁸ Gombrowicz, Witold (1986). *Dagboek 1953-1969*. (p.94) Baarn/Ambo

¹⁹ *Briefe und Antworten 1922-1950*, p.111

²⁰ *Der Wendepunkt*, p.316

Een dergelijke karakterisering zal men niet snel aantreffen bij de overige Duitse ballingen. Maar Erika en Klaus waren in veel opzichten dan ook atypische ballingen. Zij vielen niet in een gat nadat ze Duitsland hadden verlaten, ook niet toen ze, al in 1936, Europa verruilden voor Amerika. De Amerikaanse ballingschap typeerden ze als een *Escape to Life*, de titel van hun eerste in Amerika verschenen boek. Terwijl de Amerikaanse ballingschap voor de meeste Duitse schrijvers en intellectuelen een zeer traumatische periode was, betekende het voor Erika en Klaus een frisse start, een nieuw begin. Zij waren opgelucht Europa, dat in toenemende mate boog voor Hitler en waar zij steeds meer problemen ondervonden vanwege hun uitgesproken politieke activisme, achter zich te kunnen laten.

Een van de belangrijkste redenen waarom de Amerikaanse ballingschap in tegenstelling tot het Europese exil voor de gevluchte Duitse schrijvers en intellectuelen zo confronterend was, was vanwege het verlies van de taal. Zij waren *Duitse* schrijvers. Hun identiteit was intrinsiek verbonden met de Duitse taal en cultuur. Hiervan afscheid nemen was voor velen van hen vrijwel synoniem aan zelfmoord. In Europa hadden ze nog een afzetmarkt, maar in Amerika vonden ze geen gehoor. Erika en Klaus daarentegen slaagden er in Amerika relatief snel in zich de Engelse taal eigen te maken. Zonder kleerscheuren kwamen ook zij er echter niet van af. Ze werden het Engels nooit zo meester als het Duits. Zo voltooide Klaus geen enkele roman in het Engels.

In de beschrijvingen van ballingen, en ook in het onderzoek naar ballingschap, overheersen vaak de traumatische kanten: de gevoelens van verlies, ontworteling en ontworteling. De Palestijns-Amerikaanse literatuurwetenschapper Edward Said, die zich zijn hele leven met het thema ballingschap heeft beziggehouden, beschrijft dat de canon van de moderne Westerse cultuur voor een groot deel het werk van ballingen is en dat het Amerikaanse academische, intellectuele en esthetische denken -hij noemt mensen als Albert Einstein en Herbert Marcuse- gevormd is door ballingen. Toch is hij ervan overtuigd dat ‘the achievements of any exile are permanently undermined by his or her sense of loss.’ Een veel geciteerd essay van hem ‘The mind of winter. Reflections on life in exile’ uit 1984 opent met de volgende zinnen:

Exile is the unhealable rift forced between a human being and a native place, between the self and its true home. The essential sadness of the break can never be surmounted.²¹

Ook de Pools-Amerikaanse schrijfster Eva Hoffman, een ervaringsdeskundige en eveneens onderzoeker van ballingschap, beschrijft dat ‘in het persoonlijke leven ballingschap bijna onvermijdelijk een pijnlijke ervaring [is], maar in culturele zin is de toestand van ontworteling en ontworteling zeer vruchtbaar gebleken.’²² Zij suggereert evenals Said dat er altijd een schaduwzijde is aan de culturele rijkdom die veel ballingen voortbrengen, namelijk hun niet-aflatende persoonlijke lijden.

Onderzoekers als Said en Hoffman en vele anderen benadrukken te zeer het lijden van ballingen en te weinig de blikverruimende, bevrijdende en stimulerende kanten van deze

---

²¹ Said, Edward W., ‘The mind of winter. Reflections on life in exile’, *Harper’s magazine*, 269 (1984).

²² Hoffman, Eva, ‘Ballingschap en het verleden. Enkele persoonlijke bespiegelingen’, *Nexus*, 15 (1996).

ervaring. Uiteindelijk is één van de onderliggende redenen van de vlucht van veel schrijvers en intellectuelen de belemmering die zij in hun vaderland ervaren in de vrijheid van meningsuiting. Hoezeer iemand ook lijdt onder alle hindernissen van het vluchtelingenbestaan, zoals het verlies van staatsburgerschap, de oneindige bureaucratische zoektocht naar visa, werkvergunningen, het wantrouwen van het gastland, toch genieten de meeste ballingen in het nieuwe land weer de vrijheid om zich te uiten. Gombrowicz, de onorthodoxe Poolse verbannen schrijver, was iemand die in vlijmscherpe bewoordingen fulmineerde tegen het zelfmedelijden van zijn collega-schrijvers in ballingschap. Voor hem was de ballingschap ‘een duik in de wereld’ en een ‘ongehoorde stimulans voor de literatuur’:

Daar wordt de elite van een land verbannen naar het buitenland! Nu kan zij van buitenaf denken, voelen, schrijven. Zij krijgt afstand. Zij verwerft een ongehoorde geestelijke vrijheid. Alle ketenen vallen af. Je kunt meer jezelf zijn. In de algemene chaos worden de bestaande vormen lossler, je kunt op een veel overbiddelijker manier de toekomst tegemoet treden. Een buitenkans! Een gedroomd moment!²³

Voor Erika en Klaus was in ballingschap gaan de enige manier om het ongebonden, vrije leven dat ze in de jaren twintig leidden, voort te zetten. In veel opzichten leefden ze vóór 1933 al als ‘metaforische’ ballingen. Ze waren altijd onderweg en voelden zich op geen enkele manier gebonden, behalve aan elkaar. Klaus schreef in zijn autobiografie:

Meine Unrast – oder meine Angst vor Wiederholung, Monotonie und Überdruß – ließ mich niemals an einem Ort, bei einem Freundeskreis, einer Beschäftigung verweilen. Es trieb mich fort. Immer trieb es mich zum Aufbruch, zum neuen Abenteuer. Ich gefährdete (oder rettete) menschliche Beziehungen, riskierte berufliche Chancen, unterbrach Studien und Amüsements – nur aus dem nervös-irrationalen Bedürfnis nach Wechsel und Bewegung.²⁴

Een vriend van beiden, de Britse schrijver Christopher Isherwood, schreef ter nagedachtenis aan Klaus:

He had travelled widely and continuously – so much so that the huge upheaval of the Emigration seemed, as far as he was concerned, to be no more than an extension of his normal way of living. He was always on the move, in and out of hotel bedrooms, just having arrived, just about to leave, beset by telephone-calls, full of appointments.²⁵

Ballingschap kan naast een politieke betekenis dan ook een meer metaforische betekenis hebben. Erika en Klaus zijn in mijn ogen echte én metaforische ballingen. Klaus voelde zich verwant met metaforische ballingen en schreef tijdens zijn ballingschap over de componist Tsjajkovski en sprookjeskoning Ludwig II van Beieren. In *Der Wendepunkt* merkte hij over Tsjajkovski op: ‘Er war ein Emigrant, ein Exilierter, nicht aus politischen Gründen, sondern weil er sich nirgends zu Hause fühlte, nirgends zu Hause war.’²⁶ De Poolse dichter en balling

²³ Gombrowicz, *Dagboek 1953-1969*, p.65-66

²⁴ *Der Wendepunkt*, p.166; In *Turning Point* uit 1942, waar *Der Wendepunkt* op gebaseerd is, verwoordt Klaus het net iets anders en wordt beweging een primaire levensbehoefte: ‘But it was my mania – or a kind of fear of anticlimactic developments – to break up situations before they might become stale. I ruined (and sometimes saved) human relations, professional opportunities, studies and pleasures, by rushing away, just in order to move, to change, to remain alive.’(p.118)

²⁵ Mann, Erika (1950). *Klaus Mann zum Gedächtnis*. (p.66) Amsterdam/Bermann-Fischer, Querido Verlag

²⁶ *Der Wendepunkt*, p.335

Czesław Miłosz ziet de kenmerken van ballingschap zoals vervreemding terug in het leven in de moderne stad: ‘Perhaps a loss of harmony with the surrounding space, the inability to feel at home in the world, so oppressing to an expatriate, a refugee, an immigrant, however we call him, paradoxically integrates him in contemporary society and makes him, if he is an artist, understood by all.’²⁷ Bovendien vindt er in zijn optiek niet alleen vervreemding plaats vanwege verschuivingen in ruimte (‘space’) maar ook vanwege afstand in tijd. De nostalgie van veel ballingen naar hun verloren *Heimat*, is tot op zekere hoogte vergelijkbaar met de gevoelens van veel mensen die volwassen en oud worden en de plek van hun jeugd niet meer herkennen. Een prachtige uiting van dit laatste gevoel is het lied *Het dorp* vertolkt door Wim Sonneveld, waarin het dorp van zijn jeugd alleen nog te herkennen valt op ansichtkaarten en in zijn herinneringen. In een bundel uit 1998 getiteld *Exile and Creativity. Signposts, Travelers, Outsiders, Backward Glances* schrijft de uitgever Susan Rubin Suleiman in haar inleiding: ‘exile in its broad sense designates every kind of estrangement or displacement, from the physical and geographical to the spiritual.’²⁸

De Brits-Nederlandse onderzoeker Ian Buruma rekent in zijn Huizinga-lezing ‘De neoromantiek van schrijvers in exil’ uit 2000 hard af met metaforische ballingen zoals Said die zich in zijn ogen onterecht identificeren met de echte verschoppelingen. Toch moet ook hij erkennen dat ‘de blijvende fascinatie voor exilliteratuur’ ligt in het feit dat de ballingschap van Ovidius, Li Po of Joseph Roth ‘ook een diepere, metaforische betekenis heeft.’²⁹

Erika en Klaus zagen zichzelf vóór 1933 niet als ‘metaforische’ ballingen, hoewel Klaus terugblikkend op de laatste jaren in Duitsland voor zijn ballingschap schreef:

Ja, der gerade erst Erwachsene wußte schon, was Heimatlosigkeit ist, und lebte doch noch im Lande seiner Geburt. Deutschland war mir fremd, ich war ein Fremder in Deutschland, noch ehe ich mich endgültig von ihm trennte.
Ein Entwurzelter? Niemals war ich es so sehr wie damals, in einem schon fremd gewordenen Vaterland, dessen vergiftete Atmosphäre meine Stimme erstickte, ihr jede Resonanz und Wirkung nahm.³⁰

In mijn ogen zijn er drie ballingschapsstadia in het leven van Erika en Klaus te ontdekken, die in dit boek de revue zullen passeren. Allereerst de metaforische ballingschap van de jaren twintig (hoofdstuk 1), waarin zij als bohémiens de hele wereld verkenden. Vervolgens hun echte ballingschap van de jaren 1933-1945 (hoofdstuk 2 en 3), dat zij mede vanwege hun ongebonden levensstijl beter doorstonden dan menig andere balling, maar waarin ze toch ook met de vele schaduwkanten van het ballingenbestaan in aanraking kwamen. Tenslotte hun zelfgekozen ballingschap in de naoorlogse wereld van de Koude Oorlog (hoofdstuk 4): ze vielen als bemiddelaars tussen Oost en West, als *Weltbürger* tussen de fronten. In Amerika werden ze als ‘communisten’ gezien en in Duitsland als verraders. Zij waren eeuwige ballingen.

---

²⁷ Miłosz, Czesław, ‘On Exile’, *Parabola*, 18 (1993).

²⁸ Rubin Suleiman, Susan (ed.) (1998). *Exile and Creativity. Signposts, Travelers, Outsiders, Backward Glances*. (p.2) Durham, London/Duke University Press

²⁹ Buruma, Ian (2000). *De neoromantiek van schrijvers in exil*. (p.11) Amsterdam/Prometheus

³⁰ *Der Wendepunkt*, p.256, 264

Erika en Klaus als cultfiguren

‘Was für eine sonderbare Familie sind wir! Man wird später Bücher über Uns - nicht nur über einzelne von uns - schreiben’, schreef Klaus reeds in 1936 in zijn dagboek.³¹ Maar had hij ooit kunnen vermoeden hoe immens groot het aantal artikelen, boeken, documentaires en zelfs films zou zijn die er tot op de dag van vandaag over diverse leden van deze familie verschijnen? Het familie-epos *Die Manns. Ein Jahrhundertroman*, dat in 2001, precies honderd jaar na het verschijnen van het met de Nobelprijs bekroonde boek van Thomas Mann *Buddenbrooks*, op de Duitse televisie te zien was, luidde allerminst het einde in van de fascinatie voor deze familie, maar leek er eerder nieuwe impulsen aan te geven. Eén week na de uitzending wist de ‘paus van de moderne Duitse literatuur’, Marcel Reich-Ranicki, in zijn *onemanshow* te melden dat er die week in Duitsland 70.000 exemplaren van *Buddenbrooks*, 20.000 van *Der Zauberberg*, 10.000 van de memoires van Katia Mann en, zonder enige valse bescheidenheid, 10.000 van zijn eigen boek *Thomas Mann und die Seinen* over de toonbank waren gegaan.

Ook Erika en Klaus hebben intussen een zekere cultstatus bereikt. In het jaar 2000 verschenen er twee boeken en een film over de *Geschwister*. De boeken, die bij dezelfde uitgeverij verschenen, zijn voor een groot publiek geschreven en bevatten veel citaten en beeldmateriaal. Het eerste boek dat in de zogenaamde *Paare*-serie verscheen, was van de hand van literatuurwetenschapper Armin Strohmeier. Hij promoveerde in 1997 op het ‘androgyn Geschwistercomplex’ in het werk van Klaus Mann. Terecht constateert hij in zijn proefschrift dat dit ‘Geschwistercomplex’ een beslissende sleutel tot het werk van Klaus biedt, terwijl alle biografische studies tot dan toe zich of op Erika of op Klaus concentreerden. Hun relatie staat nooit centraal. Strohmeier zelf maakt zich hier echter ook schuldig aan door Erika uitsluitend vanuit Klaus’ perspectief te benaderen. Bovendien ligt de nadruk zoals al uit de titel van zijn proefschrift blijkt *-Traum und Trauma. Der androgyn Geschwisterkomplex im Werk Klaus Manns-* op een psychologische interpretatie van deze relatie. Het boek laat de historische en politieke context en achtergrond van deze levens vrijwel volledig buiten beschouwing. In mindere mate geldt dit ook voor het populair-wetenschappelijke boek *Klaus und Erika Mann. Les enfants terribles* dat Strohmeier drie jaar later over Erika en Klaus schreef.

Door de nadruk op een psychologische interpretatie van de relatie vanuit het gezichtspunt van Klaus te leggen, houdt Strohmeier alle clichébeelden die er over hen bestaan in stand: Erika als sterke, zelfverzekerde, onafhankelijke vrouw en Klaus als labiele, drugsverslaafde, suïcidale homoseksueel. Zo is één van de rode draden door het boek dat Klaus minstens zo afhankelijk is van drugs als van zijn zus. Deze fatale eenzijdige afhankelijkheidsrelatie met Erika zou hem er bovendien van weerhouden een serieuze relatie met een man aan te gaan. Afgezien van het feit dat Erika ook nooit een langdurige relatie met een man of vrouw heeft gehad, lijken *beiden* een leven te leiden waarin vrijheid, ongebondenheid en tijdelijkheid -zo kenmerkend voor ballingen- de boventoon voeren en een vaste relatie of een vaste woonplaats staat haaks op een dergelijke levenswijze. Hoe wezenlijk deze ‘provisorische’ levensstijl voor Erika en Klaus was, en hoe moeilijk voor hun partners,

---

³¹ Mann, Klaus (1995). *Tagebücher 1936-1937*. (p.61) Reinbek/Rowohlt

spreekt uit een brief van Erika aan haar minnaar tijdens de Amerikaanse ballingschap, de Duitse schrijver en arts Martin Gumpert: ‘Das Provisorische freilich meiner Situation, das dir so miserabel vorkommt, wird sich nicht vorwandeln lassen, - es ist gewissermassen stabil seit dem Kindertagen und mir, seit damals, weder “positiv” noch “negativ” bloss “gegeben”.’³² Het stabiele in hun leven was het ‘provisorische’ en ze waren niet bereid hier verandering in aan te brengen. In psychologische literatuur over intieme, incestueuze broer-zus relaties wordt bovendien geconstateerd dat deze verbondenheid een eigen ontwikkeling en de opbouw van een eigen onafhankelijke identiteit in de weg staat.³³ Als men evenals Strohmeyr uitgaat van een psychologische interpretatie, dan zou dit dus gelden voor Klaus én Erika. Zij zouden in die zin dus *beiden* nooit volwassen (onafhankelijk) geworden zijn.

Het boek bij de gelijknamige film *Flucht ins Leben. Die Erika und Klaus Mann-Story* van de Amerikaanse filmmaakster en schrijfster Andrea Weiss verscheen in september 2000, een paar maanden na dat van Strohmeyr. Bij Weiss gaat de aandacht meer naar Erika uit. Haar boek, dat pagina’s lange citaten telt, is echter vooral beschrijvend en mist een analyse van deze relatie. Ook zij blijft vasthouden aan clichés. Op de eerste pagina van haar boek heeft ze Erika en Klaus al gereduceerd tot twee mensen die ondanks alles in de schaduw van hun beroemde vader stonden. Bovendien neemt ook in haar boek de politiek-historische context een marginale plaats in.

Deze eenzijdige aandacht van zowel Strohmeyr als Weiss voor het persoonlijke leven van de *Geschwister* blijkt ook uit het feit dat zij nauwelijks gebruik maken van de door Erika en Klaus geschreven artikelen en lezingen. Zo vermelden beide auteurs terloops, in één alinea, dat Erika en Klaus in de zomer van 1938 als correspondenten afreisden naar het front van de Spaanse burgeroorlog.³⁴ Dat deze gebeurtenis een blijvende indruk op beiden achterliet en hun pacifistische overtuiging aan het wankelen bracht, blijft echter onvermeld. In dit boek betrek ik naast meer persoonlijke documenten als brieven en dagboeken, de vele artikelen en lezingen van Erika en Klaus in de analyse.³⁵ Zo ontstaat een vollediger beeld van deze levens en van de

---

³² Brief Erika Mann aan Martin Gumpert, ongedateerd (Literatuurarchief Academie der Kunsten Berlijn), volgens onderzoeker Jutta Ittner is deze brief van 1945 zie: Ittner, Jutta (1998). *Augenzeuge im Dienst der Wahrheit. Leben und literarisches Werk Martin Gumperts (1897-1955)*. Bielefeld/Aisthesis; Klaus die zich zeer met Tsjaikovski identificeerde laat hem in zijn op momenten zeer autobiografische roman *Symphonie Pathétique* (1935) zeggen: ‘Niemals habe ich dort geliebt, wo die Hoffnung oder die Gefahr bestand, daß man Ernst machte, daß ich gebunden würde, daß man mich wiederliebte und so festlegte.’ (p.98)

³³ In een bundel met psychoanalytische opstellen over broers en zussen wordt geconstateerd dat de incestueuze relatie tussen kinderen vaak ontstaat vanwege de verwaarlozing door de ouders. Het ontbreken van ouderlijke en autoriteit drijft kinderen in eenzaamheid naar elkaar toe. Deze kinderen kunnen moeilijkheden ondervinden in het ontwikkelen van een eigen identiteit. Opmerkelijk is de constatering dat ‘ouders hieraan kunnen bijdragen door zulke kinderen ‘gemakshalve’ als tweeling te beschouwen.’ Mettrop-Wurster, I. (red.) (1989). *Broers en zussen. Psychoanalytische opstellen over de relatie van kinderen*. (p.66-70) Meppel/Boom; Zie ook: Boer, Frits (1994). *Een gegeven relatie. Over broers en zussen*. Amsterdam/Prometheus

³⁴ Weiss, p.132; Strohmeyr, p.126

³⁵ In het literatuurarchief van de Monacensia München bevindt zich de nalatenschap van zowel Erika als Klaus Mann. Er bevinden zich circa 118 brieven (en nog enkele postkaarten en telegrammen) van Erika aan Klaus, waarvan er 4 gepubliceerd zijn. Van Klaus aan Erika bevinden zich er circa 131 brieven (en eveneens vele postkaarten en telegrammen), waarvan er 6 gepubliceerd zijn. Ook liggen er circa 146 brieven van Klaus en ongeveer 89 van Erika aan hun moeder, waarvan er eveneens maar een handjevol is gepubliceerd. In dit boek zijn alle citaten van de gebruikte ongepubliceerde correspondentie letterlijk overgenomen, dat wil zeggen inclusief eventuele spelfouten.

opmerkelijke verstrengeling van het persoonlijke met het politieke. Dit biedt mijns inziens een cruciaal inzicht in deze relatie, waar ander onderzoek naar Erika en Klaus Mann vanwege de nadruk op het persoonlijke vrijwel volledig aan voorbij gaat.

Opvallend is ook dat beide auteurs, Strohmeier en Weiss, die toch uitgebreid literatuuronderzoek hebben verricht, geen kennis hebben genomen van een proefschrift dat in 1997 in Amerika verscheen onder de titel *Reluctant Immigrants: Klaus and Erika Mann in American Exile, 1936-1945*. Gerald Günter Hauck, de auteur van dit proefschrift, neemt wederom vooral Klaus' werk en leven als uitgangspunt. Belangrijker is echter dat hij nauwelijks gebruik maakt van de tot op heden ongepubliceerde briefwisseling van Erika en Klaus die in het Erika en Klaus Mann-archief in München te vinden is. Ook verwijst hij niet naar de grotendeels ongepubliceerde briefwisseling tussen Erika en Klaus en hun moeder Katia Mann. Deze brieven laten echter zeker in de eerste jaren van de Amerikaanse ballingschap zien dat Erika en Klaus allesbehalve onwillige immigranten waren, zoals Hauck beweert. Hauck laat ook na Erika en Klaus te vergelijken met andere Duitse ballingen. Ook dan valt op dat zij zich, in tegenstelling tot het gros van de Duitse schrijvers en intellectuelen, juist aangetrokken voelden tot de Amerikaanse cultuur en zich voor haar invloeden allerminst hebben afgesloten.

De invalshoek van dit boek is het thema ballingschap in de meest brede betekenis van het woord. Wat was de invloed van de verbanning op het werk en leven van Erika en Klaus? Welke specifieke betekenis had ballingschap voor hen? Ballingschap is een thema waarbij het persoonlijke leven zich onwillekeurig vermengt met politieke gebeurtenissen en de identiteit op losse schroeven komt te staan. In de levens van Erika en Klaus is er, zoals in dit boek duidelijk zal worden, van jongs af aan sprake van een vermenging van hun persoonlijke leven met hun publieke optreden. Met vrijwel alles dat zij als broer en zus samen ondernemen, treden ze ook in de openbaarheid. Met de verbanning nemen hun levens en werk een politiek wending, die hen ook in historisch opzicht zeer interessant maakt.

Een leven dat qua ballingschapservaring zeer vergelijkbaar is met dat van Erika en Klaus is dat van de Hongaarse fotograaf Robert Capa (1913-1954).³⁶ Hij werd onder het dictatoriale regime van Horthy gedwongen Hongarije te verlaten vanwege zijn linkse politieke activisme. Zijn ballingschap versterkte zijn engagement alleen maar en hij zou in de daaropvolgende jaren maar liefst vijf oorlogen vanuit de frontlinie verslaan. Bij hem ziet men evenals bij Erika en Klaus die interessante mengeling van een niet aflatende strijd tegen het kwaad met gevoelens van rusteloosheid, wanhoop en zelfdestructie. Capa had kunnen rondkomen van het maken van glamourreportages, maar hij koos er vrijwillig voor om oorlog na oorlog te fotograferen. Ook hij wilde zich niet binden: geen huwelijk, geen kinderen, geen huis. Hij wilde ieder moment kunnen opstaan en weggaan. Bij Erika en Klaus bracht de verbanning uit Duitsland een voorheen slechts sluimerend politiek engagement teweeg. Zij reageerden als mensen en als kunstenaars op hun ballingschap en de ballingschap vormde hun politieke bewustzijn en hun relatie tot elkaar. Zij werden mede onder invloed van de ballingschap tot, in mijn visie, twee van de meest belangrijke, kritische ooggetuigen van een

---

³⁶ Vgl. de documentaire *Robert Capa: In Love and War* uit 2003 van Anne Makepeace

aantal van de ingrijpendste gebeurtenissen van de twintigste eeuw: de opkomst en ondergang van Hitler en het nationaal-socialisme, de Spaanse Burgeroorlog, de Tweede Wereldoorlog en het begin van de Koude Oorlog.

KINDEREN VAN DE JAREN TWINTIG

*Lebensangst und Lebensgier
- sie traten in der Weimarer Republik
als unzertrennliches Geschwisterpaar auf.*³⁷

Solidariteit en nieuwsgierigheid

In de hete zomer van 1923 kwamen de 17-jarige Erika en haar één jaar jongere broer Klaus voor het eerst in Berlijn. De bruisende metropool die in een aantal jaren tot een miljoenenstad was uitgegroeid en de belichaming was van de moderne tijd, oefende een enorme aantrekkingskracht uit maar stootte tegelijkertijd ook veel mensen af. Waarschijnlijk was de aantrekkingskracht voor Erika en Klaus bijzonder groot, aangezien zij stiekem naar Berlijn reisden, terwijl hun ouders hen op een rondreis door Thüringen waanden.³⁸ Ze vonden Berlijn fantastisch, ‘ganz hervorragend prachtvoll’. Ze gingen voor het eerst naar een cabaretvoorstelling en naar een gelegenheid waar jongens met elkaar dansten. ‘Sündiger und widerlicher konnte nichts mehr sein, es war wirklich ganz herrlich’, schreef Klaus enige jaren later.³⁹

Een jaar na hun stiekeme uitstapje naar Berlijn vestigden Erika en Klaus zich voor langere tijd in de Duitse hoofdstad. Erika zette haar eerste serieuze stappen op het podium en volgde lessen aan de beroemde toneelschool van Max Reinhardt. Klaus trad op als theatercriticus en schreef zijn eerste gepubliceerde verhalenbundel. Hun samenwerking nam nu een meer professionele vorm aan. Als kinderen hadden ze ook al samen gedichten geschreven en vooral samen toneel gespeeld. Zo speelden ze onder andere de prins en prinses uit de komische romance *Leonce und Lena* van George Büchner.⁴⁰ Nu traden ze voor het eerst samen op in het openbaar. In 1924, dus als 18-jarige, schreef Klaus in twee weken tijd zijn eerste toneelstuk *Anja und Esther*, waarin een idyllische ontluikende lesbische relatie in een *Erholungsheim für gefallene Kinder* wordt verstoord door een nieuwkomer. De beide protagonisten waren gemodelleerd naar Erika en Pamela Wedekind, een intieme vriendin van Erika en Klaus en dochter van één van de bekendste Duitse toneelschrijvers, Frank Wedekind. Het stuk kwam in handen van één van de jonge sterren van de *Hamburger Kammerspiele* Gustaf Gründgens, die er wel wat in zag om het onder zijn regie op de planken te brengen met in de hoofdrollen naast Erika en Pamela, hemzelf en Klaus. Het werd, enerzijds vanwege de inhoudelijke erotische verwickelingen in het stuk en anderzijds vanwege het feit dat de prominente *Dichterkinder* van Thomas Mann en van Frank Wedekind samen op de bühne

---

³⁷ Schöne, Lothar (1995). *Neuigkeiten vom Mittelpunkt der Welt. Der Kampf ums Theater in der Weimarer Republik*. (p.40) Darmstadt/Wissenschaftliche Buchgesellschaft

³⁸ *Kind dieser Zeit*, p.201

³⁹ *Ibidem*, p.201-202

⁴⁰ *Kind dieser Zeit*, p.167

stonden, een sensatie, een ‘succès de scandale’. ‘Dichterkinder spielen Theater’, stond in de kranten te lezen.⁴¹

De grenzen tussen de publieke en privésfeer werden hier voor het eerst duidelijk overschreden. De amoureuze ontwikkelingen tussen de vier hoofdpersonages zetten zich namelijk ook achter de schermen voort. Tussen Erika, Klaus en Pamela ontstond al voor *Anja und Esther* een driehoeksverhouding, waarbij er, ondanks de verloving van Klaus en Pamela, waarschijnlijk alleen tussen de twee vrouwen daadwerkelijk een seksueel getinte relatie was. ‘Pamela, Erika und Ich: dieses Bündnis, das uns so lange unzerstörbar schien, war vielleicht die schönste und aussichtsreichste Konstellation in unserem Leben’, schreef Klaus terugblikkend in 1932.⁴² Met *Anja en Esther* kwam er een nieuwe speler in het spel, Gustaf Gründgens. Hij zou, mede vanwege de steile carrière die hij onder het nationaal-socialistische regime maakte, een stempel op de rest van hun leven drukken.⁴³ In eerste instantie was er ook hier sprake van een *ménage à trois*, tot Erika op 24 juli 1926 met Gustaf trouwde en de relatie tussen hem en Klaus bekoelde. De vraag waarom Erika, die verbonden was en bleef aan Pamela, trouwde met Gustaf, die meer in Klaus en zijn eigen sekse zag, fascineert tot op de dag van vandaag veel familie Mann-onderzoekers. Erika zou het gedaan hebben om van Gustafs theaterervaring te profiteren, Gustaf om deel uit te maken van de prominente familie Mann. Sybille Bedford, een vriendin van Klaus, beweerde zelfs dat Erika alleen maar met Gustaf trouwde omdat hij de geliefde van Klaus was.⁴⁴ Dit is een opmerkelijke constatering aangezien Armin Stroymehr, en met hem vele anderen, juist van mening is dat Klaus, bijvoorbeeld door zijn verloving met Pamela, de geliefde van zijn zus, en zijn toneelstukken waarin iedere keer een rol op het lijf van Erika geschreven was, zijn zus aan zich probeerde te binden.⁴⁵ Waarschijnlijk probeerde Klaus zijn zus net zozeer aan zich te binden als andersom en probeerden ze via (driehoeks)relaties met anderen nog dichter bij elkaar te komen.

Een jaar later stonden ze wederom met z’n vieren op het podium in het tweede toneelstuk van Klaus met de veelzeggende titel, *Revue zu Vieren*. Een van de bekendste theaterrecensenten van de jaren twintig, Herbert Ihering, schreef een vernietigende recensie, waarin hij de vier ervan beschuldigde louter op sensatie uit te zijn:

Auf die Neugier, die Klatschsucht des Publikums wird spekuliert. Die vier sind Schlagzeilen und Unterschriften illustrierter Sensationsblätter. Lebende Magazinbilder. (...) Plaudern geschmeichelt und taktlos aus ihrem Leben (...). Nichts Privates existiert, das sie nicht

---

⁴¹ *Der Wendepunkt*, p.165

⁴² *Kind dieser Zeit*, p.247

⁴³ Klaus portretteerde Gründgens in zijn romans *Treffpunkt im Unendlichen* (1932) en *Mephisto* (1936). Toen de roman *Mephisto* in 1964 in de BRD zou verschijnen, spande de geadopteerde zoon van Gründgens, die in 1963 was gestorven, een proces aan dat hij uiteindelijk in 1966 in hoger beroep won. *Mephisto* is in Duitsland nu gewoon verkrijgbaar, hoewel het verbod formeel nog steeds geldt. Vgl. Eberhard Spangenberg (1982). *Karriere eines Romans. Mephisto, Klaus Mann und Gustaf Gründgens. Ein dokumentarischer Bericht aus Deutschland und dem Exil 1925-1981*. München/Ellermann Verlag

⁴⁴ Weiss, *Flucht ins Leben*, p.43

⁴⁵ Strohmeier, *Klaus und Erika Mann*, p.57, 60, 97

preisgeben. Ihr Leben ein einziges Interview. Ihre Tätigkeit eine einzige Chronik. Ihre Erlebnisse ein einziges Journal.⁴⁶

Pamela en Gustaf hadden al voor de première te kennen gegeven dat ze niets zagen in het stuk, maar Erika koos partij voor haar broer en schijnt zelfs met echtscheiding te hebben bedreigd als Gustaf niet mee zou spelen.⁴⁷ Kort daarna kwam het dan ook tot een breuk tussen de *Geschwister* en Gustaf en Pamela.

De ultieme uiting van verbondenheid en solidariteit van deze broer en zus was het toneelstuk *Geschwister* dat Klaus, als bewerking van de roman *Les enfants terribles* van Jean Cocteau, in 1930 schreef. Het stuk gaat over de *Geschwister* Elisabeth en Paul, die in een geheel eigen wereld leven en vrijwel volledig zijn afgesloten van de buitenwereld. Op het moment dat de boosaardige jaloerse Elisabeth haar ‘zwakkere’ broer dreigt te verliezen aan een ander verzint zij een list, die er uiteindelijk onbedoeld toe leidt dat Paul zelfmoord pleegt, waarop ook zij de hand aan zichzelf slaat, zodat ze in het rijk der doden eindelijk samen zijn. Vooral dit gegeven van het samensmelten in de dood sprak tot de verbeelding van Klaus. In een recensie van het boek van Cocteau schreef hij in 1929: ‘[sie] halten Einzug in ihr eigentliches Reich, das der tödlichen Losgebundenheit; in dem endlich ihre ersehnte Hochzeit, die auf dieser Erde, die der Fortpflanzung dient, verboten, weil widersinnig war, Ereignis werden darf.’⁴⁸ Hijzelf speelde waarschijnlijk ook met deze gedachte en noteerde enige jaren later in zijn dagboek: ‘immer gewisser, dass E’s Tod sofort meinen nach sich zöge.’⁴⁹ Hoewel er vele kleine verschillen zijn tussen de roman van Cocteau en de toneelbewerking van Klaus, is het belangrijkste verschil dat de broer-zus relatie bij Klaus veel meer seksueel beladen, veel incestueuzer is. Zo introduceert Klaus het thema van het ‘aanraken’, dat voor de *Geschwister* taboe is. ‘Jetzt dürfen wir uns endlich anfassen’, zijn de laatste woorden van Paul.⁵⁰ Opmerkelijk is dat dit toneelstuk van Klaus vaak gezien wordt als een ode aan zijn zus, terwijl de zus in *Geschwister*, in tegenstelling tot Erika, een uiterst onaangenaam persoon is die iedereen in haar omgeving en vooral haar broer op gemene wijze manipuleert.⁵¹ Indien Klaus het echter als een ode aan Erika heeft bedoeld, dan zou het feit dat zij daadwerkelijk bij de première in München de rol van Elisabeth vertolkte, en zich daarmee letterlijk blootstelde aan het publiek, ook van haar verbondenheid met haar broer kunnen getuigen. Klaus zou aanvankelijk zelf de rol van de broer vertolken, maar trok zich op het laatste moment terug.

Het persoonlijke en beroepsmatige fiasco van *Revue zu Vieren* markeerde het eigenlijke begin van de gezamenlijk ondernomen reizen van Erika en Klaus. De nieuwsgierigheid en honger om de wereld te verkennen bleef bij hen de rest van hun leven hand in hand gaan met

---

⁴⁶ Kroll, Fredric (Hg.) (1977). Klaus Mann-Schriftenreihe, Bd. 2: 1906-1927. *Unordnung und früher Ruhm*. (p.167) Wiesbaden/Edition Klaus Blahak

⁴⁷ *Ibidem*, p.167; Kroll, Klaus Mann-Schriftenreihe, Bd. 3, p.94

⁴⁸ Mann, Klaus (1929). Zwei Europäische Romane. In: Klaus Mann (1992). *Die neuen Eltern. Aufsätze, Reden, Kritiken 1924-1933*. (p.210) Reinbek/Rowohlt

⁴⁹ Strohmeyr, *Klaus und Erika Mann*, p.98

⁵⁰ Mann, Klaus (1930). *Geschwister*. In: Klaus Mann (1989). *Der Siebente Engel. Die Theaterstücke*. (p.237) Reinbek/Rowohlt

⁵¹ Kroll, *Klaus-Mann-Schriftenreihe*, Bd. 3, p.98; Strohmeyr, *Klaus und Erika Mann*, p.76;

vluchtgedrag. Ze leken altijd weg te reizen van problemen van persoonlijke of politieke aard. ‘Es gibt genug Dinge, vor denen man davonlaufen möchte’, schijnt Klaus tegen Erika gezegd te hebben op het moment dat de plannen ontstonden voor hun eerste wereldreis.⁵² In de herfst van 1927 vertrokken ze naar Amerika om vervolgens nog Hawaï, Japan, Korea en de Sovjet-Unie te bezoeken. Over deze reis ging ook hun eerste gezamenlijk geschreven boek, *Rundherum*, dat in januari 1929 verscheen. In een brief aan Erika als reactie op *Rundherum* schreef de Oostenrijkse schrijver Hugo von Hofmannsthal, duidelijk gecharmeerd door de nieuwsgierigheid van beiden: ‘Neugierde in einer so reinen, starken Form, wie die, welche Sie beide rund um die Welt getrieben hat, ist eine besondere Gabe (...)’.⁵³

Begin 1930 waren ze in Erika’s Ford alweer op weg, nu naar Frankrijk en Spanje en van daaruit naar Marokko. Ook deze reis volgde op persoonlijke tegenslagen: de officiële scheiding van Erika en Gustaf en de verloving van Pamela Wedekind met de bijna dertig jaar oudere toneelschrijver Carl Sternheim. Maar deze keer vluchtten ze, aldus Klaus, ook voor het eerst bewust voor de opmars van de nationaal-socialisten in Duitsland.⁵⁴ In 1931 verscheen hun tweede reisboek, *Das Buch von der Riviera*, waarin reeds kritische geluiden over hun *Heimat* doorklonken. Een jaar later zouden ze met twee intieme vrienden, de tekenaar en schilder Ricki Hallgarten en de schrijfster Annemarie Schwarzenbach een lange reis naar Perzië maken, wederom om te ontsnappen aan de ‘muffe lucht’ in Duitsland. Op de vroege ochtend van hun vertrek maakte Ricki Hallgarten, die zich net als Klaus meer aangetrokken voelde tot de duistere en donkere kanten van het bestaan, echter een einde aan zijn leven. Uiteindelijk besloten Erika en Klaus om samen met de auto Scandinavië te doorkruisen. Ook hierover wilden ze een boek publiceren, maar de gebeurtenissen in Duitsland verhinderden dit.⁵⁵

Op zoek naar een melodie

Erika en Klaus waren exponenten van de naoorlogse generatie: Klaus wierp zich op als woordvoerder van zijn generatie, Erika was de verpersoonlijking van de *Neue Frau*. De jaren na de Eerste Wereldoorlog brachten in Duitsland op alle niveaus grote veranderingen teweeg. De wereld van na de oorlog was in de beleving van veel Duitsers fundamenteel anders dan die ervoor. Germanist en historicus Hartmut Vollmer beschrijft in zijn studie *Liebes(ver)lust*, waarin hij de betekenis van de liefde aan de hand van romans in de jaren twintig analyseert, hoe er in de jaren na de oorlog een algeheel gevoel heerste van desoriëntatie en onzekerheid.⁵⁶ Niet alleen de politiek en de economie, maar ook de kunst en het huwelijk raakten in deze jaren in

---

⁵² *Der Wendepunkt*, p.178

⁵³ Mann, Erika, *Briefe und Antworten 1922-1950*, p.19

⁵⁴ *Der Wendepunkt*, p.242

⁵⁵ Het onvoltooide manuscript van *Nördliche Abenteuer. Dialog über eine Nordlandfahrt von Erika und Klaus Mann*. bevindt zich in het Erika en Klaus Mann-archief in München.

⁵⁶ Vollmer, Hartmut (1998). *Liebes(ver)lust. Existenzsuche und Beziehungen von Männern und Frauen in deutschsprachigen Romanen der zwanziger Jahre. Erzählte Krisen - Krisen des Erzählens*. (p.20 e.v.) Oldenburg/Igel-Verlag

een crisis.⁵⁷ Ook de verschillende generaties waren na en door de oorlog ver van elkaar verwijderd geraakt. Er was eigenlijk sprake van drie generaties: de vooroorlogse generatie, de oorlogsgeneratie en de naoorlogse generatie. Zo schreef de Paneuropa-ideoloog Richard von Coudenhove-Kalergi in 1927:

Während früher Väter und Söhne in einer annähernd gleichen Welt lebten, da der Fortschritt sich nur langsam vollzog, trennen heute Väter und Söhne nicht Jahrzehnte, sondern Jahrhunderte. Die Vorkriegsgeneration und die Nachkriegsgeneration sprechen eine andere Sprache, wie zwei fremde Völker, zwei fremde Rassen, zwei fremde Welten.⁵⁸

Coudenhove-Kalergi gaf al aan dat het niet alleen de oorlog was die de onoverbrugbare kloof tussen de generaties teweegbracht. De moderne massamaatschappij kwam in de jaren twintig volledig tot bloei in Duitsland en de modernisering, begonnen in de laatste decennia van de negentiende eeuw, greep nu in een razend tempo om zich heen. Auto's begonnen vooral in de grote steden het straatbeeld te beheersen. Jonge vrouwen traden voor het eerst *en masse* in de openbare arena. Massacommunicatiemiddelen als radio en film drongen door in het dagelijkse leven en sport en ontspanning werden voor het eerst toegankelijk voor een groot publiek.⁵⁹

Terwijl Klaus zich opwierp als literaire spreekbuis van de nieuwe naoorlogse generatie, maakte Erika gebruik van alles wat de moderne maatschappij haar te bieden had. De naoorlogse generatieproblematiek loopt als een rode draad door al het vroege werk van Klaus, hoewel hij, ook qua uiterlijk, met één been in de negentiende eeuw bleef staan. Zijn belangrijkste voorbeelden waren niet zijn tijdgenoten, maar de grote namen van het einde van negentiende en het begin van de twintigste eeuw zoals Hermann Bang, Knut Hamsun, Paul Verlaine, Stefan George, Walt Whitman en Oscar Wilde. Erika was echter in alle opzichten de belichaming van de moderne *Neue Frau*. Zij reed auto, schreef luchtige columns, sprak voor de radio en speelde in films.

Klaus maakte deel uit van een groep jonge Duitse schrijvers, onder wie Erich Ebermayer, Herbert Schlüter, Wolfgang Hellmert, Willi Fehse en Wilhelm Emanuel Süskind, die uitdrukking wilden geven aan de gevoelens van hun generatie. Hierdoor had hun werk een sterk autobiografisch karakter. Klaus benadrukte keer op keer de 'unüberbrückbaren Abgrund' tussen zijn generatie -*wir*- en de generatie van de vaders.⁶⁰ Hij wees de Eerste Wereldoorlog aan als oorzaak van het ineensinken van alle waardensystemen. Het is moeilijk te bepalen of hij, zoals veel schrijvers van zijn generatie, 'de vaders' verantwoordelijk achtte voor het ineensinken van de oude wereld of dat hij een meer genuanceerd standpunt innam. In zijn eerste toneelstuk *Anja und Esther* uit 1925 maken de hoofdpersonen ruzie over juist deze kwestie. Hij laat de felle Esther, die de ouders de schuld geeft, de boventoon voeren:

---

⁵⁷ *Ibidem*, p. 20; zie ook: Petro, Patrice (1989). *Joyless streets. Women and melodramatic representation in Weimar, Germany*. Princeton, N.J./Princeton University Press.

⁵⁸ Hermand, Jost, Frank Trommler (1978). *Die Kultur der Weimarer Republik*. (p.89-90) München/Nymphenburger Verlagshandlung

⁵⁹ *Ibidem*, p.35 e.v.

⁶⁰ Vgl. Mein Vater. Zu seinem 50. Geburtstag. (1925); Fragment von der Jugend; Unser Verhältnis zur vorigen Generation; Die neuen Eltern. (1926); Rückblick auf unsere Tournee; Heute und Morgen. Zur Situation des jungen geistigen Europas. (1927) In: Klaus Mann, *Die neuen Eltern*

In ihrer unverzeihlichen Skrupellosigkeit setzten sie uns in die Welt. Sie hatten ja den Boden unter den Füßen, den wir verlieren mußten. (...) Wir müssen uns stündlich gefährdet fühlen, wie niemals ein Geschlecht noch gefährdet war. Wir sind hilflos zwischen alle Extreme gestellt, und niemand ist unser Führer.⁶¹

En daar lijken de jongeren in *Anja und Esther* naar te verlangen, naar een leider, naar iemand die hun stem verwoordt: ‘Einer von uns muß das Lied singen, unser Lied.’⁶²

Uit het voorwoord bij zijn eerste roman *Der fromme Tanz* uit 1925, met de veelzeggende ondertitel *Abenteuerbuch einer Jugend*, wordt duidelijk hoezeer Klaus zichzelf opwierp als woordvoerder van zijn generatie. Hij beklemtoonde dat zijn boek: ‘aus unserer Jugend kommt, von unserer Jugend handelt, und nichts sein, nichts bedeuten möchte, als Ausdruck, Darstellung und Geständnis dieser Jugend, ihrer Not, ihrer Verwirrung - und ihrer hohen Hoffnung vielleicht.’⁶³ Men proeft vanaf de eerste pagina’s de onzekerheid en onrust van de jonge Andreas, de hoofdpersoon van de roman. De generatie van zijn vader heeft haar weg kunnen vinden, maar toen kwam de oorlog die alles omverwierp en een grote onrust teweegbracht. In een droom wendt Andreas zich tot een Mariafiguur voor antwoorden maar zij keert zich van hem af en hij overpeinst:

Jeder hatte ihr [Maria] sein Lied zu Füßen gelegt - sein Lebenslied. Er aber hatte noch keines. Überall waren Ansätze dazu, überall Bemühungen, überall Auftakte. Aber er hatte die Melodie noch nicht gefunden - er und seine Generation.⁶⁴

Op zoek naar antwoorden verlaat Andreas de beschermde omgeving van z’n ouderlijk huis en gaat naar Berlijn. Aan het einde van het verhaal verschijnt Maria omringd door engelen opnieuw aan zijn bed, maar deze keer komt ze naar hem toe. Hoewel het boek eindigt met het ongeloofwaardige adagium ‘ich glaube an diese Welt’ overheerst in de roman de onzekerheid en onrust:

Die Unruhe dieser Zeit ist groß und gewaltig, ja, vielleicht war keine Zeit sich ihrer Unruhe, ihres Irgendwohin-Getriebenwerdens so sehr bewußt, wie eben diese unsere. Wohin dies alles führen soll, dieser große Tanz, wissen wir wohl am wenigsten.⁶⁵

Klaus werd zowel door illustere tijdgenoten als Bertolt Brecht en Kurt Tucholsky als door enkele huidige onderzoekers aangevallen op het feit dat hij zich opwierp als spreekbuis van zijn generatie, terwijl hij, onder meer vanwege zijn hoge burgerlijke afkomst, toch allerminst representatief was voor die generatie.⁶⁶ Hij zag echter hoe zijn generatiegenoten hun heil meer

---

⁶¹ Mann, Klaus (1925). *Anja und Esther*. In: Klaus Mann, *Der Siebente Engel*, p.33

⁶² *Ibidem*, p.39

⁶³ Mann, Klaus (1986 [1925]). *Der fromme Tanz. Abenteuerbuch einer Jugend*. (p.7) Reinbek/Rowohlt

⁶⁴ *Ibidem*, p.17

⁶⁵ *Ibidem*, p.185

⁶⁶ Naumann, Uwe (1996). *Klaus Mann. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbek/Rowohlt; Nicole Schanzler (1999). *Klaus Mann. Eine Biographie*. (p.57) Frankfurt, New York/ Campus Verlag; Monika Sommer (1996). *Literarische Jugendbilder zwischen Expressionismus und Neuer Sachlichkeit. Studien zum Adoleszenzroman der Weimarer Republik*. (p.126-127) Frankfurt am Main/Peter Lang; Karin Ackermann (1997). *Talent zum Dialog. Klaus Mann und sein journalistisches Werk*. (p.18 e.v.) München/tuduv; Klaus-Dieter Krabiell, ‘Die Alten und die Jungen’. Publizistische Kontroversen Bertolt Brechts mit Thomas Mann

zochten in sport en ontspanning -met name boksen en autoracen- en in militarisme, nationalisme en antisemitisme dan in de literatuur en dat de aantrekkingskracht van het fascisme zich geenszins beperkte tot de Italiaanse jeugd.⁶⁷ Hij betreurde dit ten zeerste en keek neer op deze jeugd en op moderne ontwikkelingen als de film die volgens hem het theater en de literatuur steeds meer verdrongen. Volgens literatuurwetenschapster Elke Nicolai, in haar studie naar *Die literarische Generationsgruppe Klaus Manns*, bekritiseerde Klaus deze ontwikkelingen vanuit een ‘elitaire kunstopvatting’ en zag hij ze als ‘tekenen van historisch verval’.⁶⁸ Feit blijft echter dat Klaus op diverse plekken te kennen gaf zich er bewust van te zijn dat hij hoogstens een klein deel van deze generatie kon vertegenwoordigen: ‘Ich habe mich schon bei mancher Gelegenheit ehrlich bemüht, auseinanderzusetzen, daß es mir schlechterdings *unmöglich* scheint, das Schicksal dieser Generation wirklich zu gestalten, denn es ist nicht einheitlich, dieses Schicksal, oder der ist noch nicht da, der es zusammenfassen könnte.’⁶⁹

Autoracen en boksen

Erika maakte deel uit van een generatie jonge vrouwen die voor het eerst ook daadwerkelijk gebruik kon maken van alle rechten en vrijheden waar de negentiende-eeuwse Duitse feministen, onder wie haar overgrootmoeder Hedwig Dohm, zo hard voor hadden gevochten. De vrouw werd tijdens de eerste Duitse democratie wettelijk gelijkgesteld aan de man en kreeg dus ook voor het eerst de mogelijkheid haar stem uit te brengen.⁷⁰ De naoorlogse generatie vrouwen gooide letterlijk de nauwe keurslijven waar hun moeders nog in gehuld waren van zich af. Ze begonnen zich meer en meer op terreinen te bewegen die voorheen uitsluitend voor mannen bestemd waren. Ze traden op als journaliste in tijdschriften of voor de radio, ze reisden de wereld rond en schreven hierover. Ze zaten achter het stuur van een auto of vliegtuig of waren te vinden in sportzalen om te boksen.

De studie *Die wilden Jahre in Berlin* van literatuurwetenschapster Birgit Haustedt vertelt op boeiende wijze het verhaal van de vrouwen die de culturele *scene* van Berlijn in de jaren twintig veroverden. Erika was één van hen.⁷¹ Tot de favoriete bezigheden van een aantal

---

und Klaus Mann in den zwanziger Jahren. Mit einem unbekanntem Text von Brecht’, *Wirkendes Wort*, 1 (1999).

⁶⁷ Vgl. artikelen voetnoot 60

⁶⁸ Nicolai, Elke (1998). “*Wohin es uns treibt...*”. *Die literarische Generationsgruppe Klaus Manns 1924-1933. Ihre Essayistik und Erzählprosa*. (p.137) Frankfurt am Main/Peter Lang

⁶⁹ Mann, Klaus (1927). Rückblick auf unsere Tournee In: *Die neue Eltern*. Zie ook; voorwoord bij *Der fromme Tanz*

⁷⁰ Natuurlijk was er een groot verschil tussen theorie en praktijk en werd de vrouw nog steeds in de eerste plaats gezien als echtgenote en moeder. Zo mochten vrouwen niet zonder meer scheiden van hun mannen en was abortus illegaal (hoewel hier in 1931 een grote demonstratie tegen kwam). In 1932 werd bij wet geregeld dat getrouwde vrouwen niet mochten worden aangenomen als werknemer. Zie: Katharina von Ankum (ed.) (1997). *Women in the Metropolis. Gender and Modernity in Weimar Culture*. Berkeley, L.A., London/University of California Press; Renate Bridenthal, Atina Grossman, Marion Kaplan (ed.) (1984). *When biology became destiny. Women in Weimar and Nazi Germany*. New York/Monthly Review Press

⁷¹ Haustedt, Birgit (1999). *Die wilden Jahre in Berlin. Eine Klatsch- und Kulturgeschichte der Frauen*. Dortmund/Edition Ebersbach

van deze vrouwen behoorde boksen. De schrijfsters Vicki Baum en Helen Hessel, maar ook Marlene Dietrich bezochten dagelijks de beroemde sportzaal van ex-bokskampioen Sabri Mahir. Ze vochten zij aan zij met George Grosz en Bertolt Brecht. Wellicht dat ook Erika bokste, aangezien de protagoniste uit *Treffpunkt im Unendlichen*, Sonja, door Klaus geschapen naar het evenbeeld van zijn zus, een persoonlijke bokstrainer heeft.

Zoals veel van de jonge vrouwen uit haar naaste omgeving en de Duitse *upper class* was Erika helemaal wild van de techniek, de snelheid en de vrijheid van het autorijden. In geen enkele andere tijd waren er zoveel plakkasten en advertenties te zien waarop vrouwen met auto's werden afgebeeld. In de hedendaagse autoreclame spelen vrouwen vaak de rol van 'erotische accessoire' naast de mannelijke bestuurder: de autoreclame uit de jaren twintig liet het beeld zien van een 'sportieve en zelfstandige vrouw'.⁷² Op een autoreclame in het trendy magazine *Uhu* van juli 1926 staat:

Die Dame am Steuer, heute eine schon selbstverständlich gewordene Erscheinung. Ihr lebhaftes Temperament fühlt sich verwandt mit dem raschen Rhythmus unserer Zeit. (...) alle Vorteile des Kraftfahrzeuges werden von der Frau am raschesten empfunden.⁷³

Pamela Wedekind, Annemarie Schwarzenbach, Ruth Landshoff, een goede vriendin van Annemarie, en Helen Hessel, allemaal zaten ze achter het stuur en reden de mannen voorbij. Maar bij Erika ging de passie verder dan het rijden alleen. Zij schreef erover, ging in de leer voor automonteur, deed mee aan autoracen en doorkruiste met haar trouwe Ford heel Europa en de wereld.

Een verhoudingsgewijs groot aantal van Erika's vroegste columns is gewijd aan haar levenslange geliefde, haar Ford, en de avonturen die ze met hem beleefde.⁷⁴ Ze ontpopt zich in deze columns als een geëmancipeerde moderne jonge vrouw met een uitstekend gevoel voor humor. In de column *Wie ich Auto-Monteur lernte* beschrijft ze hoe ze tussen allemaal jonge met olie besmeerde mannen 'met grote dromen' in een garage leerde hoe een auto in elkaar zat.⁷⁵ Hoewel haar beweegredenen om meer over de techniek van de auto te weten te komen wellicht in eerste instantie van praktische aard waren -ze reisde heel Europa door en niet overal waren garages- was er in de jaren twintig een brede fascinatie voor moderne techniek.⁷⁶ Daarnaast werd er aan de nieuwe technische gebruiksmiddelen ook een nieuw soort romantiek toegeschreven.⁷⁷ In de prachtige column *Sport und Charakter* beschrijft Erika hoe je het karakter van een man kunt bepalen aan de hand van de manier waarop hij auto rijdt. Men dient vooral te letten op zijn gedrag tegenover andere weggebruikers. Is er sprake van

---

⁷² Fell, Karolina Dorothea (1998). *Kalkuliertes Abenteuer. Reiseberichte deutschsprachiger Frauen (1920 - 1945)*. (p.46-47) Stuttgart, Weimar/Metzler

⁷³ Ferber, Christian (hrsg.) (1979). *Uhu, das Monats-Magazin Berlin, Oktober 1924 bis Oktober 1934*. (p.46) Berlin/Ullstein

⁷⁴ Vgl: *Wie ich Auto-Monteur lernte*; *Der Briefangst des Autlers* (1930); *Fahrt ohne Schlaf*; *Sport und Charakter* (1931) In: Erika Mann (2000). *Blitze überm Ozean. Aufsätze, Reden, Reportagen*. Reinbek/Rowohlt

⁷⁵ *Ibidem*

⁷⁶ Hermand, Jost, Frank Trommler, *Die Kultur der Weimarer Republik*, p.59

⁷⁷ Fell, *Kalkuliertes Abenteuer*, p.47

‘Landstraßenritterlichkeit’? Zo niet, dan is hij in het dagelijkse leven ook geen gentleman.⁷⁸ Deze koppeling van ridderlijkheid aan autorijden was al aan het begin van de eeuw door de Italiaanse futuristen bezongen, die de auto mooier vonden dan de Nikè van Samotrake.⁷⁹ Zelf was Erika echter allerm minst ridderlijk achter het stuur. Ze kreeg de ene bekeuring na de andere en droeg één van haar columns op aan een man die ze met hoge snelheid bijna omver had gereden en die haar uitschold: ‘Weibervolk, verdammtes, schert euch in die Küche.’⁸⁰

Een van de populairste sporten in de eerste decennia van de twintigste eeuw in Duitsland was dan ook naast het boksen het autoracen. Hoewel het natuurlijk overwegend mannen waren die deze sport beoefenden, was er toch ook een aantal vrouwen dat furore maakte als coureur. Clärenore Stinnes, de dochter van een van de rijkste industriëlen van Duitsland, Hugo Stinnes, die na de dood van haar vader in 1924 begon met autoracen en in korte tijd maar liefst 17 overwinningen in de wacht sleepte, was in 1927 de meest succesvolle vrouwelijke coureur van Europa.⁸¹ Ook Erika deed in 1931 mee aan een door Ford en de ADAC georganiseerde autowedstrijd van 10.000 km door Europa. Ze won de wedstrijd en mocht de auto houden.⁸² Er zijn een aantal frappante overeenkomsten tussen Clärenore Stinnes en Erika, afgezien van hun fascinatie voor het autorijden. Qua uiterlijk waren ze prototypen van de moderne jonge vrouw met kort haar en praktische mannelijke kleding. Ook schreven ze op een zelfde manier over hun avonturen. Beide vrouwen lijken op alle mogelijke manieren te breken met de traditionele rolpatronen, maar, zo luidt de stelling van de studie van Karolina Fell naar reisverslagen van vrouwen, *Kalkuliertes Abenteuer*, de avonturen van Clärenore Stinnes waren ‘gecalculeerd’. Zo werd zij bijvoorbeeld in alles ondersteund door de Duitse regering. Overall werd zij opgevangen door een wereldwijd netwerk van Duitse relaties. ‘Trotz allen unkonventionellen Verhaltens und trotz aller Grenzüberschreitungen (...) gefährdet ihr Aussteigertum (...) an keiner Stelle ihre heimatliche gesellschaftliche Position’, aldus Fell. Ze gaat nog een stapje verder en stelt dat de avonturen van Clärenore Stinnes alleen konden slagen onder voorwaarde van deze ingecalculerde zekerheden.⁸³ Datzelfde gold natuurlijk ook voor Erika. Zij stond er nooit alleen voor en kon altijd terugvallen op de naam en zekerheid van haar ouderlijk huis. Hoewel Fell, net als de schrijfsters van de bundel *“Und tät das Reisen wählen!”*, natuurlijk terecht probeert om reizende vrouwen niet op een voetstuk te plaatsen en ze als geëmancipeerde heldinnen af te schilderen, moet men niet uit het oog verliezen dat het in de jaren twintig nog hoogst ongebruikelijk was om als man, laat staan als vrouw, in een auto de wereld rond te reizen en daar vervolgens over te schrijven.⁸⁴

---

⁷⁸ *Blitze überm Ozean*, p.92-93

⁷⁹ Marinetti, F.T. (1909). Oprichting en manifest van het futurisme. In: Drijkoningen, F. (1991). *Historische Avantgarde*. Amsterdam/Huis aan de drie grachten

⁸⁰ *Blitze überm Ozean*, p.85

⁸¹ Fell, *Kalkuliertes Abenteuer*, p.48

⁸² Vgl. Lühe, Irmela von der (1993). *Erika Mann. Eine Biographie*. (p.77) Frankfurt am Main/Fischer; Weiss, *Flucht ins Leben*, p.56-58

⁸³ Fell, *Kalkuliertes Abenteuer*, p.59

⁸⁴ *Ibidem*, p.14; Jedamski, Doris, Hiltgund Jehle, Ulla Siebert (hrsg.) (1994). *“Und tät das Reisen wählen!”*. *Frauenreisen, Reisefrauen*. (Dokumentation des interdisziplinären Symposiums zur Frauenreiseforschung, Bremen 21.-24. Juni 1993.) Zürich

Het is opmerkelijk dat Erika de belichaming lijkt van die aspecten van de naoorlogse generatie waar Klaus zo op neerkeek. Zij schreef luchtige columns, sprak voor de radio, speelde in films, was te vinden in de sportzaal en was vooral veel onderweg met haar Ford. Ze leek allerm minst op zoek naar antwoorden. Klaus daarentegen manifesteerde zich in deze jaren als intellectueel. Hij wierp zich op als stem van zijn generatie, terwijl hij juist in alles ver van zijn tijd af leek te staan. Hoewel hij in zijn vroege werk net als de dandy's aan het einde van de negentiende eeuw het lichaam esthetiseerde, had hij niets op met sport of lichamelijke arbeid.⁸⁵ Ook hield hij niet van autorijden. Desalniettemin gaven Erika en Klaus beiden, als twee kanten van een medaille, uitdrukking aan de grote onrust, onzekerheid en desoriëntatie van de jaren twintig. Klaus maakte het tot thema van zijn werk en in Erika's liefde voor de snelheid van de auto weerspiegelde net zo zeer de vluchtigheid van het bestaan.

Berlijn, Berlijn

De onrust van de moderne tijd werd in de jaren twintig vooral gesymboliseerd door de grote stad, de metropool. In Duitsland was er maar één echte metropool en dat was Berlijn. Berlijn was in enkele decennia uitgegroeid tot een stad, die in 1920 4,3 miljoen inwoners telde en daarmee op New York en Londen na, de grootste stad ter wereld was.⁸⁶ Berlijn riep de meest uiteenlopende gevoelens op: enerzijds werden het verval en de duistere en demonische kanten van de stad belicht, de overbevolking, armoede, misdaad en prostitutie, en anderzijds werd de stad gezien als een plek van *great expectations* waar ruimte was voor verandering, ontplooiing en het opbreken van traditionele patronen. Het Berlijn van de jaren twintig sprak erg tot de verbeelding. 'It [Berlijn] delighted most, terrified some, but left no one indifferent, and it induced, by its vitality, a certain inclination to exaggerate what one saw', schreef Peter Gay in zijn inmiddels klassiek geworden boek *Weimar Culture. The Outsider as Insider*.⁸⁷ De *Großstadt* werd een metafoor voor de moderne tijd. In veel gevallen waren de angst voor en het verlangen naar de grote stad, en daarmee naar de veranderingen die de moderne maatschappij met zich meebracht, met elkaar verweven. Ook de moderne vrouw maakte deel uit van die associaties die de moderne stad en de moderne maatschappij met elkaar verbonden. Zij was, vaak tegelijkertijd, object van angst en van verlangen, van verval en van nieuwe mogelijkheden.

Berlijn als vrouw was een van de terugkerende metaforen in de literatuur en de kunst uit die jaren.⁸⁸ In het werk van Otto Dix, George Grosz, Bertolt Brecht en Walter Mehring was Berlijn demonisch, vervreemdend en vrouwelijk. Dix en Grosz leken geobsedeerd door de

---

⁸⁵ *Kind dieser Zeit*, p.161

⁸⁶ Peukert, Detlev J.K. (1987). *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*. (p.182) Frankfurt am Main/Suhrkamp

⁸⁷ Gay, Peter (1968). *Weimar Culture. The Outsider as Insider*. (p.134-136) Harmondsworth/Penguin

⁸⁸ Rowe, Dorothy. Desiring Berlin. Gender and Modernity in Weimar. In: Meskimmon, Marsha, Shearer West (ed.) (1995). *Visions of the 'Neue Frau'. Women and the Visual Arts in Weimar Germany*. Scholar Press; Petro, Patrice (1997). Perceptions of Difference. Women as Spectator and Spectacle. In: Ankum, Katharina von (ed.), *Women in the Metropolis*

donkere kanten van de stad en beeldden veelvuldig lustmoordenaars, vrouwenslachters en hoeren af. Voor de Engelse journalist Harold Nicolson daarentegen was Berlijn in 1929 naast beweging en rusteloosheid vooral openhartig en oprecht als een jonge vrouw:

Berlin is a girl in a pullover, not much powder on her face, Hölderlin in her pocket, thighs like those of Atalanta, an undigested education, (...) and a breadth of view which charms one's repressions. One walks with her among the lights and the shadows and after an hour or so one is hand in hand.⁸⁹

De Duitse schrijver Carl Zuckmayer zag, terugblikkend, in Berlijn een iets rijpere vrouw die iedereen graag wilde bezitten, maar waar niemand echt aan kon komen:

Man sprach von Berlin, solange man es nicht besaß, wie von einer sehr begehrenswerten Frau (...). Wir nannten sie arrogant, vernobt, parvenuhaft, kulturlos, ordinär. Insgeheim aber sah sie jeder als das Ziel seiner Wünsche (...). Jeder wollte sie haben, jeden lockte sie an, jedem schlug sie zunächst die Tür vor der Nase zu.⁹⁰

Bekend en berucht was Berlijn vooral om zijn nacht- en uitgaansleven. Er was voor ieder wat wils: groots opgezette travestietenshows en revues waar de Londense Tiller-*girls* furore maakten, vele kleine cabarets waar de populaire lesbische cabaretière Claire Waldoff⁹¹ de tijdgeest op de korrel nam en clubs waar *Ausdrückstänzer* als Valeska Gert en Mary Wigman of naaktdanseressen als Anita Berber en natuurlijk Josephine Baker hun kunsten vertoonden. Hoewel de cijfers in de literatuur enigszins variëren, moeten er in die jaren toch tussen de 80 en 100 gelegenheden voor mannelijke homoseksuelen en tussen de 30 en 50 voor lesbiennes zijn geweest.⁹² Daarnaast floreerde ook de prostitutie. Er waren zo'n 6000 geregistreerde prostituees, maar waarschijnlijk lag hun werkelijke aantal vele malen hoger.⁹³ De gigolo als beroep kwam in deze jaren op, waarschijnlijk gestimuleerd door enerzijds het enorme overschot aan vrouwen na de Eerste Wereldoorlog en anderzijds door de grotere zelfstandigheid van de vrouw.⁹⁴ De later wereldberoemde regisseur Billy Wilder verdiende in deze tijd z'n geld door met rijke oudere dames te dansen.⁹⁵ Er werden zelfs reisgidsen geschreven die specifiek deze kant van Berlijn belichtten. Naast een *Führer durch das lasterhafte Berlin* van Curt Moreck, verscheen in 1928 het boek *Berlins lesbische Frauen*,

---

⁸⁹ Nicolson, Harold (1929). The Charm of Berlin. In: (1980). *Der Querschnitt. Das Magazin der aktuellen Ewigkeitswerte, 1924-1933*. (p.261-263) Berlin/Ullstein Verlag

⁹⁰ Zuckmayer, Carl (1977). "Als wär's ein Stück von mir". *Erinnerungen*. (p.263) Frankfurt am Main/Fischer

⁹¹ Een leuk detail is dat Claire Waldoff bij de premiere van *Anja en Esther* in Berlijn aanwezig was. Zie: Klaus Mann, *Briefe und Antworten*, p. 34

⁹² Zie: Schneider, Richard (1982). Het nachtlevens in Berlijn. In: Dittrich, Kathinka (red.) (1982). *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen*. Amsterdam/Querido; Haustedt, *Die wilden Jahre in Berlin*, p.65; Soden, Kristine von, Maruta Schmidt (ed.) (1988). *Neue Frauen. Die zwanziger Jahre. BilderLeseBuch*. (p.160) Berlin/Elefanten Press

⁹³ Schneider, Het nachtlevens in Berlijn, p.54

⁹⁴ *Ibidem*, p.51-52; in 1925 waren er in Duitsland bijna 1,5 miljoen meer vrouwen tussen de 15 en 45 dan mannen, zie: Vollmer, *Liebes(ver)lust*, p.58

⁹⁵ Schöne, *Neuigkeiten vom Mittelpunkt der Welt*, p.43

geschreven door een van de populaire auteurs van de *Weimarer Republik* Ruth Margarete Roellig en voorzien van een voorwoord door de bekende *Sexualforscher* Magnus Hirschfeld.⁹⁶

Wie als toneelspeler, schrijver of regisseur in deze jaren iets wilde bereiken in Duitsland ging naar Berlijn.⁹⁷ Bertolt Brecht, Lion Feuchtwanger, Marieluise Fleißer, Walter Mehring, Ernst Toller, Carl Zuckmayer, Alfred Döblin, Else Lasker-Schüler, Kurt Tucholsky en vele anderen waren in deze jaren in Berlijn te vinden. Zij ontmoetten elkaar bij voorkeur in het *Romanische Café* tegenover de *Gedächtniskirche*. Ook Erika verliet meteen na haar eindexamen München om in Berlijn haar geluk te beproeven als toneelspeelster en Klaus, zonder diploma op zak maar vol van literaire ambitie, ging met haar mee om door te breken als schrijver. Ze woonden samen in twee kamers die Erika had gehuurd in de *Uhlandstraße*. Daarnaast verbleef Klaus vaak in een hotel of pension aan de *Kurfürstendamm*.

Het is erg moeilijk een beeld te krijgen van de indruk die Berlijn op Erika en Klaus maakte, aangezien dit thema meer op de achtergrond een rol in hun leven en werk speelde. Klaus legde in zijn werk de nadruk op het nachtleven van Berlijn. Zo woonde hij in 1925 een optreden van de scandaleuze naaktdanseress Anita Berber bij, waarvan hij erg onder de indruk was. Een paar jaar later, toen Berber reeds op 29-jarige leeftijd aan de verleidingen van de grote stad bezweek, schreef Klaus een prachtig in memoriam.⁹⁸ In zijn eerste roman *Der fromme Tanz* schrijft hij:

Wie groß war Berlin bei Tag. (...) Aber wie groß war die Stadt erst bei Nacht (...). Wie über die Maßen groß war die Stadt, wenn sie abends den ausschweifenden Prunk ihrer Lichtreklamen, all ihrer kreisenden, auf und ab flammenden Beleuchtungen wie zu einem großen Feste entzündete (...).⁹⁹

De hoofdpersoon uit *Der fromme Tanz*, Andreas, die z'n geld verdient door iedere avond in een cabaret op te treden, beweegt zich in een wereld van travestieten en mannelijke prostituees. Hoewel Klaus op het eerste gezicht bijzonder gecharmeerd lijkt van Berlijn -ook in zijn autobiografieën verwijst hij naar Berlijn als 'meine Stadt', 'meine eigentliche Heimat'-doemt met name in *Der fromme Tanz* maar ook in zijn laatste in Duitsland geschreven roman *Treffpunkt im Unendlichen* uit 1932 toch ook een ander beeld op.¹⁰⁰

Een van de grote thema's in de jaren twintig was de spanning tussen Berlijn en de provincie.¹⁰¹ Een rode draad door *Der fromme Tanz* is eveneens de tegenstelling tussen stad en platteland. Andreas komt uit de 'zuivere' provincie en ook zijn in esthetisch opzicht zo zuivere geliefde Niels ziet hij voor het eerst op een landgoed midden in de natuur. De eerste ochtend in Berlijn daarentegen wordt hij wakker in een bed vol met luizen en blijkt hij onder de luizenbeten te zitten. In een pension ontmoet hij mensen van zijn leeftijd aan wie hij ziet dat de

⁹⁶ Soden, Kristine von, Maruta Schmidt (ed.), *Neue Frauen*, p.160; Haustedt, *Die wilden Jahre in Berlin*, p.73

⁹⁷ Schöne, *Neuigkeiten vom Mittelpunkt der Welt*, p.40

⁹⁸ Brahms-Walzer (1925); Erinnerung an Anita Berber (1929) In: *Die neue Eltern*

⁹⁹ *Der fromme Tanz*, p. 78

¹⁰⁰ Vgl. *Kind dieser Zeit*, p.201, *Der Wendepunkt*, p.128

¹⁰¹ Naumann, B. (1987). Marieluise Fleißers Scheitern an Berlin. In: Anselm, Sigrun, Barbara Beck (hg.) (1987). *Triumph und Scheitern in der Metropole. Zur Rolle der Weiblichkeit in der Geschichte Berlins*. Berlin/Reimer

ervaringen van de grote stad hun sporen al hebben nagelaten. Tegenover de lelijkheid, verdorvenheid en viezigheid van Berlijn staan de zuivere lucht, de heldere beek en het groene gras van het platteland.¹⁰² Klaus Mann lijkt hiermee niet ver af te staan van de *Kultur- und Lebensreformbewegungen* van het einde van de negentiende eeuw en jeugdbewegingen als de *Wandervogel* die op een zelfde manier de moderne samenleving en in het bijzonder de grote stad associeerden met armoede, ziekte, vuil, misdaad en daaraan gekoppeld morele en fysieke degeneratie en die pleitten voor een terugkeer naar de natuur.¹⁰³ Misschien dat hij en Erika door hun tijdelijke verblijf aan zogenaamde *Reformschulen* enthousiast zijn gemaakt voor wat Klaus in zijn eerste autobiografie *Kind dieser Zeit* karakteriseerde als de ‘Frische, Naturnähe und den Optimismus der Jugendbewegung.’¹⁰⁴

In *Treffpunkt im Unendlichen* voelt de jonge protagoniste Sonja, zoals eerder gezegd een alter-ego van Erika, zich ook niet volledig op haar gemak in Berlijn. Ze is geboren en getogen in München en beheerst, net als Erika, uitstekend het Beierse dialect, maar vertrekt naar Berlijn om daar als toneelspeelster carrière te maken. Ook zij komt, net als Andreas, eerst in aanraking met de negatieve kanten van de *Großstadt*. Ze wordt bijna gewurgd en durft daarna nog maar zelden uit te gaan. Ook zij vindt Berlijn lelijk en vooral slopend:

Schon was auf der Straße, in den Untergrundbahnen, aus den Zeitungen auf sie eindrang, wurde ihr fast zuviel. Sie meinte oft, dieser Stadt wirklich nicht gewachsen zu sein, sie erregte sie viel zu stark, ohne sie je zu bereichern. Sogar in scheinbar freudige Sensationen (Tanz der Lichtreklamen (...)) mischte sich auf geheime Weise immer wieder Empörung und Ekel.¹⁰⁵

Ze verlangt dan ook vaak terug naar haar rustige leven in München. Het lijkt erop alsof Klaus hier één kant van Erika goed heeft neergezet, aangezien ze, voor zover bekend, maar een enkele column over Berlijn schreef en vele over haar geliefde München en Beieren.¹⁰⁶

Eén van deze columns, *An den Berliner* uit 1929, was een reactie op een column *An die Berlinerin* van de in die tijd zeer bekende schrijver en uitgever Franz Hessel. Eigenlijk draaide het bij Erika en Franz Hessel niet zozeer om Berlijn als wel om de moderne vrouw, hoewel zij natuurlijk symbool stond voor de metropool en de moderne tijd. Voor de in 1880 geboren Hessel gingen de moderne ontwikkelingen duidelijk te snel en hij riep de jonge Berlijnse vrouwen op alles wat langzamer te doen. Erika ging in de aanval en beschreef de mankementen van mannen zoals Hessel, die duidelijk niet wisten hoe ze met de moderne vrouw dienden om te gaan:

Übrigens, Berliner in den Knickerbockers: Wenn wir zusammen Auto fahren (...), so ergibt sich meist das folgende: Entweder Du kannst fahren, dann fährst Du, läßt uns höchst ungerne ans Steuer. Kommt ein Lastwagen sehr sichtbar angeschlichen, so erklärst Du angstbebend, ein Lastwagen käme und mit Lastwagen sei nicht zu spaßen - “Langsam, langsam!” sagst Du

---

¹⁰² *Der fromme Tanz*, p.76

¹⁰³ Labrie, Arnold (2001). *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa, 1870-1914*. (p.144-145) Amsterdam/Bert Bakker

¹⁰⁴ *Kind dieser Zeit*, p.162, 171

¹⁰⁵ *Treffpunkt im Unendlichen*, p.119

¹⁰⁶ Vgl. *An den Berliner*.(1929); *Oktoberfest*.(1929); *Oberammergau mobilisiert*.(1929); *Liebeserklärung an Bayern*.(1930) In: Erika Mann, *Blitze überm Ozean*; ongepubliceerd: *Alles kopiert Berlin* (1931)

voller Mißtrauen und “paß doch auf, ein Lastwagen”. Kannst du aber nicht fahren, dann verstehst Du von den Autos gleich gründlich nichts, stehst da, die Hände in den Knickerbocker-Taschen, während wir, von Öl und Müh verdorben, unterm Wagen liegen müssen, die Panne zu reparieren. So bist du nun einmal.¹⁰⁷

Franz Hessel liet zich overigens voor zijn boek *Spazieren in Berlin* uit 1929, waarin hij waarschuwde tegen het wandelen met vrouwen, aangezien zij de flaneur alleen maar afleiden van zijn eenzame dwalingen, door een vrouw in een auto door Berlijn rondrijden.¹⁰⁸

De liefde van Erika voor München en Beieren kwam het beste tot uitdrukking in haar *Liebeserklärung an Bayern* uit 1930. Ze was net terug van een reis met Klaus naar Afrika, waar beiden wegens overmatig drugsgebruik een afschuwelijke *bad trip* beleefden, toen ze de volgende ode schreef:

Heute weiß ich nichts Hübscheres als, von der Reise kommend (...), allmählich bayerische Landschaft auftauchen zu sehen, - das Weite, Hügelhafte, Großzügige, Liebliche, Anspruchslose; die Farben dieser Sumpfwiesen, die Wälder, hinter denen man die Berge weiß (...). Und wo gab es die Harmonie der Landschaft mit Bauten, Menschen, Trachten in so einem reinen Grade.¹⁰⁹

Ze bekende in dit stuk dat ze overal, op alle reizen die ze met Klaus maakte, aan Beieren herinnerd werd.

Het feit dat Erika zich als jonge moderne vrouw toch niet echt thuis leek te voelen in Berlijn roept de vraag op of de grote stad en in het bijzonder Berlijn, ondanks alle mogelijkheden, uiteindelijk wellicht een plek was die minder openstond voor vrouwen? In de negentiende eeuw konden vrouwen, aldus germaniste Anke Gleber in haar artikel *Female Flanerie and the Symphony of the City*, zich alleen maar vrij bewegen in een stad als ze in het gezelschap verkeerden van een chaperonne of zich als man vermomden. Ze stelt dat zolang de vrouw gezien wordt als *object* en *image* -dat naar believen kan worden lastig gevallen en aangerand-, ze zich nooit vrij kan opstellen als *spectator* en *observer*.¹¹⁰ Helgard Mahrtdt betoogt in haar boek *Öffentlichkeit, Gender und Moral* dat ook de moderne vrouw ten tijde van de *Weimarer Republik* niet vrij in de openbare ruimte kon flaneren als ze haar goede naam niet op het spel wilde zetten. Zij gaat, net als Beate Naumann, in op de toneelschrijfster Marieluise Fleißer, de geliefde van Lion Feuchtwanger en Bertolt Brecht. Zij kwam uit de provincie naar Berlijn en stuitte daar op een openbare sfeer die uitsluitend door mannen bepaald en beheerst werd en die uiteindelijk haar ondergang betekende.¹¹¹

---

¹⁰⁷ *Ibidem*, p.67

¹⁰⁸ Haustedt, *Die wilden Jahre in Berlin*, p.7; Gleber, Anke (1997). *Female Flanerie and the Symphony of the City*. (p.69) In: Ankum, Katharina von (ed.), *Women in the Metropolis*

¹⁰⁹ *Blitze überm Ozean*, p.77-78

¹¹⁰ Gleber, *Female Flanerie and the Symphony of the City*, p.70, 74, 81

¹¹¹ Mahrtdt, Helgard (1998). *Öffentlichkeit, Gender und Moral. Von der Aufklärung zu Ingeborg Bachmann*. Goettingen/Vandenhoeck & Ruprecht; Naumann, 'Marieluise Fleißers Scheitern an Berlin'.

Neue Sachlichkeit

Vanwege haar anonimiteit representeerde de grote stad in de jaren twintig de ideale broedplaats voor een meer ‘zakelijke’ levenswijze. Sterk geïnspireerd door Amerikaanse impulsen als het Taylorisme -het systeem van rationele arbeidsverdeling- en het Fordisme -het lopende bandsysteem- werd er in Duitsland in deze jaren naar een totale rationalisering van het leven gestreefd, die een grotere gelijkheid en vrijheid voor iedereen met zich mee zou moeten brengen. Dit ‘zakelijkheidsoffensief’ richtte zich niet uitsluitend op de economie, maar drong door in alle gebieden van het leven. De kunst moest voor de massa toegankelijker, actueler en informatiever worden en zich gaan toeleggen op het alledaagse leven. In de literatuur ontstond een geheel nieuw genre, de reportage, dat via de ‘exacte’ weergave van de feiten, onverbloemd de werkelijkheid dacht weer te geven. De bekende *rasende Reporter*, Egon Erwin Kisch schreef in 1924:

Nichts ist verblüffender als die einfache Wahrheit, nichts exotischer als unsere Umwelt, nichts ist phantasievoller als die Sachlichkeit. Und nichts Sensationelleres gibt es in der Welt, als die Zeit in der man lebt!¹¹²

In het theater werden in deze jaren zogenaamde *Zeitstücke* opgevoerd die op een kritische en documentaire wijze actuele thema's aan de orde stelden en een moreel-politiek appèl op het publiek deden. Maar ook de liefde en het huwelijk moesten een meer ‘zakelijke’ invulling krijgen.

Hoewel Erika en Klaus in deze jaren nog niet echt begaan waren met de politieke actualiteit, hebben de belangrijke impulsen die uitgingen van de *Neue Sachlichkeit* onmiskenbaar sporen achtergelaten in hun werk en leven. In Klaus' vroege werk is er vooral wanneer het over liefde en seksualiteit gaat sprake van een duidelijke invloed. Grote sentimentele woorden als liefde, verlangen, jaloezie, trouw en eeuwigheid werden in deze jaren als achterhaald, burgerlijk, smakeloos en zelfs ronduit pijnlijk gezien. De liefde diende wat zakelijker te worden en zich meer te richten op het lichamelijke genot. Het ging om plezier, afwisseling, genieten en flirten.¹¹³ In *Der fromme Tanz* doet iedereen het met elkaar en is er zelfs wanneer iemand ongewenst zwanger blijkt te zijn geen sprake van *Sentimentalitäten*. Ook in *Treffpunkt im Unendlichen* lijkt er sprake te zijn van een volkomen seksuele vrijheid.¹¹⁴ In *Revue zu Vieren* wordt de klassieke strijd tussen twee vrouwen om een man op een ‘zakelijke’ manier uitgevochten:

Was würden Sie sagen, wenn ich nun vor Ihnen niederfiele und Sie zwänge ihn mir zu lassen, und Ihnen zuschrie, daß ich sterben müßte, wenn ich ohne ihn bin?! - Sie wissen ja, wir tun das nicht mehr. Aber vielleicht käme so ein veralteter Auftritt der Wahrheit näher als unsere sachliche Art.¹¹⁵

---

¹¹² Vollmer, *Liebes(ver)lust*, p.69

¹¹³ Hermand, Jost, Frank Trommler, *Die Kultur der Weimarer Republik*, p.84 ev.

¹¹⁴ *Treffpunkt im Unendlichen*, p.37

¹¹⁵ *Revue zu Vieren*, p.124

Hoewel Klaus in al deze werken op het eerste gezicht een beeld schetst van een losbandige jeugd, lijken de hoofdpersonages uiteindelijk toch allemaal op zoek te zijn naar iets blijvends: 'Irgendwo muß es doch einen geben.'¹¹⁶ Het gaat bij deze personages niet eens zozeer om een seksuele relatie, maar meer om een soort geestelijke verbondenheid. Germaniste en politicologe Monika Sommer stelt in haar boek *Literarische Jugendbilder zwischen Expressionismus und Neuer Sachlichkeit* dat in de jaren twintig in de verhouding tussen de seksen het ideaal van de 'brüderlich-schwesterlichen Reinheit' gold: in de plaats van liefde trad een kuise kameraadschappelijkheid.¹¹⁷ Dit is van toepassing op vrijwel alle vroege werken van Klaus. Een van de meest grondige onderzoekers van het leven en werk van Klaus, Fredric Kroll, noemt dit het 'Ethos des Nichtbesitzens'. De personages van Klaus die een diepere relatie met elkaar aangaan, gaan doorgaans niet met elkaar naar bed en vaak wordt er in dit verband gespeeld met broer-zus metaforen. Tegen het einde van *Treffpunkt im Unendlichen* als de protagonisten Sonja en Sebastian -Erika en Klaus- elkaar eindelijk gevonden hebben, roepen ze uit: 'Du mußt mein Bruder sein. Du mußt meine Schwester sein.'¹¹⁸ Ook in de levens van Erika en Klaus waarin 'tijdelijkheid' op alle gebieden de boventoon voerde, was hun verbondenheid en hun relatie met elkaar uiteindelijk de meest diepgaande en belangrijkste.

In het werk van Erika spelen bovenstaande thema's geen rol, maar zij hanteerde wel, in tegenstelling tot Klaus, een door de *Neue Sachlichkeit* geïnspireerde schrijfstijl. Zij schreef, geheel in overeenstemming met haar tijd, reportages over haar autoreizen, over de jam die ze in hotels kreeg voorgeschoteld en over het bekende *Oktoberfest* en carnaval in München. Er was in deze tijd nogal wat te doen over het genre van de reportage en daarmee over de positie van de schrijver als zodanig. De discussie ging om de vraag of de reportage wel 'literatuur' genoemd mocht worden. Naast schrijvers mengden zich ook belangrijke filosofen als Georg Lukács, Siegfried Kracauer en Walter Benjamin in het debat. De reportage werd door haar voorstanders als het literaire genre bij uitstek gezien, dat vanwege zijn massawerking, actualiteit en zakelijkheid, het beste tegemoet kwam aan de verlangens en eisen van de moderne tijd. Zo schreef Lion Feuchtwanger in 1928:

Die Generation nach dem Krieg will nicht informiert sein über die subtilen Gefühle des Dichters X., sie lehnt solche Selbstbespiegelung ab als müßige Koketterie. Sie will informiert sein über reale, faßbare Zusammenhänge, über Lebensformen, Lebensziele fremder Klassen, Völker, Schichten.¹¹⁹

Toch kwam er vanuit linkse hoek ook commentaar en vond men de reportage niet alleen te oppervlakkig in zijn weergave van de werkelijkheid, maar was men vooral van mening dat de werkelijkheid toch teveel geësthetiseerd werd. Bovendien, zo liet Kracauer al in 1930 weten, diende men zich te realiseren dat de werkelijkheid een constructie was.¹²⁰ In *Die Weltbühne*, de

---

¹¹⁶ *Treffpunkt im Unendlichen*, p.227

¹¹⁷ Sommer, *Literarische Jugendbilder*, p.110

¹¹⁸ *Treffpunkt im Unendlichen*, p.262

¹¹⁹ Becker, Frank (1993). *Amerikanismus in Weimar. Sportsymbole und politische Kultur 1918-1933*. (p.96) Wiesbaden/Deutscher Universitäts-Verlag

¹²⁰ Hermand, Jost, Frank Trommler, *Die Kultur der Weimarer Republik*, p.175

linkse spreekbuis, kon men in 1929 lezen dat ‘die ‘bloße Reportage’ als einzig berechtigte und zeitgemäße Literatur an Stelle der Dichtung setzen zu wollen Zeichen eines primitiven Banausentums und die Parole der Unbegabten [ist].’¹²¹

Toen Erika in 1931 de programmatische tekst *Frau und Buch* schreef, belandde ze dus midden in een verhitte, vooral door mannen beheerste, discussie over de positie van de schrijver en de literatuur. Ze schonk in dit stuk in eerste instantie aandacht aan de vooroordelen die er in haar tijd bestonden ten aanzien van ‘schrijvende’ vrouwen. Een vrouw die schreef moest zich bovendien veel meer bewijzen dan een man: ‘sie muß sehr stark und sehr konsequent sein, diese Persönlichkeit, wenn sie auf dem Papier sich durchsetzen will.’¹²² Ook toneelschrijfster Marieluise Fleißer ervoer deze vooroordelen, toen ze het waagde in een van haar toneelstukken een thema aan de orde te stellen dat volgens de *communis opinio* alleen door mannen kon worden beschreven: de toestanden in het leger.¹²³ Erika zag daarentegen juist in het genre van de reportage nieuwe kansen voor vrouwen weggelegd:

Seit kurzem gibt es einen neuen Typ Schriftstellerin, der mir für den Augenblick der aussichtsreichste scheint: Die Frau, die Reportage macht, in Aufsätzen, Theaterstücken, Romanen. (...) die Frau berichtet, anstatt zu beichten. Sie kennt die Welt, sie weiß Bescheid, sie hat Humor und Klugheit, und sie hat die Kraft, sich auszuschalten. Fast ist es, als übersetzte sie: das Leben in die Literatur, in keine ungemein hohe Literatur, aber doch in eine brauchbare, anständige, oftmals liebenswerte.¹²⁴

Toch werd juist de reportage in deze tijd allerminst als typisch vrouwelijk gezien. De journalistiek werd beheerst door mannen, ook al drongen er in deze jaren steeds meer vrouwen dit domein binnen, en vrouwen dienden over een behoorlijke portie doorzettingsvermogen en enthousiasme te beschikken om zich in die wereld staande te houden.¹²⁵ De reportage werd als een ‘mannelijk’ genre gezien dat volgens Vollmer een ‘harde, krachtige, nuchtere, koele, bondige, onsentimentele, onopgesmukte’, kortom mannelijke stijl vereiste.¹²⁶ Er lijkt bij Erika en Klaus in dit verband sprake te zijn van omgekeerde sekserollen. De stijl van Klaus kwam niet overeen met wat in die tijd als ‘mannelijk’ werd gezien. Bovendien schreef hij in deze jaren niet of nauwelijks reportages. Erika was echter in haar optreden en haar stijl een man van haar tijd.

Amerika in Duitsland en Duitsers in Amerika

Vanaf 1923, het jaar waarin Erika en Klaus voor het eerst voet in Berlijn zetten, begonnen er in Duitsland en met name in Berlijn steeds meer Amerikaanse invloeden zichtbaar te worden. De

---

¹²¹ Vollmer, *Liebes(ver)lust*, p.72

¹²² *Blitze überm Ozean*, p.84-85

¹²³ Mahrtdt, *Öffentlichkeit, Gender und Moral*, p.163

¹²⁴ *Blitze überm Ozean*, p.85

¹²⁵ Sitter, Carmen (1998). *"Die eine Hälfte vergißt man(n) leicht!". Zur Situation von Journalistinnen in Deutschland unter besonderer Berücksichtigung des 20. Jahrhunderts.* Pfaffenweiler/Centaurus-Verlagsgesellschaft

¹²⁶ Vollmer, *Liebes(ver)lust*, p.84

economische ontwrichting -de inflatie bereikte in 1923 een absoluut hoogtepunt- en de daarmee samenhangende sociale onrust -vooral het 'rode gevaar'- bracht de Amerikaanse regering ertoe Duitsland forse leningen te verstrekken, het zogenaamde Dawes-plan. Hoewel deze dollarregen het begin vormde, beperkte de Amerikaanse invloed op de Duitse maatschappij zich allerminst tot de economie. Amerikaanse boeken, films, muziek en mode doordrongen massaal de Duitse cultuur: men las de autobiografie van Henry Ford of de boeken van Upton Sinclair, liet zich verleiden door de kunsten van Josephine Baker, lachte om Charlie Chaplin, danste de *charleston* en genoot van *jazz*. De invloed van het eerder genoemde Taylorisme en Fordisme beperkte zich evenmin tot het bedrijfsleven. Het hele leven, met name ook het privé-leven, diende 'efficiënter' te worden ingericht. Amerika werd in deze jaren voor Duitsland maar ook voor andere landen tot model verheven voor de inrichting van het maatschappelijke leven.

Tegelijkertijd werden de amerikanisering, de moderne vrouw, de moderne metropool en de 'nieuwe zakelijkheid' onderdelen van een hevige cultuurkritiek, gericht tegen de rationalisering, standaardisering en uniformering van de moderne massamaatschappij. De eerder genoemde theaterrecensent Herbert Ihering bekritiseerde in 1926 in dit verband de massale populariteit van de Hollywood-films bij het Duitse publiek; maar liefst 90% van alle in Duitsland vertoonde films waren in 1919 reeds afkomstig uit Amerika.¹²⁷

Sie alle werden dem amerikanischen Geschmack unterworfen, werden gleichgemacht, uniformiert (...). Der amerikanische Film ist der neue Weltmilitarismus. Er rückt an. Er ist gefährlicher als der preußische. Er verschlingt nicht Einzelindividuen. Er verschlingt Völkerindividuen.¹²⁸

Zelfs menig schrijver en intellectueel die gefascineerd was door bepaalde aspecten van de moderne samenleving, betreurde het verlies van het individuele, het gevoel, de cultuur en de natuur. De historicus Detlev Peukert, die een van de klassieke werken over de *Weimarer Republik* heeft geschreven, meent in dit verband dat het debat om het moderne leven zich afspeelde tussen twee polen, rationaliseringseuforie en beschavingskritiek.¹²⁹ Het Duitse beeld van Amerika bewoog zich eveneens tussen euforie en angst. Men zag in Amerika enerzijds het land van de onbegrensde mogelijkheden, waar dankzij een gelijkmatige verdeling van massaproductie en massaconsumptie geen ongelijkheid meer heerste en iedereen kon profiteren van de stijgende welvaart. Anderzijds, maar mede uit het voorafgaande voortvloeiend, bleef het beeld van Amerika als oppervlakkig en in cultureel opzicht onderontwikkeld land erg dominant.

Amerika was in de jaren twintig, vooral onder schrijvers en intellectuelen, een van de populairste reisbestemmingen.¹³⁰ Deze reiskoorts weerspiegelde zich in de vele reisverslagen en boeken over Amerika die de Duitse markt overspoelden. Er was in deze jaren sprake van

---

¹²⁷ Markham, *Workers, Women and Afro-Americans*, p.105

¹²⁸ Peukert, *Die Weimarer Republik*, p.181

¹²⁹ *Ibidem*, p.179

¹³⁰ zie bijvoorbeeld: Markham, *Workers, Women and Afro-Americans*, p.4

een opmerkelijke politisering van het reisverslag. Het doelwit van de reis werd ingegeven door politieke overwegingen en ook de daarop volgende verslaglegging was sterk politiek gekleurd. Zo werd de Sovjetunie en met name Moskou na de revolutie van 1917 een geliefde bestemming van met name linkse intellectuelen en oefende het beeld van de geëmancipeerde Amerikaanse vrouw een enorme aantrekkingskracht uit op feministen. Onder de Duitsers die naar de Verenigde Staten reisden en daarover schreven bevonden zich echter jonge en oude, bekende en minder bekende, mannelijke en vrouwelijke auteurs die ook niet te reduceren waren tot een bepaalde politieke kleur.

Erika en Klaus waren in ieder geval erg jong -21 en 20 jaar- toen ze op 7 oktober 1927 met maar liefst 14 koffers en een accordeon vanuit de Rotterdamse haven met de boot naar New York vertrokken. Aan boord besloten ze dat het misschien wel roerend, effectvol en sensationeel zou zijn om zich in Amerika te presenteren als tweelingen en de truc werkte. In *The World* van 21 oktober 1927 stond, boven een publiciteitsfoto (zie bijlage) waarop beiden vrolijk lachend met ieder een afgebeten appel in hun handen, als symbool van de verloren onschuld, de camera inkijken: 'Thomas Mann's Twin Children arrive for America Tour.'¹³¹ New York maakte een onuitwisbare indruk en zou dit bijna tien jaar later, weliswaar onder geheel andere omstandigheden, wederom doen. 'Die Begegnung mit New York muß für jeden jungen Europäer Erlebnis von einschneidender Bedeutung sein, oder er ist ein hoffnungslos Verstockter', schreven ze in hun verslag van deze reis.¹³² Het is verbluffend te zien hoe deze maanden in Amerika als het ware in een notendop overeen kwamen met hun toekomstige leven in de Amerikaanse ballingschap: 'Es war Flucht, Aufbruch zu neuen Ufern und unbewußte Generalprobe fürs Exil zugleich', zoals ook Fredric Kroll beschrijft.¹³³ De hoofdbestemmingen van hun reis waren de twee belangrijkste toekomstige exilcentra, New York en Los Angeles. Ook nu gaven ze net als later tijdens hun ballingschap *lectures* aan gerenommeerde universiteiten door heel Amerika -naast New York en Los Angeles ook Boston, Princeton, Chicago en San Francisco. Op deze reis wierpen beiden zich op als spreekbuis voor de Duitse naoorlogse generatie: Klaus vertelde over de Duitse jeugd en Erika reciteerde moderne Duitse literatuur.

Het verslag van de reis verscheen in januari 1929 bij uitgeverij Fischer onder de titel *Rundherum. Abenteuer einer Weltreise*. Het was hun eerste, samen gepubliceerde werk en de eerste 'serieuze' literaire onderneming van Erika. Het boek werd goed ontvangen, hoewel Erika en Klaus er zelf nogal sceptisch tegenover stonden.¹³⁴ Huidige onderzoekers laten zich daarentegen vaak negatief over *Rundherum* uit. De kritiek van literatuurwetenschapper Armin Stroymehr, die zich zowel intensief met Klaus als met Erika heeft beziggehouden, is dat beiden

---

¹³¹ Naumann, Uwe (1996). Nachwort. In: Mann, Klaus, Erika Mann (1996 [1929]). *Rundherum. Abenteuer einer Weltreise*. Reinbek/Rowohlt

¹³² *Rundherum*, p.19

¹³³ Kroll, *Klaus-Mann-Schriftenreihe*, Bd. 2, p.182

¹³⁴ *Rundherum*, p.150

in *Rundherum* niet sociaal-kritisch zijn.¹³⁵ Stefan Zynda maakt het in zijn boek *Sexualität bei Klaus Mann* wel erg bont, als hij opmerkt dat ‘*Rundherum* leider nicht viel mehr geworden [ist] als die Aufzählung von Bekanntschaften zweier verwöhnter und teilweise recht arroganter Snobs.’¹³⁶ Misschien is dit commentaar gedeeltelijk te verklaren, omdat dit boek, evenals alle andere boeken die ze samen schreven, erg luchtig van toon is, vol staat met anekdotes en gebaseerd is op persoonlijke ervaringen. Het is wel Klaus’ eerste autobiografie genoemd.¹³⁷ Het is dan ook niet een ‘traditioneel’ reisboek, maar een persoonlijk verslag van de ervaringen van Erika en Klaus in Amerika. Hoewel ze op het eerste gezicht duidelijk gecharmeerd waren - vooral van de *Jugend und Größe*- van Amerika en ze een brug probeerden te slaan tussen de Amerikaanse en Duitse cultuur, zoals ze ook later in ballingschap zouden doen, is de ondertoon bij het aanstippen van thema’s als bijvoorbeeld de doodstraf toch kritisch.¹³⁸ Er lijkt zich tijdens deze reis een sociaal bewustzijn bij de *Geschwister* te hebben ontwikkeld dat voor het eerst ook op papier zijn neerslag vond.

In het onderzoek naar reisliteratuur wordt vaak uitvoerig aandacht besteed aan de manier waarop ‘het vreemde’ gezien en ervaren wordt en hoe zeer dat bepaald wordt door de eigen ervaring.¹³⁹ De beschrijving van ‘het vreemde’ verschaft vaak meer inzicht in de eigen herkomst dan in het ‘vreemde’: ‘perceived images are in part a product of the observer’s own culture and rarely represent an exact reflexion of reality.’¹⁴⁰ In *Rundherum* laten Erika en Klaus zich kritisch uit over de Amerikaanse rassendiscriminatie, de doodstraf, de sensatielust van de massamedia en het sportenthousiasme, de preutsheid en de oppervlakkigheid van de Amerikanen. Ze lijken het meest geschokt door de discriminatie en de doodstraf. Dit kan zowel te herleiden zijn tot hun Duits-Europese achtergrond, waardoor ze minder in aanraking kwamen met de doodstraf en een dergelijke grootschalige discriminatie en segregatie, als tot het clichébeeld van Amerika dat de amerikanisering van Duitsland met zich meebracht en dat niet strookte met de Amerikaanse realiteit.

Eén van de meest aangrijpende passages in *Rundherum* gaat over Chicago. Chicago was vanwege zijn zeer bekende en beruchte slachthuizen, die symbool stonden voor de moderne industriële massamaatschappij, een ‘toeristische attractie’ voor veel Duitse reizigers naar Amerika.¹⁴¹ Voor Erika en Klaus was het dat echter allerminst. Ze waren voor een lezing uitgenodigd door een damesclub. Uit ‘Gewissenhaftigkeit’ en niet uit nieuwsgierigheid vonden ze dat ze ook een bezoek moesten brengen aan de *Stockyards Swift and Company*. Dat de rondleiding een enorme schok teweeg moet hebben gebracht blijkt uit het volgende citaat:

---

¹³⁵ Strohmeier, Armin (1997). *Traum und Trauma. Der androgyne Geschwisterkomplex im Werk Klaus Manns*. (p.71) Augsburg/Roter Milan

¹³⁶ Zynda, Stefan (1986). *Sexualität bei Klaus Mann*. (p.60) Bonn/Bouvier

¹³⁷ Kroll, Klaus-Mann-Schriftenreihe, Bd. 3, p.7

¹³⁸ *Rundherum*, p.24

¹³⁹ Vgl. Brenner, Peter, J. (Hg.) (1989). *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. (p.15) Frankfurt am Main/Suhrkamp; Fell, *Kalkuliertes Abenteuer*, p.13; Markham, *Workers, Women and Afro-Americans*, p.2

¹⁴⁰ Markham, p.2

¹⁴¹ Becker, *Amerikanismus in Weimar*, p.105

Wenn man dieses Martyrium der Kreatur mitangesehen hat, sollte einem *für ein Leben lang* das Lachen vergehen. (Wobei die Frage ist, wem unser Mitleid mehr gelten muß: dem Tier, das zu sterben hat, oder dem Mann, dessen *Lebensarbeit* es ist, Stunde für Stunde, Tag für Tag wie eine Maschine zu töten - zweiundachtzig einhalb Cent Lohn für die Stunde -, und der seinerseits auf den elektrischen Stuhl geschnallt wird, wenn er sich vergißt und einen Menschen umbringt statt eines Ochsen.)¹⁴²

Deze passage laat zien dat de *Twins* wel degelijk oog hadden voor sociale problemen als werkloosheid, slechte arbeidsomstandigheden en ongelijkheid.¹⁴³

De ervaringen die ze in Amerika opdeden, spelen ook een belangrijke rol in diverse artikelen en boeken van Erika en Klaus. Erika schreef een aantal artikelen en een kinderboek *Stoffel fliegt übers Meer* over Amerika. In dit kinderboek hebben kritische geluiden over Amerika nauwelijks ingang gevonden. Amerika wordt gepresenteerd als het land van onbeperkte mogelijkheden en welvaart en dit beeld staat in scherp contrast met de armoede en werkloosheid in Duitsland. In 1932, toen het boek verscheen, was de situatie in Duitsland inderdaad schrijnend. *Stoffel fliegt übers Meer* beschrijft de avontuurlijke reis van een tienjarig jongetje, die naar zijn rijke oom in New York reist om hulp te vragen voor zijn arme Duitse ouders. Hoe indrukwekkend de eerste aanblik van New York met zijn wolkenkrabbers voor Erika en Klaus moet zijn geweest, wordt in dit kinderboek veel duidelijker beschreven dan in *Rundherum*. In de artikelen van Erika over Amerika hebben kritische geluiden daarentegen de overhand. Ze stelt hierin de rassendiscriminatie, de schijnwereld van Hollywood en de oppervlakkigheid van de Amerikaanse studenten aan de orde:

Unerotischer ist keine Atmosphäre als die der amerikanischen Colleges. Kameradschaftlichkeit, - aber auch die ist nicht wie die unsere. Undifferenzierter, - möchte man sagen. Kennst du jemanden eine halbe Stunde lang (...) nennt ihr euch schon beim Vornamen und seid Kameraden. Aber tiefer geht es nun nicht mehr.¹⁴⁴

Ook voor Klaus was het culturele verschil tussen jonge Europeanen en jonge Amerikanen een belangrijk thema. Hij schreef in 1929 een toneelstuk *Gegenüber von China* dat zich afspeelt op een Amerikaanse campus. Dit wordt in het algemeen gezien als een van zijn slechtste werken, dat bovendien een uiterst clichématig beeld van Amerika schetst.¹⁴⁵ Het is echter de vraag of dit toneelstuk wel over de oppervlakkige sportenthousiaste a-intellectuele Amerikaanse jeugd gaat. Zoals eerder gezegd werd Klaus zich rond deze tijd juist bewust van de kloof tussen hem en zijn *Duitse* generatiegenoten. Hoewel hij zich aanvankelijk opwierp als spreekbuis van zijn generatie, nam hij hier geleidelijk afstand van. In de voordracht *Wie wollen wir unsere Zukunft?* die hij in de herfst van 1930 in Wenen hield, koesterde hij nauwelijks nog illusies over zijn generatie:

---

¹⁴² *Rundherum*, p.71

¹⁴³ Kroll, *Klaus-Mann-Schriftenreihe*, Bd. 3, p.29

¹⁴⁴ *Blitze überm Ozean*, p.61

¹⁴⁵ Vgl. Schaenzler, *Klaus Mann*, p.126; Naumann, Nachwort. In: *Der Siebente Engel*, p.429; Kroll, *Klaus-Mann-Schriftenreihe*, Bd. 2, p.86

Die Frage, wie die Jugend von heute die Zukunft will, ist also (...) nur unter der Voraussetzung zu beantworten, daß ein sehr großer Teil der Jugend überhaupt nichts will.(...) Die naturgegebene Front - Alter gegen Jugend - hat jede Aktualität, jeden Sinn verloren. Die Front gestaltet sich in unserem Lande so, daß der Teil der Jugend, der denkt und deshalb auch eine Zukunft will, scharf gegen den anderen Teil der Jugend steht, der von Natur aus gar nicht denkt (...).¹⁴⁶

Maar het was vooral de doodstraf, in de vorm van de elektrische stoel, die tot de literaire verbeelding van Klaus sprak. Een aantal maanden voordat Erika en Klaus naar Amerika vertrokken werden, na een zeer omstreten proces dat jaren had geduurd en dat nationaal en internationaal enorm veel protest had opgeroepen, twee Italiaanse mannen, Nicola Sacco en Bartolomeo Vanzetti, vooral vanwege hun anarchistische politieke overtuiging ter dood veroordeeld.¹⁴⁷ De bekende Duitse linkse schrijver Erich Mühsam, die zelf in 1934 door de nationaal-socialisten om zijn politieke overtuiging in een concentratiekamp vermoord zou worden, publiceerde in 1928 een toneelstuk als eerbetoon aan Sacco en Vanzetti.¹⁴⁸ Dit proces droeg, zeker bij linkse Duitse intellectuelen, ertoe bij dat er steeds kritischer naar de Amerikaanse democratie werd gekeken.¹⁴⁹ Kenmerkend voor deze stemming was het ironisch geschreven boek *Paradies Amerika* uit 1929 van Egon Erwin Kisch, dat zich concentreerde op de duistere kanten van Amerika. Kisch was wegens zijn uitlatingen over het proces tegen Sacco en Vanzetti - 'an Sacco und Vanzetti werde ein barbarischer Justizmord verübt'- de toegang tot Amerika ontzegd en moest zich vermommen als Dr. Becker.¹⁵⁰ Hij gaat in zijn boek onder meer uitgebreid in op de toestanden in de Sing Sing gevangenis in New York en de daar veelvuldig gebruikte elektrische stoel:

Hier, meine Herren, sehen Sie den berühmten Stuhl, der den Geist des Mittelalters mit der größten Erfindung der Neuzeit, der Elektrizität vereinigt.(...) Das ist alles was in Sing Sing sehenswert ist. Ich empfehle Ihnen, draußen noch einen Blick zu werfen (...) während (...) die Sonne untergeht (...), alles Frieden und Freiheit atmet. Es ist eine Lust, zu leben.¹⁵¹

In *Treffpunkt im Unendlichen* uit 1932, één van de mooiste romans van Klaus, is een van de rode draden het thema van 'de dood' die in allerlei verschillende gedaantes verschijnt. Klaus zelf verheerlijkte de dood en zag hem als een bevrijding en iets verhevens. Misschien dat de onvrijwillige dood, de doodstraf, hem daarom zo schokte en tegenstond. In *Treffpunkt im Unendlichen* denken beide protagonisten Sebastian en Sonja -alter ego's voor Klaus en Erika- op verschillende tijden en plaatsen, maar met een voortdurend gevoel van gelijktijdigheid, aan de gruwelen van de elektrische stoel. Sonja leest in de krant hoe er in de Sing Sing gevangenis drie jongens van 19, 20 en 21 jaar, die een 55-jarige apotheker vermoord hebben, ondanks

---

¹⁴⁶ *Die neue Eltern*, p.304-305

¹⁴⁷ Markham, *Workers, Women and Afro-Americans*, p.136

¹⁴⁸ *Ibidem*, p.116

¹⁴⁹ Brenner, Peter J. (1990). *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte.* (p.622) Tübingen/Max Niemeyer Verlag

¹⁵⁰ Kisch, Egon Erwin (1951 [1929]). *Paradies Amerika.* (p.7-8) Berlin/Aufbau-Verlag

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 317,319

hevig protest zijn geëlectrocuteerd. Ze is diep geschokt en vraagt zich vertwijfeld af of er niet iemand is met wie ze haar gevoelens kan delen:

Ihr schien es, als sei dies nun der einzige Maßstab für den Wert irgendeiner menschlichen Beziehung (...): ob der anderen auch der Gedanke an diese drei Knaben so tief erschütterte. Irgendwo muß doch einer sein. Irgendwo war einer.¹⁵²

Ook Sebastian, die zich in Parijs bevindt, is erg onder de indruk van dit bericht en verlangt eveneens hevig naar iemand met wie hij hierover kan praten en hij verzucht: 'Irgendwo muß es doch einen geben.'¹⁵³

Een nieuwe seksualiteit

Erika en Klaus waren kinderen van de naoorlogse onrustige jaren twintig, waarin oude waarden en normen met name ook op het gebied van de seksualiteit op losse schroeven kwamen te staan. Zoals eerder aangeduid hadden deze veranderingen van de moderne tijd hun neerslag op de positie van de vrouw en daarmee op de verhoudingen tussen de seksen. Erika en Klaus zelf hebben zich nooit langdurig relationeel vastgelegd, zij zijn nooit gaan samenwonen, zijn nooit getrouwd en hebben geen kinderen gekregen.¹⁵⁴ Afgezien van veel andere factoren die dit hebben beïnvloed, bijvoorbeeld Klaus' homoseksualiteit, ligt een verklaring waarschijnlijk mede besloten in de tijd waarin zij opgroeiden: de tijd van het grote seksuele experiment.

Eén van de meest in het oog springende en geruchtmakende verschijningen van de jaren twintig was de 'Neue Frau'. Afgezien van de discussie in de historiografie over de vraag of de 'Neue Frau' feit of fictie, realiteit of beeld was, was er tijdens de Republiek van Weimar sprake van een tot dan toe ongekende emancipatie van de vrouw. In 1918 kregen vrouwen kiesrecht in Duitsland en werd de vrouw wettelijk gelijkgesteld aan de man. Al tijdens de Eerste Wereldoorlog waren vrouwen, door de massale afwezigheid van mannen, zichtbaarder geworden op allerlei terreinen die voorheen vrijwel uitsluitend aan mannen waren voorbehouden. De dominantere aanwezigheid en zichtbaarheid van vrouwen in de publieke sfeer en de manier waarop zij zich manifesteerden, hadden als gevolg dat er verhitte discussies ontstonden over deze 'nieuwe vrouw', in het bijzonder wat betreft haar sekse en haar seksualiteit: vrouwen gingen zich steeds meer gedragen en ook kleden als mannen. Het nieuwe androgyne uiterlijk van de moderne vrouw - 'Die Vermännlichung der Frau' - deed erg veel stof opwaaien en werd door vele mannen beklagd.

De grotere openheid over en vrijere omgang met seksualiteit, die kenmerkend was voor de jaren twintig in Duitsland, werd zowel ingegeven door het voorbeeld van de Verenigde Staten als door de veranderingen na de communistische revolutie van 1917 in de Sovjetunie.

---

¹⁵² *Treffpunkt im Unendlichen*, p.155

¹⁵³ *Ibidem*, p.227

¹⁵⁴ Het flits-huwelijk van Erika met Gustaf Gründgens en haar paspoort-huwelijk met W.H. Auden reken ik gemakshalve even niet mee.

Het beeld van de ‘Neue Frau’ kwam vanuit Amerika (‘The Flapper’) overgevoegen evenals de meer zakelijke omgang met seksualiteit, maar ook de communistische legalisering van echtscheiding, incest, homoseksualiteit en abortus had vergaande invloed op de maatschappelijke discussie over seksualiteit in Duitsland.¹⁵⁵ In Duitsland was abortus illegaal, homoseksualiteit tussen mannen strafbaar en scheiden voor vrouwen zeer ongunstig.

Eén van de gevolgen van de opkomst van de moderne geïndustrialiseerde samenleving was de crisis waarin de oude structuren en instituties terecht kwamen. Zoals eerder aangeduid werd het *discours* van de jaren na de Eerste Wereldoorlog beheerst door een gevoel van crisis. Voor germanist en historicus Hartmut Vollmer, en met hem vele anderen, is de tijdgeest van de jaren twintig met geen woord beter te karakteriseren:

Nicht nur von ‚Staats-‘, ‚Finanz-‘ und ‚Wirtschaftskrisen‘ ist zu erfahren, auch von einer ‚geistigen Krise‘, einer ‚seelischen‘ und ‚moralischen Krise‘, einer ‚Kulturkrise‘, von einer Krise der Philosophie, der Kunst, der Literatur - des Romans, der Lyrik, des Theaters - ist die Rede; einer ‚Generationskrise‘, eine ‚Erziehungskrise‘, eine ‚Krise des Bürgertums‘, einer ‚Krise des Individuums‘, eine ‚Krise der Geschlechter‘, eine ‚Ehekrise‘ - eine ‚Krise der Liebe‘ (...).¹⁵⁶

Hoewel dit begrip toepasbaar is op alle thema’s die in dit hoofdstuk de revue zijn gepasseerd, was het wellicht het meest kenmerkend voor het thema van de vrouw en de seksualiteit. Vrouwelijke en mannelijke journalisten, schrijvers en wetenschappers van alle leeftijden en politieke kleuren bogen zich intensief over dit thema. Zo was dr. Elsa Hermann in 1929 van mening dat de strijd tegen en verdediging van ‘eine wesenlos gewordene Tradition’ nergens duidelijker zichtbaar werd dan bij de stellingname ten aanzien van ‘dem neuen Typus Frau den unsere Zeit geprägt hat, und der beginnt, die kulturelle, wirtschaftliche, soziale und politische Struktur unseres Daseins vollkommen umzugestalten.’¹⁵⁷ Een tijdgenoot, Carl Mennicke, die in 1929 een verhandeling schreef over *Schicksal und Aufgabe der Frau in der Gegenwart*, vond eveneens dat ‘in keiner anderen Beziehung sich die Auflösung der alten gesellschaftlichen Formenwelt so umwälzend ausgewirkt [habe], wie in Beruf und Stellung der Frau.’¹⁵⁸ Zo stonden vrouwen, aldus biologe en germaniste Lynne Frame, met name vanwege de drastische veranderingen in levensstijl en verschijning die ze ondergingen, centraal in veel analyses. Zij fungeerden als barometer van de vooruitgang en het onbehagen van de moderne maatschappij.¹⁵⁹

Ook voor Kate Lacey, auteur van het boek *Feminine Frequencies. Gender, German radio, and the public sphere 1923-1945*, werden de jaren van de Republiek van Weimar

---

¹⁵⁵ Zie: Hermand, Jost, Frank Trommler, *Die Kultur der Weimarer Republik*, p.85; Bridenthal Renate, Atina Grossman, Marion Kaplan (ed), *When biology became destiny*, p.6

¹⁵⁶ Vollmer, *Liebes(ver)lust*, p.20; Lacey, Kate, (1996). *Feminine Frequencies. Gender, German radio, and the public sphere 1923-1945*. (p.4) Ann Arbor/University of Michigan Press; Petro (1989), *Joyless streets*.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p.31

¹⁵⁸ *Ibidem*, p.31

¹⁵⁹ Frame, Lynne (1997). Gretchen, Girl, Garconne? Weimar Science and Popular Culture in Search of the Ideal New Woman. In: Ankum, Katharina von, *Women in the Metropolis*, p.13

gekenmerkt door een algeheel gevoel van ‘impermanence, experimentation, and instability.’¹⁶⁰ Naast het woord crisis is het woord ‘experiment’, zeker waar het de vrouw en seksualiteit betreft, misschien nog wel beter bruikbaar om de atmosfeer van de jaren twintig te karakteriseren. Er werd in die tijd geëxperimenteerd op het gebied van de seksualiteit in de meest ruime zin van het woord. De vrouw werd niet alleen mannelijker, maar de man ook vrouwelijker. De vrouwelijke man domineerde niet alleen de films van de jaren twintig, maar ook de modepagina’s van een populair magazine als *Die Dame*.¹⁶¹ De nieuwe vrouw wilde ook een nieuwe man en net als Erika in haar repliek tegen Franz Hessel vond ook schrijfster Clara Viebig in 1928 en met haar vele vrouwelijke intellectuelen dat ‘der Mann als solcher heute nicht mehr modern [ist].’¹⁶² Ook op relationeel gebied werd er veelvuldig buiten de grenzen van de gebruikelijke heteroseksuele relaties getreden. Homoseksualiteit, tussen mannen en tussen vrouwen, bloeide, weliswaar vooral in Berlijn, enorm op in deze jaren.

Maar ook binnen de grenzen van het huwelijk werd geëxperimenteerd. Het huwelijk moest, mede omwille van de veranderende positie van de vrouw, gemoderniseerd worden. De markt werd overstroomd met publicaties die aandacht schonken aan alternatieve huwelijksmodellen: de ‘Ehe zu Dritt’, de ‘Probeehe’, de ‘Vorehe’, de ‘Zeitehe’ en de ‘Kameradschaftsehe’. Ze waren hét onderwerp van discussie.¹⁶³ Uitermate succesvol was het boek *Die Volkommene Ehe* uit 1927 van de Nederlandse gynaecoloog Theodor Hendrik van de Velde, dat in Duitsland in acht jaar maar liefst 42 drukken had. Dit was één van de eerste boeken waarin aandacht werd geschonken aan het belang van een goede seksuele relatie, die niet gericht was op het krijgen van kinderen. Bovendien werd hierin juist erkend dat de vrouw ook seksuele behoeftes had buiten het krijgen van kinderen.¹⁶⁴ De revolutionaire werking van nieuwe voorbehoedmiddelen, zoals het condoom, zullen ongetwijfeld ook hebben bijgedragen aan het openbare debat over het huwelijk.¹⁶⁵

Er waren een aantal bekende tijdgenoten van Erika en Klaus die er een ‘Ehe zu Dritt’ op na hielden. Het eerder genoemde paar Helen Hessel en Franz Hessel vormde een *ménage à trois* met de Parijse schrijver en kunsthandelaar Henri Pierre Roché. Het echtpaar leerde Roché al voor de Eerste Wereldoorlog kennen, maar het kwam pas na de oorlog tot een relatie. Ze wilden hun ervaringen zelfs in een erotische *Zeitroman* verwerken.¹⁶⁶ Over zijn relatie met Helen en Franz schreef Roché in 1953 de roman *Jules et Jim*, die in 1961 door Francois Truffaut met Jeanne Moreau in de rol van Helen verfilmd werd. Ook Franz Hessel verwerkte zijn liefdesleven in romans als *Pariser Romanze* en *Heimliches Berlin*. Het thema van de

---

¹⁶⁰ *Ibidem*, p.5

¹⁶¹ Petro, *Joyless streets*

¹⁶² Vollmer, *Liebes(ver)lust*, p.55

¹⁶³ Hermand, Jost, Frank Trommler, *Die Kultur der Weimarer Republik*, p.87

¹⁶⁴ Vollmer, *Liebes(ver)lust*, p.62; Jeffrey Weeks (1985). *Sexuality and its Discontents. Meanings, Myths & Modern Sexualities*. (p.27) London, New York/Routledge; Erika Esau (1995). *The Künstlerehepaar: Ideal and Reality*. In: Meskimmon, Marsha, Shearer West, *Visions of the ‘Neue Frau’*, p.30-32

¹⁶⁵ Hermand, Jost, Frank Trommler, *Die Kultur der Weimarer Republik*, p.87

¹⁶⁶ Zie: Haustedt, *Die wilden Jahre in Berlin*, p.81-115

‘besitzlose Liebe’ speelt hierin, net als in vrijwel alle romans van Klaus, een belangrijke rol. In *Heimliches Berlin* schreef Hessel:

Ich habe es wohl nie begriffen, daß zum Lieben Besitzen gehört. Da müßte man sich ja das geliebte Wesen aneignen und also enteignen, und was man sich vereint, das ändert man. Ich aber möchte alles erhalten, wie es mir erst erschien.¹⁶⁷

En in *Der fromme Tanz* van Klaus overpeinst de protagonist Andreas:

So galt es, einen zu finden, dem man alles gab, ohne ihn zu besitzen, dem man helfend treu blieb bis zum Tod, ohne ihn zu besitzen. Das war das Wunschbild seiner trunkenen Zärtlichkeit, das war seiner mißverstandenen Liebe Sinn und große Lösung (...).¹⁶⁸

In de vriendenkring van Erika en Klaus bewoog men zich ook veelvuldig gedrieën. Bovendien vormden Erika en Klaus zelf ook meerdere driehoeken wat natuurlijk opmerkelijk was aangezien zij broer en zus waren. Zo werd de goede vriendin van Erika en Klaus, Thea (Mopsa) Sternheim, dochter van de bekende Duitse toneelschrijver Carl Sternheim, het object van liefde van zowel de homoseksuele, surrealistische schrijver Réne Crevel, voor wie Klaus overigens ook een zwak had, als de excentrieke kunstenaar Baron Rudolf Carl Hugo von Ripper. Hoewel Mopsa op 17 december 1929 met de baron trouwde stond dit, zoals Réne Crevel in een brief aan de verloofden liet weten, een ‘belle vie à trois’ niet in de weg.¹⁶⁹ Aan de term driehoeksrelatie zitten allerlei haken en ogen. Zo was er in bovenstaande gevallen geen sprake van een seksuele relatie tussen de mannen, hoewel deze wel vaak erg goed bevriend waren. Erika en Klaus kregen, zoals al eerder werd opgemerkt, een uiterst complexe relatie met Pamela Wedekind en later ging Gustaf Gründgens ook nog deel uitmaken van het geheel. In *Revue zu Vieren* schreef Klaus:

Jeder von uns ist längst kein einzelner mehr, die Beziehungen sind zu vielfach und dicht. Wir vier bilden eine Figur in der ungeheuren Figur alles Lebens.¹⁷⁰

Vanwege de homoseksuele voorkeur van Klaus zal er waarschijnlijk, ondanks hun trouwplannen, geen seksueel contact zijn geweest tussen hem en Pamela. Of dat ook gold voor Gustaf Gründgens, die Klaus’ voorkeur voor mannen deelde, is de vraag. Men kan zelfs speculeren over een seksuele relatie tussen Erika en haar echtgenoot Gustaf. Tussen Pamela en Erika was er daarentegen vrijwel zeker meer dan een platonische liefde. Hoewel er tot op de dag van vandaag uitermate veel over gespeculeerd wordt en zij zelf door hun optreden er ook alles aan gedaan hebben om deze speculaties kracht bij te zetten, hadden Erika en Klaus waarschijnlijk geen seksuele relatie met elkaar. Dit doet echter allerminst afbreuk aan het opmerkelijke gegeven dat zij in ieder geval een dusdanig intieme relatie hadden dat zij hun relaties met elkaar deelden. Later zou de schrijfster Annemarie Schwarzenbach die hevige

---

¹⁶⁷ Vollmer, *Liebes(ver)lust*, p.509

¹⁶⁸ *Der fromme Tanz*, p.153

¹⁶⁹ Crevel, Réne (1997). *Lettres a Mopsa*. (p.126) Paris/Méditerranée

¹⁷⁰ *Ibidem*, p.128

verliefd was op haar ‘grosser Bruder Eri’ tegelijkertijd een soort ‘ungeschlossene Ehe’ met haar zielsverwant Klaus sluiten.¹⁷¹

Erika en Klaus namen, kortom, volop deel aan het grote seksuele experiment dat de jaren twintig leek te beheersen. Erika en haar vriendinnen, zoals Pamela Wedekind, Mopsa Sternheim, Annemarie Schwarzenbach cultiveerden het androgyne uiterlijk dat de ‘Neue Frau’ kenmerkte. Zij gaven ook allemaal uitdrukking aan de door veel mannen zo gevreesde ‘Vermännlichung der Frau’: Erika en Annemarie reden auto als mannen en Pamela werd op vrijwel alle foto’s begeleid door een (rij)stok, het symbool van de burgerlijke man. In haar openhartige en zeer uitvoerige herinneringen, die in 1995 voor het eerst integraal zijn uitgegeven, beschreef Thea Sternheim, de vrouw van Carl Sternheim en de moeder van Mopsa, zeer beeldend de omgang van haar dochter met onder meer de twee oudste kinderen van de familie Mann:

Erika, die Tochter Thomas Manns, Pamela, die Tochter Frank Wedekinds, achtzehn und neunzehnjährig, lebende Figurinen zur *Schule von Uznach*, besuchen Moiby [Mopsa]. Burschikos, emanzipiert, ein Produkt von freier Schulgemeinde und bürgerlich saturierter Bohèmeatmosphäre. Auf ihren Spaziergängen fuchelt Pamela mit einem Reitstößchen herum.¹⁷²

In haar dagboek noteerde ze op 30 juni 1926 hoe ze met haar man moest lachen om de ‘betont lesbische Allüren’ en de ‘betont männliche Aufmachung’ van Erika, Pamela en haar dochter.¹⁷³

Ook Klaus was gefascineerd door vrouwen met een mannelijk optreden en uiterlijk zoals niet alleen blijkt uit de beschrijvingen van de vrouwelijke personages in zijn werk, maar ook uit de beschrijvingen van zijn zus, Pamela Wedekind en Annemarie Schwarzenbach. Erika werd door hem vergeleken met een ‘magerer, dunkel hübscher Zigeunerjunge’, Pamela met een ‘Renaissance-Jünglings’ en Annemarie had een ‘reinen Jünglingsstirn’.¹⁷⁴ Ook Thomas Mann was door Annemaries’ uiterlijk getroffen. Toen ze de eerste keer in München was schijnt hij onder het *Mittagessen* te hebben opgemerkt: ‘Merkwürdig, wenn Sie ein *Junge* wären, dann müßten Sie doch als *ungewöhnlich* hübsch gelten.’¹⁷⁵ Klaus zelf was, geheel in overeenstemming met het mode-ideaal van zijn tijd, erg vrouwelijk. Prachtig zijn de beschrijvingen van de schrijver Wilhelm Emanuel Süskind, die Klaus en Erika al vanaf hun jeugd kenden, van de kamer van Klaus in zijn ouderlijk huis in München en van Klaus zelf. Op de tafel in de kamer stonden poederdozen, parfumflacons en kwasten als van een courtesane en de oogleden van Klaus waren waarschijnlijk vanwege het gebruik van make-up vaak ontstoken.¹⁷⁶ Ook in de kamers waar hij later zou verblijven, hing altijd een geur van rook en parfum. Mopsa Sternheim schreef in 1927 aan haar moeder dat ze bij Klaus helemaal niet het

---

¹⁷¹ Schwarzenbach, Annemarie (1993). “*Wir werden es schon zuwege bringen, das Leben*”. *Annemarie Schwarzenbach an Erika und Klaus Mann. Briefe 1930-1942*. (p.18, p.207) Pfaffenweiler/Centaurus

¹⁷² Sternheim, Thea (1995). *Erinnerungen*. (p.435) Freiburg/Kore Verlag

¹⁷³ Sternheim, Thea (1995). *Tagebücher 1905-1927. Die Jahre mit Carl Sternheim*. (p.364) Mainz/v. Hase & Koehler Verlag

¹⁷⁴ *Kind dieser Zeit*, p.20, p.213; *Der Wendepunkt*, p.239

¹⁷⁵ *Der Wendepunkt*, p.239

¹⁷⁶ Kroll, *Klaus-Mann-Schriftenreihe*, Bd. 2, p.89

gevoel had, dat ze met een ‘unästhetischen männlichen Wesen’ te maken had, maar meer met een ‘gutsoignierten, sanften Frau’.¹⁷⁷

Hoewel de *Geschwister* in de jaren twintig nauwelijks maatschappelijk betrokken of politiek geëngageerd waren, hebben zij door hun vrije en open (seksuele) houding en optreden wel degelijk bijgedragen aan de maatschappelijke discussie. Klaus heeft bijvoorbeeld van zijn eigen homoseksualiteit nooit een geheim gemaakt en zag homoseksuele liefde ook niet, zoals hij al in zijn eerste op 18-jarige leeftijd geschreven roman *Der fromme Tanz* uit 1925 liet weten, als ‘Verirrung’, ‘Entartung’ of ‘Krankheit’.¹⁷⁸ Zijn vader, die zijn hele leven worstelde met zijn eigen onderdrukte homoseksuele gevoelens, liet zich daarentegen, misschien mede als reactie op de stellingname van zijn zoon, in een uiterst reactionair artikel *Über die Ehe*, dat overigens een paar weken vóór *Der fromme Tanz* verscheen, bijzonder fel uit over homoseksualiteit:

Sie ist ‘freie’ Liebe im Sinne der Unfruchtbarkeit, Aussichtslosigkeit, Konsequenz- und Verantwortungslosigkeit. Es entsteht nichts aus ihr, sie legt den Grund zu nichts, ist ‘l’art pour l’art’, was (...) unmoralisch ist. Sie selbst hegt das innere Gefühl ihrer Aussichtslosigkeit, Wurzellosigkeit, ihrer Nicht-Gebundenheit an die Zukunft, ihres Mangels an Zusammenhang. Ihr inneres Wesen ist Libertinage, Zigeunertum, Flatterhaftigkeit. (...) Sie ist nicht gründend, nicht familienbindend und geschlechtererzeugend.¹⁷⁹

Dit weerhield Klaus er echter allerminst van om zich ook in de jaren die volgden te blijven uitspreken voor homoseksualiteit. In 1929 sprak hij zich ook expliciet uit tegen paragraaf 175 van het wetboek van strafrecht, waarin stond dat ‘ontucht’ tussen mannen strafbaar was, maar ook in zijn recensie van de roman *Les Enfants Terribles* van Cocteau klinkt de woede door tegen de norm van liefde die alleen op voortplanting gebaseerd is.¹⁸⁰ Het lag niet in de aard van Erika om zich over ‘seksuele’ aangelegenheden zo expliciet te uiten. Zij verborg haar lesbische kanten echter evenmin en toonde deze zowel in haar privé-leven als op het toneel. In 1931 speelde ze zelfs in en werkte mee aan het scenario van de lesbische ‘klassieker’ *Mädchen in Uniform* naar de roman van Christa Winsloe.

Het was deze vrije, ongebonden en (seksueel) openlijke levensstijl van de *Geschwister* die begin jaren dertig op de weezin van de nationaal-socialisten zou stuiten. Zij zagen in Erika en Klaus de perverse en immorele kanten van de Republiek van Weimar. In de geschiedschrijving over de Republiek van Weimar staat doorgaans de politieke en economische onrust centraal: de vele opstanden, politieke moorden en coups, de talloze kabinetswisselingen, de inflatie en de economische crisis. Erika en Klaus hadden hier nauwelijks oog voor, hoewel er in de jaren 1923 tot de wereldcrisis in 1929, de periode die zij bewust meemaakten, sprake was van een schijnbare economische opleving. Terugblikkend was Klaus erg kritisch over zijn politieke onbetrokkenheid in die jaren:

---

¹⁷⁷ Sternheim, Thea, *Erinnerungen*, p.448

¹⁷⁸ *Der fromme Tanz*, p.152

¹⁷⁹ Kroll, *Klaus-Mann-Schriftenreihe*, Bd. 2, p.150

¹⁸⁰ Mann, Klaus (1929). ‘Unzucht zwischen Männern? Antwort auf eine Umfrage.’ In: Mann, Klaus, *Die neue Eltern*, p.210

*Our light-minded chorus accompanied the gradual disintegration of the continent. We enjoyed the colorful scenery about us and failed to notice that, in reality, our devout dance was taking place in the midst of a social and moral vacuum.*¹⁸¹

Maar het was juist de levensstijl van de *Geschwister*, gevormd door de jaren twintig, die de aandacht van de nationaal-socialisten zou trekken en voor hen steen des aanstoets was, zoals in het volgende hoofdstuk duidelijk zal worden.

---

¹⁸¹ Mann, Klaus (1984[1942]). *The Turning Point. Thirty-Five Years in this Century*. (p.123) New York/ Markus Wiener Publishing

DE BLIK OP DUITSLAND

*Vielleicht sind solche Wanderseelen die Räder,
auf denen die Welt (...) weiterkommt.*¹⁸²

Als op een eindeloze vlucht

Het gedicht ‘Gruß an das zwölfhundertste Hotelzimmer’ van Klaus verscheen in augustus 1931 in het trendy magazine *Der Querschnitt*. Het gaf uitdrukking aan de rusteloosheid, die zo kenmerkend was voor het leven van hem en zijn zus voor hun vlucht uit Duitsland in 1933:

Zwölfhundertstes Hotelzimmer – sei mir gegrüsst! (...)
Sei gegrüsst, Heimat seit einer halben Stunde,
Heimat für zwei, drei oder vierzehn Tage -:
Wirst du mir freundlich gesinnt sein?
Werde ich bei dir ausruhen dürfen? (...)
Lasst mich euch danken, meine zwölfhundert kleinen Heimatländer!¹⁸³

Uit het rond diezelfde tijd geschreven *Treffpunkt im Unendlichen* sprak eenzelfde onrust. Meteen al aan het begin van de roman dreunt in het hoofd van de mannelijke hoofdpersoon Sebastian, die zoveel gelijkenis vertoont met Klaus, op het ritme van de bewegingen van de trein het woord *abreisen*: ‘Ich reise ab, es reist mich ab, es reist ab.’ Sebastian reist van Berlijn naar zijn geliefde Parijs en begroet eveneens zijn hotelkamer: ‘Sei gegrüsst, muffig parfümiertes Pariser Hotelzimmer, Heimat von drei, vier Wochen, zwei Monaten, einem halben Jahr.’ Ook Sonja, gemodelleerd naar Erika, verlaat met haar ‘herzensgutes altes Tier’, haar grijze Ford, Berlijn en reist naar Marokko. Sebastian en Sonja bewandelen parallelle levenswegen, ze beoefenen ‘vrije beroepen’, schrijver en toneelspeelster, en bedrijven vrije liefde, zonder dat ze elkaar kennen. Ze worden gedreven door dezelfde onrust totdat ze elkaar vinden in Marokko.¹⁸⁴

Sebastian verklaart in *Treffpunkt im Unendlichen* het ‘immer fort zu müssen’ als ‘Zwangsideen unserer Generation’: ‘Oder ist es meine private Zwangsidee?’¹⁸⁵ Het levensgevoel van de jaren twintig werd beheerst, zoals ook Hartmut Vollmer mede naar aanleiding van de roman *Der Mann ohne Eigenschaften* van Robert Musil beweert, door een *Nichtfestgelegtsein*. Men zou inderdaad met Vollmer kunnen zeggen dat dit levensgevoel of deze karaktereigenschap van het zich niet vast leggen in een instabiele tijd als die van de jaren twintig en begin jaren dertig er juist toe bijdroeg dat een individu zich kon ontwikkelen. Zoals Ulrich, *Der Mann ohne Eigenschaften*, die aan geen enkele binding gelooft en ook de nodige vrouwen verslijt, totdat hij zijn zus Agathe na jaren weer treft en toegang vindt tot het rijk der liefde.¹⁸⁶

---

¹⁸² Balázs, Béla (1925). *Phantasie-Reiseführer. Baedeker der Seele*. Geciteerd in: Martin Ripkens (1989). Nachwort. In: Mann, Klaus, Erika Mann (1989 [1931]). *Das Buch von der Riviera. Was nicht im “Baedeker” steht*. (p.196) Berlijn/Silver und Goldstein

¹⁸³ Naumann, Uwe (hrsg.) (2001). “*Ruhe gibt es nicht, bis zum Schluss*”. *Klaus Mann (1906-1949) Bilder und Dokumente*. (p.131) Reinbek/Rowohlt

¹⁸⁴ *Treffpunkt im Unendlichen*, p.13, 48, 243

¹⁸⁵ *Ibidem*, p.141

¹⁸⁶ Vollmer, *Liebes(ver)lust*, p.162

Het reisthema neemt in de roman *Les enfants terribles* (1929) van Jean Cocteau, waarvan het toneelstuk *Geschwister* (1930) van Klaus een bewerking is, ook een centrale plaats in. Door te *vertrekken* komen broer en zus, Paul en Elisabeth, terecht in het *spel*, een toestand van ‘half-bewustzijn’, waarin zij wegzinken en die hen afzondert van de rest van de wereld: ‘in de taal die zij onderling gebruikten betekende *vertrokken zijn* de toestand die het spel teweegbracht; ze zeiden: *ik ga vertrekken, ik vertrek, ik ben vertrokken*.’¹⁸⁷ Hoewel in *Geschwister* van Klaus deze metafoor voor vertrekken niet wordt overgenomen, lijkt in ieder geval de bovenstaande woordspeling van Sebastian met het woord *abreisen* geïnspireerd te zijn door Cocteau. Ook in *Geschwister* bewegen broer en zus zich echter in een geheel eigen wereld, met eigen gebruiken en een eigen taal. Een wereld die zich grotendeels beperkt tot de ruimte van één kamer. Een kamer die bij Cocteau de gedaante van een schip aanneemt, dat uiteindelijk schipbreuk lijdt.

Het is opmerkelijk hoeveel overeenkomsten er zijn tussen Cocteaus roman uit 1929 (en natuurlijk *Geschwister* uit 1930), *Treffpunkt im Unendlichen* uit 1932 en Musils meesterwerk, waarvan het tweede deel, dat over de *Geschwisterliebe* ging, in december 1932 verscheen. Afgezien van het overkoepelende thema van de incestueuze broer-zus relatie, speelt een woord als *Hingabe* een cruciale rol in de relatie van Sebastian en Sonja en van Ulrich en Agathe. Dit duidt, evenals de opvallende badscène bij Cocteau, Mann en Musil, op een seksuele spanning. De broer-zus relatie wordt enerzijds weergegeven als het absolute ideaal waarbij totale overgave cruciaal is, maar anderzijds hangt voortdurend het grote taboe van de seksuele overgave in de lucht. Er lijkt in deze jaren sprake te zijn van een bijzondere fascinatie voor het thema van de incestueuze broer-zus relatie. *Les enfants terribles* was in Frankrijk een enorm succes en werd binnen enkele maanden een ‘cultboek’. De novelle *Wälsungenblut* van Thomas Mann, geschreven in 1905, verscheen voor het eerst in 1921 in een gelimiteerde luxe uitgave. Alleen bij Thomas Mann wordt het taboe doorbroken en geven de broer en zus zich aan het einde van het verhaal in een zinderende climax volledig aan elkaar over. Zoals reeds in de inleiding werd opgemerkt, bewerkte Erika op latere leeftijd juist deze omstreden novelle tot een scenario.¹⁸⁸ Dat de intieme broer-zus relatie Klaus niet alleen literair bezighield, blijkt ook uit een dagboeknotitie van januari 1933: ‘dies Leben, das eigentlich nur mit E zu teilen wäre; uns nicht beschieden.’¹⁸⁹

Ook in de *Glossen* die Erika in de jaren voor de machtsovername van Hitler schreef, schemert veel door van de bijzondere levensstijl van haar en Klaus. *Hotels* (1929) en *Hotel-Marmelade* (1931) zijn geschreven door een connaisseur, een frequente hotelbezoeker. In *Hotels* beschreef ze aan welke eisen een *liebenswertes* hotel moest voldoen, hoe de portier en de boys zich dienden te gedragen en hoe de kamers moesten zijn ingericht: ‘Auf die Form kommt es nicht an, auf den Geist kommt es an, auf den Geruch, der überall ein anderer ist, anders in jedem Land, in jeder Stadt, in jedem ihrer netten und unnetten Hotels.’¹⁹⁰ In *Hotel-*

¹⁸⁷ Cocteau, Jean (1967 [1929]). *Les enfants terribles*. (p.17, 25) Brussel, Den Haag/ Manteau

¹⁸⁸ ‘Die Zwillinge. Nach Motiven aus der Erzählung *Wälsungenblut* von Thomas Mann.’ (Archiefnummer 214, Erika Mann-archief Monacensia München).

¹⁸⁹ *Tagebücher 1931-1933*, p.113

¹⁹⁰ *Blitze überm Ozean*, p.65

Marmelade ergerde ze zich eraan dat in alle hotels maar twee soorten jam, rode en gele, aardbeien en abrikozen, te krijgen zijn, terwijl men nota bene in de *Speisewagen* in de trein zowel kersenjam als honing kan krijgen. In haar kinderboeken neemt het reisthema ook een prominente plaats in. Hoewel avonturen en reizen traditionele onderwerpen van kinderboeken zijn, wordt het bij Erika verheven tot levensvorm. In haar eerste kinderboek *Stoffel fliegt übers Meer* uit 1932 is er nog sprake van een eenmalig avontuur: Stoffel maakt een reis met de zeppelin naar New York. Haar tweede kinderboek, dat ze in de eerste maanden van de ballingschap schreef, laat ons een jonge hoofdpersoon zien die, evenals zijn schepster, constant onderweg is.¹⁹¹

De vele reizen die Erika en Klaus in de jaren voor 1933 samen ondernamen, kan men ook interpreteren als een zich afsluiten van de wereld. Zij trokken met z'n tweeën weg van de persoonlijke en in toenemende mate ook politieke problemen die hen in Duitsland wachtten. Hun manier van leven vóór hun ballingschap vertoonde in veel opzichten overeenkomsten met hun leven daarna. Zo noteerde Klaus in 1935 in zijn dagboek: 'Das Ein-und Auspacken-: zum wievielten Mal? Das wievielte Zimmer? ---Wir Unbehausten. - Allein in einem neuen, fremden Zimmer. E sehr verbunden.'¹⁹²

Een politieke vlucht

Het vrije, luchtige of vluchtige bestaan dat Erika en Klaus in de jaren twintig leidden, lijkt in de korte jaren dertig, die begonnen na de economische crisis van 1929 en eindigden met het aan de macht komen van Hitler in 1933, van karakter te veranderen. Hun reislust kreeg nu meer het karakter van een *politieke* vlucht, weg van Duitsland. In de dagboeken van Klaus kwam het woord *Auswanderung* voor het eerst op 19 november 1931 ter sprake en twee dagen later noteerde hij: 'Zauberer [Thomas Mann] mittags arg grämlich, wegen allgemeiner Lage und ev. Wegziehen-Müssen.' In maart en april van het daaropvolgende jaar had hij met zijn moeder een serieus gesprek over de noodzaak van het emigreren vanwege de 'Erschreckender Sieg der Narretei' in Duitsland.¹⁹³ Bij de verkiezingen op 14 september 1930 had de NSDAP een sensationele overwinning behaald. Met meer dan 6 miljoen stemmen en 107 zetels werd ze de op twee na grootste partij van Duitsland. Terugblikkend legde Klaus een oorzakelijk verband tussen de reizen die hij en Erika in deze jaren ondernamen en de opkomst van het nationaal-socialisme:

Gibt es kein Entrinnen von diesem obszönen Gebell [van Hitler]? Ist Lappland weit genug? Oder die Hafenstadt Cádiz am südlichen Ende Spaniens? (...) Wir fahren zusammen kreuz und quer durch Europa, wie auf einer endlosen Flucht.¹⁹⁴

---

¹⁹¹ Mattenklott, Gundel, 'Eigensinn und moralisches Engagement. Über Erika Manns Kinderbücher', *Zeitschrift für Germanistik*, 11 (2001).

¹⁹² *Tagebücher 1934-1935*, p.97

¹⁹³ *Ibidem*, p.14-15, 42, 50. In *Der Wendepunkt* (p. 263) heeft hij het in dit verband over 25 en 26 mei 1931 in plaats van 25 en 26 april 1932. Dit is echter niet correct.

¹⁹⁴ *Der Wendepunkt*, p.242

In hun gezamenlijk geschreven reisboek *Das Buch von der Riviera* (1931) legt de Italiaanse Riviera het af tegen de Franse vanwege het Italiaanse fascisme. Ze beschrijven hoe ze in de stad Genua getuige zijn van een parade van fascistena, maar ‘schweigen wir hiervon, kein Wort über Politik, sonst gäbe es viele und böse Worte.’¹⁹⁵ Het duidelijkst komt het politieke vluchtmotief echter naar voren bij hun reis naar Scandinavië in de zomer van 1932. In het destijds niet meer gepubliceerde artikel *Nördliche Sommer* contrasteren ze het vredige, eindeloos zuivere Scandinavische landschap met het door het nationaal-socialisme getekende Duitsland: ‘Hinter uns: Deutschland, terrorisiert von der Brutalität gewordenen Hysterie, das ganze Land tumuliert und in einer stumpfsinnig-blutrünstigen Vulgär-Ekstase.’¹⁹⁶ Tijdens deze reis schreef Erika aan een goede vriendin, de kunstenaar Eva Herrmann: ‘Natürlich ist es grauenhaft in Deutschland, uns graut vor der Rückkehr in dieses Wahnsinnsland, in dem man uns zum Überfluß täglich Bomben und Gummiknüppel androht in sämtlichen Hitler-Blättern, die doch bald allein die Öffentlichkeit darstellen werden.’¹⁹⁷ Hoewel Erika een meester was in het aandikken van verhalen, kon op dat tijdstip niemand meer om de nationaal-socialisten heen. Bij de verkiezingen op 31 juli 1932 kreeg de NSDAP maar liefst 37,3 procent van het aantal stemmen en sprong de partij van 107 naar 230 zetels in de Rijksdag.

Twee jaar eerder, in de herfst van 1930, gaven Thomas en Klaus, vader en zoon, beiden een lezing waarin ze zich, mede naar aanleiding van de recente verkiezingsoverwinning van de NSDAP, uitspraken tegen het nationaal-socialisme. De bekende lezing *Deutsche Ansprache: Ein Appell an die Vernunft* die Thomas Mann in Berlijn hield, werd brutaal verstoord door nationaal-socialisten. Klaus hield zijn lezing *Wie wollen wir unsere Zukunft?* in Wenen en ging daarin veel verder dan zijn vader door onomwonden te verklaren dat de nationaal-socialistische denkbeelden ‘nur zu einem Ziele führen können: zu einem neuen Kriege und zum Untergange der europäischen Zivilisation.’ Bovendien liet hij in deze lezing doorschemeren dat de *Dichter* zich in het uur van de waarheid niet afzijdig konden houden, maar stelling dienden te nemen. In het volgende citaat schemert de spanning door tussen de intellectuelen die deel uitmaakten van het a-politieke *Bildungsbürgertum*, zoals Thomas Mann, en de veelal linkse maatschappelijk en politiek geëngageerde intellectuelen zoals zijn oom Heinrich Mann:

Verachtung gegen die Politik sitzt dem deutschen Intellektuellen sehr tief im Blut. Sie galt ihm als die Sphäre, wo der Gedanke herabgewürdigt, vergrößert und falsch benutzt wird. Nur sehr wenige deutsche Schriftsteller haben ihr kostbares Wort der politischen Tagesdiskussion geliehen. (...) Wer in politics bis gestern noch apathisch war, den hat das Resultat unserer Reichstagswahlen aufgerüttelt. Wenn sechs Millionen sich in aller Form zu einem Programm bekennen, das den Geist haßt (...) dürfen die Geistigen bei ihren “metaphysischen Abstraktionen” nicht länger verweilen.

Het was een idealistisch pleidooi voor het verenigen van politiek en kunst, engagement en literatuur, ‘politische Entschiedenheit’ en ‘metaphysischer Vertiefung’.¹⁹⁸

¹⁹⁵ *Das Buch von der Riviera*, p.158

¹⁹⁶ Mann, Klaus (1932). *Nördliche Sommer*. In: *Die neuen Eltern*. Hoewel het artikel op naam van Klaus Mann staat heeft hij het in de tekst onafgebroken over *wir*.

¹⁹⁷ *Briefe und Antworten 1922-1950*, p.26

¹⁹⁸ Mann, Klaus (1930). *Wie wollen wir unsere Zukunft?* In: *Die neuen Eltern*, p.305-306

De eerste echte aanvaring met de nationaal-socialisten beleefden Erika en Klaus gezamenlijk. Deze ontstond naar aanleiding van de uitvoering in november 1930 van Klaus' toneelstuk *Geschwister*, waarin Erika de vrouwelijke hoofdrol vertolkte. De recensie in de *Völkische Beobachter*, de spreekbuis van de NSDAP, sprak boekdelen:

Wäre Klaus Mann nicht der Sohn des Thomas Mann, wäre dieses Stück sicher nie über die Bretter gegangen. Und hätte Klaus Mann je im Bersten der Granaten gestanden und im Sturm nach vorwärts sein Gewehr gefällt, er hätte dieses Stück nicht geschrieben. (...) Mögen die Literaten auf den Brettern eine sterbende Welt verherrlichen, auf der Straße marschiert das neue Deutschland.¹⁹⁹

Gezien de economische nood en politieke spanningen van de jaren dertig was het niet verwonderlijk dat een stuk als *Geschwister* -over de exclusieve relatie van een broer en zus die zich helemaal van de wereld afsluiten- flopte. Het zal echter vooral de 'lichtzinnige' levensstijl van Erika en Klaus zijn geweest, die in dit stuk ook doorschemerde, die deze grove reactie van de kant van de nationaal-socialisten uitlokte. Hier botsten twee werelden op elkaar die elkaar niet konden en niet wilden begrijpen.

Ook Erika ontkwam niet aan de venijnige blik van de *Völkische Beobachter*. Op woensdagavond 13 januari 1932, terwijl ze koorts had en eigenlijk op doktersadvies in bed had moeten blijven, droeg ze op een groots opgezette vrouwenbijeenkomst over 'Weltabrüstung oder Weltuntergang' een aantal teksten over ontwapening uit het pacifistische tijdschrift *Die Zukunft* voor. Toen ze de zin 'es gibt keine Verteidigung der Heimat mehr' uitsprak ontstond er al commotie. Niet alleen probeerden nationaal-socialisten de bijeenkomst te verstoren, wat niet lukte, maar de *Völkische Beobachter* berichtte een paar dagen later:

Ein besonders widerliches Kapitel stellte das Auftreten *Erika Manns* dar, die als Schauspielerin, wie sie sagte, ihre "Kunst" dem Heil des Friedens widmete. In Haltung und Gebärde ein blasierter Lebejüngling, brachte sie ihren blühenden Unsinn über die "deutsche Zukunft" vor. (...) Das Kapitel "Familie Mann" erweitert sich nachgerade zu einem Münchener Skandal, der auch zu gegebener Zeit seine Liquidierung finden muß.²⁰⁰

Klaus kwam na deze beledigingen en bedreigingen aan het adres van zijn zus en zijn familie meteen in actie en begin februari kopte het Berlijnse *8-Uhr Abendblatt*: 'Klaus Mann verteidigt seine Schwester.'²⁰¹

Evenals de *Völkische Beobachter* vielen ook andere nationaal-socialistische bladen over het *uiterlijk* van Erika: 'Die Haare über einem nicht ganz kopfähnliches Gebilde im Herrenschnitt frisiert, kurz, schon rein äußerlich eine heillose Begriffsverwirrung.'²⁰² Ook Klaus kreeg naar aanleiding van de verdediging van zijn zus bedreigingen van het satirische nationaal-socialistische tijdschrift *Die Brennessel* over zich heen, die eveneens sprak over zijn 'zarten Knabenkörper'.²⁰³ Hoewel het ronduit beledigend bedoeld was, hadden de nationaal-

¹⁹⁹ Naumann, "Ruhe gibt es nicht, bis zum Schluss.", p. 108

²⁰⁰ Keiser-Hayne, Helga (1990). "Beteiligt euch, es geht um eure Erde." *Erika Mann und ihr politisches Kabarett die "Pfeffermühle" 1933-1937.* (p.8) München/Edition Spangenberg

²⁰¹ *Die neuen Eltern*, p.381

²⁰² Lühe, *Erika Mann. Eine Biographie*, p.89

²⁰³ *Ibidem*, p.91

socialisten het wat betreft de uiterlijke verschijning van Erika en Klaus bij het rechte eind. Hun uiterlijk zou nog het beste als androgyn beschreven kunnen worden. In ieder geval was er inderdaad sprake van een ‘hopeloze begripsverwarring’, waarbij mannelijke en vrouwelijke elementen vloeiend in elkaar overgingen. Zo waren zij alleen al vanwege hun uiterlijke verschijning de nationaal-socialisten een doorn in het oog.

Opvallend is dat zowel de nationaal-socialisten als Erika en Klaus vooral de strijd aanbonden met elkaars ‘buitenkanten’. Na de Eerste Wereldoorlog was er in Duitsland voor het eerst een massademocratie ontstaan. Een van de redenen van de toenemende populariteit van de nationaal-socialistische partij was dat zij als geen ander via moderne massacommunicatiemiddelen wist te appelleren aan de behoefte van deze massa. Zij deed dit onder meer door wat wel een ‘esthetisering van de politiek’ genoemd is. In de politieke arena ruimen rationele argumenten in toenemende mate het veld voor effecten die inspeelden op het gevoel en de emotie van de massa.²⁰⁴ In *Mein Kampf* vergeleek Hitler de massa met een vrouw, die zich niet zozeer door haar verstand maar veeleer door haar gevoel liet leiden:

Gleich dem Weibe, dessen seelisches Empfinden weniger durch Gründe abstrakter Vernunft bestimmt wird als durch solche einer undefinierbaren, gefühlsmäßigen Sehnsucht nach ergänzender Kraft, und das sich deshalb lieber dem Starken beugt als den Schwächling beherrscht, liebt auch die Masse mehr den Herrscher als den Bittenden und fühlt sich im Inneren mehr befriedigt durch eine Lehre, die keine andere neben sich duldet, als durch die Genehmigung liberaler Freiheit.²⁰⁵

Veel intellectuelen die in de traditie van het *Bildungsbürgertum* stonden, reageerden met een instinctief esthetisch afgrijzen op de toenemende macht van de massa en op de nationaal-socialisten. Ook Erika en Klaus lieten zich begin jaren dertig in hun beoordeling van de nationaal-socialisten leiden door hun esthetische gevoel.

Klaus keurde evenals zijn vader vooral het uiterlijke optreden van de nationaal-socialisten af. Veelzeggend is in dit verband zijn beschrijving van Hitler die op 14 juli 1932 aan een tafeltje naast de *Geschwister* in Café Carlton in München zat:

Direkt am Nebentisch: Adolf Hitler, in blödester Gesellschaft. Seine geradezu auffallende Minderwertigkeit. Äusserst unbegabt; die Faszination, die er übt, grösste Blamage der Historie; gewisser sexualpathologischer Einschlag kann nicht alles erklären.²⁰⁶

Jaren later kwam Klaus in zijn autobiografie nog eens op dit moment terug. Uitgebreid gaat hij dan in op de neus van Hitler, ‘die fleischige, gemeine, ja obszöne Nase, die mich sofort als das garstigste und am meisten charakteristische Detail der Hitlerischen Physiognomie beeindruckt hatte’, hét lichaamsdeel dat door de nationaal-socialisten gebruikt werd om de joden te stigmatiseren. Hij gaf daarmee ook uiting aan een gevoel dat destijds bij menig intellectueel heerste: het niet serieus kunnen nemen van en het neerkijken op Hitler en de nationaal-

---

²⁰⁴ Vgl. Llanque, Marcus (1996). Politische Theorie in politischer Heimatlosigkeit. Walter Benjamin und Ernst Jünger. In: Bialas, Wolfgang, Georg G. Iggers (Hg.) (1996). *Intellektuelle in der Weimarer Republik*. Frankfurt am Main/Peter Lang

²⁰⁵ Bruch, R, vom (1990). Massengesellschaft im Aufbruch. In: A. Nitschke, G.A. Ritte (ed.) (1990). *Jahrhundertwende. Der Aufbruch in die Moderne 1880-1930*. (p.109-110) Reinbek/Rowohlt

²⁰⁶ *Tagebücher 1931-1933*, p.64

socialisten: ‘Du willst Deutschland beherrschen? Diktator willst du sein – mit *der* Nase?’²⁰⁷ Hieruit blijkt dat hij zelfs in 1949 toen hij *Der Wendepunkt* schreef nog weinig begreep van de fascinatie die Hitler had uitgeoefend. De schrijver Carl Zuckmayer, een kennis van Erika en Klaus, die bij een nationaal-socialistische bijeenkomst een keer zo dicht bij Hitler in de buurt zat dat hij het speeksel onder zijn *Nasenschnauz* uit zag spuiten, vergeleek Hitler in zijn herinneringen met een medicijnman die wilde volksstammen in een trance wist te brengen:

Er verstand es (...) Mengen aufzuputschen und mitzureißen: nicht durch Argumente (...) sondern durch den Fanatismus seines Auftretens, das Brüllen und Kreischen (...), vor allem aber: durch das betäubende Hämmern der Wiederholungen, in einem bestimmten ansteckenden Rhythmus. Das war gelernt und gekonnt und hatte eine furchterregende, barbarisch-primitive Wirksamkeit.²⁰⁸

Zuckmayer en ook bijvoorbeeld Sebastian Haffner zagen, in ieder geval achteraf, het grote belang van het charisma van Hitler voor de massale aanhang van het nationaal-socialisme in Duitsland. Intellectuelen als Thomas Mann en later ook Erika en Klaus presenteerden zich met hun ‘Appell an die Vernunft’ tevergeefs als de stem van het ‘gezonde verstand’.

Erika heeft later altijd verklaard dat het nationaal-socialistische tumult naar aanleiding van de pacifistische vrouwenbijeenkomst haar de ogen heeft geopend. Deze avond zou als het ware een keerpunt in haar leven zijn geweest en het begin van haar politieke bewustwording. Toch kwamen zij en Klaus al in 1930 naar aanleiding van het toneelstuk *Geschwister* persoonlijk in aanraking met de nazi’s en ook in de tussenliggende tijd waren de politieke ontwikkelingen niet aan hen voorbijgegaan. In één opzicht betekende de avond van de 13e januari 1932 echter inderdaad een keerpunt: Erika’s carrière als toneelspeelster kwam in het geding. Naar aanleiding van de nationaal-socialistische beledigingen over haar uiterlijk spande ze een proces aan. Hoewel ze het proces, dat ook buiten München bekendheid kreeg, won, schrokken de theaters, die in toenemende mate afhankelijk waren van een nationaal-socialistisch publiek en nationaal-socialistische steun, ervoor terug haar te engageren.

Vertwijfelde vrolijkheid

Op 13 maart 1933 verlieten Erika en Klaus Duitsland. Ze zouden er pas weer tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog, dus ruim 12 jaar later, terugkeren. Erika vertrok naar haar ouders in Zwitserland en Klaus naar zijn vertrouwde Parijs. De manier waarop zij hun laatste maanden en weken in Duitsland doorbrachten, lijkt achteraf gezien wellicht een beetje vreemd. Klaus heeft ze in zijn herinneringen treffend gekarakteriseerd als weken van ‘verzweifelten Lustigkeit’.²⁰⁹

Op nieuwjaarsdag 1933 was in München de première van het literair-politieke cabaret *Die Pfeffermühle* van Erika. Het ensemble trad op een aantal gedenkwaardige momenten op: toen Hitler op 30 januari tot rijkskanselier werd benoemd, tijdens het carnaval op

---

²⁰⁷ *Der Wendepunkt*, p. 254

²⁰⁸ Zuckmayer, “*Als wär’s ein Stück von mir*”. *Erinnerungen*, p.325

²⁰⁹ *Der Wendepunkt*, p.283

Rosenmontag, op 27 februari, toen de Rijksdag in vlammen op ging, en ook de volgende avond toen duidelijk werd dat een aantal linkse intellectuelen zoals Egon Erwin Kisch, Erich Mühsam en Carl von Ossietzky door de nationaal-socialisten waren gearresteerd. Naar aanleiding van de Rijksdagbrand werd op 28 februari de ‘Verordnung zum Schutz von Volk und Staat’ afgekondigd, die de weg vrij maakte voor de terreur tegen communisten en socialisten en de basis voor de nationaal-socialistische heerschappij legde. In de uren en dagen na de brand zouden alleen al in Berlijn ongeveer 1500 arrestaties worden verricht.²¹⁰ Maar in het katholieke München was het carnaval en Erika en Klaus gingen na de voorstellingen van de *Pfeffermühle* nog feesten: ‘Wir tanzten (...) während in der Hauptstadt das Reichstagsgebäude in Flammen stand.’²¹¹ Hun oom Heinrich Mann had al op 21 februari Duitsland verlaten, nadat men hem vanwege zijn politieke engagement uit de prestigieuze *Akademie der Künste* had gezet. Op dezelfde dag dat Heinrich Mann alleen en zonder bagage Duitsland verliet, vond er in Huize Mann een groot *Pfeffermühle*-bal plaats, waarop Erika al snel te diep in het glaasje had gekeken. Op 5 maart, de dag van de laatste zogenaamd ‘vrije’ verkiezingen in Duitsland, gingen Erika en Klaus zelfs nog samen op skivakantie, niet vanwege de zich toespitsende situatie in Duitsland, maar omdat *Die Pfeffermühle* zo’n succes was, dat er eerst een andere, grotere zaal gezocht moest worden.

Hun leven leek zich dus tegen de achtergrond van de ontstellende politieke gebeurtenissen, die beiden wel degelijk mee beleefden, (relatief) normaal voort te bewegen. De dagboeken van Klaus laten echter ook de andere kant zien. Van de benoeming van Hitler als rijkskanselier schrok hij: ‘Es nie für möglich gehalten. (Das Land der unbegrenzten Möglichkeiten...).’ En een paar dagen later noteerde hij: ‘Die politische Hochspannung. Es geht nicht gut, es geht nicht gut, es geht *keinesfalls* gut.’ De affaire rondom Heinrich Mann en menig ander teken aan de wand versterkten de vertwijfeling en brachten het verlangen om Duitsland te verlaten opnieuw naderbij:

Zeitungslektüre. Immer das Würgen des Ekels. Die faschistische Umbesetzung aller Ämter. Die kaum verhüllte Diktatur. 8-Uhr-Abendblatt (nun auf eine Woche verboten.) Heinrich aus der Akademie ausgetreten (...); Gerlach [redacteur van *Die Weltbühne*] der Auslandpass verweigert u.s.w. Oh du fröhliche (...); über die Chancen des Emigrierens.

Ook Erika was door de affaire rondom haar oom uit het veld geslagen, zoals blijkt uit de dagboeken van Klaus, en ze voelde zich zowel in politiek als persoonlijk opzicht té nerveus om zich op haar werk te concentreren. In een brief aan haar moeder liet ze hier echter niets van blijken en schreef ze zoals gewoonlijk op een luchtige toon. Bij Klaus speelde onmiddellijk de gedachte aan de dood weer op, maar hij voelde zich door Erika aan het leven gebonden, hoewel ‘E’s Tod sofort meinen nach sich zöge’. Klaus beschrijft ook hoe ze op 28 februari via de radio het nieuws hoorden van de Rijksdagbrand en de arrestaties van Kisch, Ossietzky en Mühsam. ‘Jetzt wird’s erst richtig’, noteerde hij in zijn dagboek. Op de dag van de

²¹⁰ Loewy, Ernst (Hrsg.) (1981). *Literarische und politische Texte aus dem deutschen Exil 1933-1945. Band 1. Mit dem Gesicht nach Deutschland.* (p.94) Frankfurt am Main/Fischer

²¹¹ *Der Wendepunkt*, p.283

verkiezingen, 5 maart, vertrokken ze voor de skivakantie naar Zwitserland, maar ook hier achtervolgden hen via radio, kranten en brieven van vrienden de gebeurtenissen in Duitsland.²¹²

Opmerkelijk genoeg kwam de echte confrontatie met de nationaal-socialistische machtswisseling pas toen ze op 10 maart van hun korte vakantie terugkeerden naar het ouderlijk huis in München. Ook Beieren was nu *gleichgeschaltet* en door heel München hingen vlaggen met hakenkruizen. Bovendien bleek Hans, de chauffeur van de familie Mann, al jaren een nationaal-socialistische informant te zijn. Ze belden nog dezelfde avond hun ouders op, die na een lezingentournee van Thomas aan het uitrusten waren in Zwitserland, om hen ervan te overtuigen voorlopig niet terug te keren naar Duitsland. Er was heel wat overredingskracht nodig, want hun vader was eigenlijk van plan om 11 maart naar huis te gaan. Thomas Mann zag enorm op tegen een leven in ballingschap, zoals blijkt uit een brief die hij op die bewuste 10^e maart schreef:

(...) der Gedanke eines vollständigen Umsturzes meiner Existenz, der Vorstellung ins Exil gehen zu müssen, ein Siebenundfünfzigjähriger, der mit der Kulturüberlieferung und der Sprache seines Landes so tief verbunden, so sehr auf sie angewiesen ist, hält mich in ununterbrochener Erregung und Erschütterung.²¹³

Drie dagen later verlieten Erika en Klaus Duitsland.

Zij waren echter niet van plan bij de pakken neer te gaan zitten, hoewel de eerste maanden voor beiden zwaar waren en ze aanvankelijk ook niet bij elkaar waren. Erika karakteriseerde de ballingschap in deze tijd als ‘traurig’ en ‘unwürdig’.²¹⁴ Ze hadden beiden 13 maart Duitsland verlaten, maar Klaus was naar zijn geliefde Parijs gegaan en Erika naar haar ouders. Klaus voelde zich vanaf het moment dat hun wegen zich scheidden al eenzaam: ‘Einsamkeitsgefühl doch immer nur, wenn Sie nicht da.’²¹⁵ Deze keer vroeg ook Erika zich, in een brief die ze Klaus een paar dagen later schreef, af waarom ze eigenlijk niet samen waren.²¹⁶ Klaus probeerde echter in Parijs een tournee voor *Die Pfeffermühle* te organiseren, terwijl Erika en haar *Pfeffermühle*-partner de actrice Therese Giehse hun geluk beproefden in Zürich. Alle pogingen werden gestaakt toen de broer van Therese Giehse in Duitsland werd gearresteerd en in een concentratiekamp terecht kwam: ‘wollten in Zürich neueröffnen, alles stand prächtig, da kam das Geiselsystem in Deutschland und die Methode, Angehörige von Leuten, die sich draußen mißliebig machten, drinnen halbtotzuschlagen und ins Lager zu verbringen.’²¹⁷

Klaus richtte zich eind maart tamelijk wanhopig tot de Amerikaanse uitgever Joseph Brewer, die ze in 1927 hadden leren kennen, met de vraag of hij in Amerika niet iets wist voor hen beiden:

---

²¹² *Tagebücher 1931-1933*, achtereenvolgens: p.113, 115, 117-118, 121-122.

²¹³ Mendelsohn, Peter de (1992). *Der Zauberer. Das Leben des deutschen Schriftstellers Thomas Mann. Jahre der Schwebe: 1919 und 1933*. (p.123) Frankfurt am Main/Fischer

²¹⁴ *Tagebücher 1931-1933*, p. 135

²¹⁵ *Ibidem*, p.124

²¹⁶ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 17 maart 1933 (Erika Mann-archief Monacensia München).

²¹⁷ *Briefe und Antworten*, p.35-36

Wenn Du in Amerika IRGENDETWAS für mich und Erika weißt, irgendeine Art von literarischer Arbeit, sei es an einem Verlag, an einer Zeitschrift, einer Universität – so laß es mich wissen! (...) Wir würden natürlich furchtbar gern nach Amerika kommen, etwa im nächsten Herbst. Freilich weiß ich, wie schlecht auch dort alles steht. Aber schließlich sind wir doch nicht so ganz unbekannt dort, vielleicht ist doch irgendeine kleine Chance.²¹⁸

En een maand later verzocht hij een gezamenlijke vriendin Eva Herrmann, die in Amerika woonde en werkte, haar ogen open te houden ‘ob Du nicht eine bescheidene Chance für uns ausfindig machst – sei es als Lektor, Dramaturg, Journalist, Redakteur, Witzbold oder als was sonst immer.’²¹⁹ In de maanden en jaren die volgden, zouden Erika en Klaus steeds opnieuw serieus overwegen te emigreren naar Amerika totdat ze in september 1936 inderdaad de overstap maakten.

Een van de redenen waarom Amerika al zo vroeg ter sprake kwam, was dat Klaus de concurrentie in de ‘exilcentra’ Parijs, Praag en Zürich als moordend ervoer.²²⁰ Enkele dagen nadat Klaus in Parijs was gearriveerd, sprak hij in zijn dagboek al over een ‘kleines Emigranten-Treffen’ met de schrijvers Joseph Roth, Hermann Kesten, Joseph Breitbach en Franz Weiskopf.²²¹ En ook Erika schreef in juni 1933, toen ze bij Klaus in Parijs was, aan haar vader over de vele Duitse emigranten. Wat ook meegespeeld zal hebben is dat vanwege de economische malaise in landen als bijvoorbeeld Frankrijk, Zwitserland en Nederland de Duitse emigranten allerminst met open armen werden ontvangen en er in deze landen veelal een xenofobische stemming heerste.

De blik op Duitsland

Erika en Klaus verlieten Duitsland met dezelfde verwachting als veel andere gevluchte schrijvers en intellectuelen, namelijk dat het niet voor lang zou zijn. Aanvankelijk geloofden ze dit daadwerkelijk, maar geleidelijk werd dit geloof vervangen door een soort vertwijfelde hoop. ‘Sei nicht versagt,- es ist die Elite mit der gemeinsam wir leiden und es dauert nicht bis ans Ende der Tage,- nicht einmal unserer das ist sicher’, schreef Erika twee weken nadat ze Duitsland had verlaten geruststellend aan Klaus.²²² Een jaar later zette ze haar kaarten echter al op Amerika en in 1935 kon ze alleen nog maar hopen dat er binnenkort ‘vrede’ zou zijn. Naar aanleiding van de ‘nacht van de lange messen’ eind juni 1934 waarbij SA-leider Ernst Röhm en 85 prominente SA-leden in opdracht van Hitler werden vermoord, noteerde Klaus in zijn dagboek:

Ständig in Atem gehalten durch die neuen deutschen Ungeheuerlichkeiten. (...) Es kracht. Hitler muss bald dran glauben. – Optimistischer als vor der Katastrophe.²²³

---

²¹⁸ Kroll, Fredric (Hg.) (1992). Klaus Mann-Schriftenreihe, Bd 4/I: 1933-1934. *Sammlung der Kräfte*. (p.19) Wiesbaden/Edition Klaus Blahak

²¹⁹ *Briefe und Antworten*, p.87

²²⁰ *Ibidem*

²²¹ *Tagebücher 1931-1933*, p.126

²²² Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 30 maart 1933 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

²²³ *Tagebücher 1934-1935*, p.40

Dit gevoel was kenmerkend voor de eerste jaren van de ballingschap. De Duitse vluchtelingen hielden hun blik op Duitsland gericht en zagen de ballingschap als voorlopig. Bij iedere misstap van Hitler dachten ze dat het Duitse volk in opstand zou komen of dat de overige landen van Europa zouden ingrijpen.

Begin 1935 richtten veel geëmigreerde Duitse intellectuelen hun hoop op de inwoners van het Saargebied, die in een referendum op 13 januari mochten beslissen of ze weer bij Duitsland wilden horen. Het Saargebied was na de Eerste Wereldoorlog in het Verdrag van Versailles voor 15 jaar onder hoede van de Volkenbond geplaatst. Deze kleine Duitstalige enclave herbergde na de machtsovername van Hitler vele Duitse vluchtelingen. Er ontstond een soort antifascistisch ‘eenheidsfront’ waarbij intellectuelen van uiteenlopende politieke kleur de handen ineensloegen om de Saarlandse bevolking via pamfletten, artikelen, boeken en optredens ervan te overtuigen niet voor aansluiting bij het Derde Rijk te kiezen.²²⁴

Ook door Klaus evenals door zijn broer Golo Mann werd de uitkomst van het referendum gezien als een beslissend moment in de strijd tegen Hitler.²²⁵ Het zou het begin van Hitlers einde kunnen inluiden en een eventuele oorlog kunnen voorkomen. Reeds op 8 november 1934 deed Klaus in een artikel ‘Krieg und Saar’ in *Die Weltbühne* een oproep:

Saarländer, in eure Hand ist eine so große Entscheidung gegeben! (...) Ihr habt die wirkungsvollste Waffe. Benutzt sie! Eure Entscheidung gegen das Abscheuliche könnte das erlösende Signal bedeuten. (...) Wenn ihr ihn [Hitler] jetzt nicht stürzt, Saarländer – dann wird er erst durch die große Katastrophe vernichtet werden, die er verschuldet; (...) durch den Krieg, Saarländer – durch den Krieg.²²⁶

Hij presenteerde de aansluiting bij Duitsland niet als een keuze voor Duitsland, maar als een keuze voor Hitler en de nationaal-socialisten en appelleerde aan de Saarlanders om zich net als de Duitse ballingen voorlopig van Duitsland te scheiden, om het op die manier te helpen bevrijden van zijn onderdrukkers:

Saarländer, Männer und Frauen! Ihr seid Deutsche, wir sind es auch. Als wir in die Emigration gingen, haben wir nicht gegen Deutschland optiert; das war nur ein vorläufiger Entschluß – wie eurer es sein soll. Durch ihn trennten wir uns nicht von Deutschland, sondern nur vom Nationalsozialismus und von seinem Führer. Auch ihr sollt euch nicht für immer von Deutschland trennen, sondern ihr sollt es befreien helfen, indem ihr demonstriert gegen seine Unterdrücker. Die könnten erledigt werden durch eure Demonstration. Dann gäbe es doch wieder eine Zukunft – für euch wie für uns.²²⁷

---

²²⁴ Vgl. Seibert, Peter (1983). “Dann werden das Blatt wir wenden...”. Verbannte Autoren im Kampf um die Saar (1933-1935). In: Koebner, Thomas (hrsg.) (1983). *Exilforschung Band. 1. Stalin und die Intellektuellen und andere Themen*. München/edition text + kritik; Walter, Hans-Albert (1972). *Asylpraxis und Lebensbedingungen in Europa. Deutsche Exilliteratur 1933-1950*. (p.100-102) Darmstadt/Neuwied; Loewy, *Literarische und politische Texte aus dem deutschen Exil 1933-1945. Band 1*, p.332-344

²²⁵ Vgl. voor de positie van Golo Mann: Koch, *Politiek en moraal. Golo Mann en de Duitse geschiedenis*, p.97-99

²²⁶ (1934). Krieg und Saar. In: Mann, Klaus(1993). *Zahnärzte und Künstler. Aufsätze, Reden, Kritiken 1933-1936*. Reinbek/Rowohlt

²²⁷ *Ibidem*

Een aantal dagen voor het referendum verscheen er nog een oproep van Klaus met de veelzeggende slogan ‘Seid gute Deutsche, schlagt Hitler!’²²⁸

Maar de stemmen van de Duitse ballingen werden in het Saargebied nauwelijks gehoord, niet in de laatste plaats omdat er veel invloedrijkere stemmen tegenover stonden, namelijk die van Hitler, Goebbels en het *Deutsche Front*, de Saarlandse nationaal-socialistische partij. Hitler zette zijn volledige propaganda-apparaat in om de Duitse vluchtelingen af te schilderen als ‘Landfremde’, ‘Undeutsche’ en ‘Separatisten’. En ook Goebbels preekte op 6 mei 1934 tegenover de grotendeels katholieke arbeiders van de Saar:

Schenkt den falschen Propheten kein Gehör, gebt vielmehr den Landesverrätern und Emigranten die Quittung eurer Verachtung. Und dann seid überzeugt, daß (...) die große Stunde nicht mehr fern ist, wo ihr heimkehrt ins große, einige deutsche Vaterland!²²⁹

Hitler speelde eveneens handig in op de Saarlandse katholieke traditie door zich net als Goebbels van een religieus, christelijk vocabulaire te bedienen waarbij hij de ballingen vergeleek met Judas. Evenals onder de twaalf apostelen bevonden zich in het Saargebied ook enige Duitsers die het niet waard waren om deze naam te dragen.²³⁰

Maar de nationaal-socialisten maakten in tegenstelling tot de vluchtelingen niet alleen gebruik van hun stem en pen om de Saarlandse bevolking voor zich te winnen en de ballingen van repliek te dienen. De geëngageerde Duitse vluchtelingen werd op alle mogelijke manieren, zo nodig met geweld, de mond gesnoerd. Door het *Deutsche Front* werden aanslagen gepleegd op belangrijke ballingen of pogingen ondernomen hen te ontvoeren naar Duitsland. Bij alles wat door ballingen georganiseerd werd, bestond het gevaar van repressie en zogenaamde *Saalschlachten* of het simpelweg verbieden van optredens.

Terwijl de gevluchte Duitsers literaire middelen als wapen inzetten, probeerden ‘Aufklärung’ te bieden en inzicht te verschaffen in de ‘ware’ aard van het nationaal-socialisme en wederom vooral een ‘Appell an die Vernunft’ deden, appelleerden de nationaal-socialisten enerzijds aan het gevoel en aan ‘irrationele’ waarden als bloed, ras en afstamming en probeerden zij anderzijds de ballingen met geweld monddood te maken. Deze dubbele strategie werkte. Meer dan 90 procent van de Saarlandse bevolking koos op 13 januari 1935 voor aansluiting bij het Derde Rijk. Het was een vernietigende uitslag voor de verdreven Duitsers. Ook Klaus kon het niet begrijpen. Zowel in een brief aan zijn moeder als in zijn dagboek had hij het over de domheid van de mensen.²³¹ ‘Wie ist es denn nur möglich, daß die Menschen derartig dumm sind’, schreef hij zijn moeder en in zijn dagboek noteerde hij:

Das erschütternde Resultat der Saar-Wahl. Das ist unsere ärgste politische Niederlage, seit dem Januar 33. Es beweist, dass die Formeln der Linken nicht ziehen. – Die *quälende* Dummheit der Menschen. Alle Hoffnungen sind nun auf eine zunächst ganz unabsehbare Zeit hinausgeschoben.

---

²²⁸ (1935). Seid gute Deutsche, schlagt Hitler!. In: *Zahnärzte und Künstler*

²²⁹ Seibert, “Dann werden das Blatt wir wenden...”, p.184-185

²³⁰ *Ibidem*, p.185

²³¹ Vgl. *Briefe und Antworten*, p.205; *Tagebücher 1934-1935*, p.92

Ondanks deze tegenslag bleef Klaus en ook Erika onvermoeibaar appelleren aan het verstand. Erika hoopte in 1936 dat haar cabaret ‘ein winziges Teilchen dürfte beigetragen haben zum Sieg der Besinnung und der Vernunft in Europa.’²³² Een paar dagen na het Saar-referendum noteerde Klaus alweer vol goede moed in zijn dagboek, dat men de gevolgen van de ‘Nazi-Saar-Sieg’ ook niet moest overschatten en dat ze niet van lange duur zouden zijn.²³³ En zijn moeder schreef hij dat het zinloos zou zijn om nu de moed op te geven.²³⁴ Blijkbaar konden of wilden de *Geschwister* en met hen het gros van de ballingen (nog) niet zien dat het nationaal-socialisme niet alleen buiten, maar ook vooral binnen Duitsland op steun kon rekenen. Voor hun broer de historicus Golo Mann was de uitslag van het Saarreferendum daarentegen een duidelijk teken van de populariteit van Hitler. Golo had al in 1935 geen illussies meer wat betreft de steun aan de strijd van de emigranten zowel van de kant van de Duitstalige gebieden buiten het Derde Rijk als eigenlijk ook van de rest van Europa.²³⁵

‘Die Sammlung’ en ‘Die Pfeffermühle’

Reeds een paar weken na zijn vertrek uit Duitsland ontstond bij Klaus het idee om een tijdschrift op te zetten. Begin mei 1933, toen een intieme vriendin van Erika en Klaus, de linkse, lesbische en drugsverslaafde schrijfster Annemarie Schwarzenbach, financiële steun toezegde, kreeg het plan meer vorm en het kreeg een naam: *Die Sammlung*.²³⁶ Het was een buitengewoon gelukkige speling van het lot dat er op datzelfde moment bij de Nederlandse uitgeverij Querido een Duitstalige afdeling werd opgericht, de *Em. Querido Verlag*. Deze afdeling kwam in handen van Fritz Landshoff, voormalig uitgever van de Duitse *Kiepenheuer Verlag*. Landshoff werd er in de zomermaanden van 1933 door zijn kersverse baas Emanuel Querido op uit gestuurd om zoveel mogelijk Duitse auteurs binnen te halen. Op deze reis trof hij Klaus, die hij voor het eerst in 1930 was tegengekomen toen *Kiepenheuer* zijn toneelstuk *Geschwister* uitgaf. Het klikte, zowel op professioneel als op persoonlijk vlak, en 1 september 1933 verscheen bij Querido in Amsterdam het eerste nummer van *Die Sammlung*. Ook Erika’s cabaret *Die Pfeffermühle* kreeg na maanden van geploeter weer voet aan de grond, in Zürich, waar op 1 oktober de première van een nieuwe voorstelling plaats vond.

Broer en zus waren vanaf het eerste moment nauw betrokken bij elkaars ondernemingen. Hoewel Erika het merendeel van de teksten van haar cabaret zelf schreef, leverde Klaus ook diverse bijdragen en schreven ze een aantal teksten samen. Klaus bewonderde het cabaret van zijn zus. Reeds na de première in München had hij in het *8 Uhr-Abendblatt* geschreven: ‘Erika Mann macht die Conférence, sie hält alles zusammen.’²³⁷ Op het moment dat het einde van zijn tijdschrift, in 1935, in zicht kwam en Erika met haar cabaret nog overal triomfen vierde, noteerde hij wellicht enigszins melancholisch in zijn dagboek dat

---

²³² *Blitze überm Ozean*, p.

²³³ *Tagebücher 1934-1935*, p.92

²³⁴ *Briefe und Antworten*, p. 206

²³⁵ Koch, *Politiek en moraal. Golo Mann en de Duitse geschiedenis*, p.97-99

²³⁶ Lühe, *Erika Mann. Eine Biographie*, p.123

²³⁷ Mann, Klaus (1933). München wird wieder netter. In: *Die neuen Eltern*

Die Pfeffermühle ‘etwas [ist], was stimmt, etwas *Geglücktes* -: das ist selten.’²³⁸ Terugblikkend noemde hij *Die Pfeffermühle* zelfs ‘das erfolgreichste und wirkungsvollste theatrale Unternehmen der deutschen Emigration.’²³⁹ Erika betwijfelde nog voordat *Die Sammlung* echt van de grond kwam of zo’n tijdschrift op den duur wel levensvatbaar was.²⁴⁰ Niettemin vond ze het een prachtige kans voor Klaus. Zelf kreeg ze op dat moment met haar cabaret nog nergens een voet aan de grond. Licht spottend, en met een ondertoon van jaloezie, schreef ze aan haar moeder dat ‘über dessen [Klaus] unübertrefflichen Kurs bei mir ja eitel Jubel herrschte’ en ‘Der Querido-Verlag wird noch unser aller Rettung sein.’²⁴¹

Toch was er tussen de *Geschwister* niet alleen sprake van wederzijdse bewondering. Vanaf het begin waren er al spanningen, aangezien Erika enerzijds Klaus steeds weer vroeg om bijdragen voor haar cabaret, maar anderzijds over zijn stukken vrijwel altijd ontevreden was en haar kritiek ook niet onder stoelen of banken stak. Van de vele teksten die hij voor haar cabaret schreef, voerde ze er uiteindelijk maar enkele op. Al een paar dagen na de première op nieuwjaarsdag 1933 vertrouwde Klaus zijn dagboek toe: ‘verärgert durch eine Antwort von E: “Dann nehme ich eben keine Dichtungen mehr von dir.”’²⁴² In een brief begin februari 1935 vroeg Erika Klaus opnieuw om teksten. De toon van de brief was echter op z’n best onaangenaam, aangezien ze haar broer gedetailleerde aanwijzingen gaf over hoe de teksten er volgens haar uit zouden moeten zien.²⁴³ Toen ze eind juli een gedicht van hem ontving, was ze hierover niet tevreden. Ze had het graag iets ‘schelmischer’ en niet zo ‘blass’:

Vielleicht habe ich unrecht und gerade inmitten von so direkten 'Dichtungen', wie meine Machwerke sie darstellen, ist sowas dann ganz besonders fein. Ich bin ängstlich von Natur und weiss, dass man den dummen Menschen alles so gräulich *mundgerecht* machen muss.²⁴⁴

Terwijl Klaus in Amsterdam z’n spullen aan het opruimen was vanwege de ‘arme sterbende’ *Sammlung* kwam Erika, gesteund door Therese Giehse, in haar volgende brief nog eens uitgebreid terug op haar kritiek:

Was ich fürchte ist,- das (...), überhaupt alles von mir gemacht sein muss,- oder doch nur in *unmittelbarer Zusammenarbeit* mit mir,- es fällt sonst zu sehr heraus (...). Giehse ist meiner Anschauung (...) meint aber ebenfalls, dass es zu blaas ist, dass zu wenig gesagt wird und das Wenige zu theoretisch.²⁴⁵

Niet alleen de teksten die Klaus schreef voor haar cabaret moesten het ontgelden. Ze haalde van tijd tot tijd ook flink uit naar de stukken die Klaus als redacteur had opgenomen in *Die Sammlung*: ‘zum Teufel wie konntest Du sie aufnehmen.’²⁴⁶

---

²³⁸ *Tagebücher 1934-1935*, p.97

²³⁹ *Der Wendepunkt*, p.282

²⁴⁰ Brief Erika Mann aan Katia Mann, 28 juni 1933 (Erika Mann-archief Monacensia München).

²⁴¹ *Ibidem*, 5 juli 1933.

²⁴² *Tagebücher 1934-1935*, p. 109

²⁴³ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 5 februari 1935 (Erika Mann-archief Monacensia München).

²⁴⁴ *Ibidem*, 25 juli 1935

²⁴⁵ *Ibidem*, 3 augustus 1935, waarschijnlijk is het woord ‘blaas’ een typefout en bedoeld Erika hier ‘blass’ in de betekenis van kleurloos/mat.

²⁴⁶ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 16 januari 1934 (Erika Mann-archief Monacensia München).

Met de vlucht uit Duitsland werd de samenwerking tussen Erika en Klaus voor het eerst problematisch. Erika koos met haar cabaret voor een aanpak en een stijl die uitdrukkelijk haar eigen stempel droegen, zoals ze ook in haar brief aangaf, en waar Klaus niet mee uit de voeten kon. Haar teksten hadden veelal de vorm van sprookjes. Een genre dat in een aantal Nederlandse recensies, waaronder één van Menno ter Braak, als typisch vrouwelijk werd gezien: ‘Men voelt als het ware in dit aparte genre, de zachte hand eener vrouwelijke intuïtie aan het werk.’²⁴⁷ Typisch voor veel sprookjes is de morele boodschap en deze werd door *Die Pfeffermühle* ook uitgedragen. Hoewel Klaus een veelschrijver was, heeft hij nooit sprookjes geschreven en was hij eigenlijk ook wars van het uitdragen van morele boodschappen. Maar wat hij vooral miste was haar humor, de vlijmscherpe satire van Erika. Door tijdgenoten werden deze verschillen ook opgemerkt. Zo kon men in een recensie in het *Prager Tagblatt* van 19 januari 1935 over de teksten van *Die Pfeffermühle* lezen:

Erika ist der pointiertere, Klaus der philosophischere Kopf aber beide sind in die Form vernarrt, beide auch im Kabarett streng gegen sich selbst und verantwortungsbewußt.²⁴⁸

Ondanks deze strubbelingen en ondanks het feit dat Erika en Klaus met *Die Sammlung* en *Die Pfeffermühle* ieder een eigen weg insloegen, bleven ze toch op een ander, dieper niveau met elkaar verbonden. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk als men kijkt naar het karakter van beider ondernemingen. Eén van de meest opvallende, bijzondere overeenkomsten is dat de *Geschwister* het literaire -of het ‘Geistige’ of ‘Künstlerische’ zoals zij het noemden- met het politieke verbonden en dat juist deze verbintenis hen steeds opnieuw in de problemen bracht. Hoewel Klaus er veel duidelijker mee worstelde, schemerde ook in het leven en werk van zijn zus de spanning door tussen de kunstenaar en de intellectueel, tussen literatuur en politiek. Al voor haar vlucht uit Duitsland schreef ze aan haar moeder dat, hoewel ze liever een kinderboek schreef, ‘ein heroischer Lebenslauf (...) mir verpflichtend vor[schwebt], in Gestalt der Kleinkunsthöhle genannt Mühle.’²⁴⁹ Erika en Klaus wilden beiden geen *Tagespolitik* bedrijven, maar ze wilden op een voor hen ‘künstlerisch’ verantwoorde manier optreden tegen Hitler en de nationaal-socialisten. Hoewel ze beiden een eigen vorm kozen, hadden ze uiteindelijk hetzelfde doel voor ogen.

‘Vergnügen am Spiel’ en ‘Ernst im Spiel’

Het cabaret van Erika blonk vanaf het prille begin, zoals ook veel tijdgenoten opmerkten, uit door de mengeling van ernst en vermaak. ‘Vergnügen am Spiel’ en ‘Ernst im Spiel’ schreef Menno ter Braak in 1936 in *Das Neue Tagebuch*.²⁵⁰ Hoewel de eerste twee programma’s, die nog in Duitsland werden uitgevoerd, vooral op vermaak gericht waren en daarnaast meer sociale problemen als werkloosheid aan de orde stelden, werd de politieke, tegen het nationaal-socialisme gerichte ondertoon langzaam maar zeker duidelijker en agressiever. Ook in de

²⁴⁷ *Haarlemsche Courant*, 26 maart 1935. Zie ook *Het Vaderland*, 3 maart 1935

²⁴⁸ *Prager Tagblatt*, 19 januari 1935

²⁴⁹ *Briefe und Antworten*, p.34

²⁵⁰ Keiser-Hayne, *Erika Mann und ihr politisches Kabarett*, p.127

eerste programma's zaten al politiek getinte teksten. Eén tekst ging bijvoorbeeld over een kok met dictatoriale trekjes: 'Serviert von oben, frisst er's doch - - Ich bin der Koch.'²⁵¹ Maar echt geëngageerd werd *Die Pfeffermühle* pas toen ze Duitsland verlaten had. Onder het motto 'wir müssen uns alle ganz der Politik weihen' begon Erika met haar cabaret aan haar missie door het nog vrije Europa.²⁵²

Maar ook in democratische landen als Zwitserland en Nederland was serieus politiek cabaret dat openlijk en onomwonden het Derde Rijk aanviel uit den boze. Beide landen wilden enerzijds op geen enkele manier hun neutraliteit in gevaar brengen en waren anderzijds vanwege de depressie en grote werkloosheid in economisch opzicht met handen en voeten gebonden aan Duitsland. Dat had negatieve gevolgen voor met name geëngageerde vluchtelingen. Iedere vorm van politiek optreden door immigranten was verboden en kon met uitwijzing worden bestraft.

Ook Erika kon als balling dus niet op een directe manier ageren tegen de misstanden in haar vaderland, hoewel dat op dat moment ook niet haar stijl was. Ze wilde in de eerste jaren van de ballingschap langs de weg van de kunst de dingen die er om haar heen gebeurden aan de kaak stellen. Ze vond dat de omstandigheden daar ook om vroegen: 'Kunst für Theater,- Kunst also für die schaulustige Menge,- ist sie heute gut und richtig, wenn sie keine Beziehungen zu den Dingen unseres Lebens hat, (...) zur Politik?'²⁵³ Ze hanteerde in haar cabaret, zoals een recensent opmerkte, een 'Strategie des Indirekten': de politieke boodschap werd op een indirecte manier, in de vorm van sprookjes, parabels, allegorieën en dergelijke, aan de man gebracht.²⁵⁴ In een lezing getiteld 'Unterwegs mit der Pfeffermühle. Über Herkunft und Hoffnung des kleinen Zeittheaters', die ze in februari 1936 in Praag hield, verwoordde ze het zelf als volgt:

Das zu machen, was man Programm nennt, war uns streng verboten,- übrigens hätte es sich mit (...) der künstlerischen Seite unserer Sache kaum vertragen. Alle Anspielungen auf die Verhältnisse des Landes etwa, wo wir uns gastweise aufhalten durften, waren verpönt,- wir sahen uns vor die Aufgabe gestellt (...) etwas auf die Beine zu stellen, das unserer Überzeugung, unserem Grimm und unserer Hoffnung Ausdruck verlieh,- einen indirekten, ins Künstlerische übersetzten Ausdruck,- keinen grell plakathaften, der unerlaubt gewesen wäre, vor den behördlichen wie vor den künstlerischen Gesetzen.²⁵⁵

Ze mikte met haar teksten op een zo breed mogelijk publiek en dus diende de boodschap voor iedereen duidelijk te zijn, niet alleen voor politiek geïnteresseerden:

Alles, was wir sagen wollten, mußte allgemein verständlich gesagt sein, einem jeden zugänglich. Wir durften nichts voraussetzen an irgendwelchen literarischen oder politischen Kenntnissen oder Sympathien. Es sollte für Zürich ebenso möglich sein wie für Bratislava, so sehr wie für Amsterdam.²⁵⁶

---

²⁵¹ *Ibidem*, p. 42

²⁵² Brief Erika Mann aan Katia Mann, 28 augustus 1933 (Erika Mann-archief Monacensia München).

²⁵³ Mann, Erika (1936). *Unterwegs mit der Pfeffermühle. Über Herkunft und Hoffnung des kleinen Zeittheaters*. In: *Blitze überm Ozean*, p.116

²⁵⁴ Schneider, Hansjörg (1979). *Exiltheater in der Tschechoslowakei 1933-1938*. (p.193) Berlin/Henschelverlag

²⁵⁵ *Blitze überm Ozean*, p. 114

²⁵⁶ *Ibidem*, p.114

Haar teksten en cabaret hadden ook een duidelijk didactisch doel: ze hoopte mensen de ogen te openen. Dit deed ze bijvoorbeeld door bepaalde in haar ogen in politiek opzicht fatale karaktereigenschappen, zoals onverschilligheid, onderdanigheid en hebzucht aan de kaak te stellen. Veel teksten zijn dan ook een mengeling van een moreel en een bedekt politiek appèl. In één van de glansnummers personifieerde Therese Giehse, verkleed als een mislukte *Germania*, het bekende nationale monument aan de oever van de Rijn, de domheid:

Ich bin die Dummheit, hört mein Lied
(...)
Besonders bin ich eingestellt,
Auf Herren, die regier'n.
Und die auf dieser ganzen Welt
Mich freudig akzeptier'n
Die Herren tun alles, was ich will
In blut'ger Narretei.
Und ihre Völker halten still.
Denn ich bin stets dabei.

Am Ende steht der Untergang,
den ich herbeigeführt.
Passt auf, es dauert nicht mehr lang,
Und dann ist es passiert.²⁵⁷

Uiteindelijk breekt echter in dit nummer het 'dodelijk zachte licht' van het verstand door en wordt de domheid van haar onderdak beroofd. Een dergelijke metaforische wending neemt ook het nummer *Kälte* als aan het einde het licht van de zon de kou van de onverschilligheid verdrijft.

Niettemin tastte Erika met haar cabaret de grenzen van het politiek toegestane af en raakte ze soms erg dicht aan actuele gebeurtenissen. Zo nam ze in haar programma van oktober als eerbetoon aan de in juli 1934 door de nationaal-socialisten in een concentratiekamp vermoorde dichter Erich Mühsam één van zijn teksten op. Eén van de meest directe politieke aanklachten tegen het Derde Rijk was haar optreden in een uniform van de SS in het nummer *Der Prinz von Lügenland*:

Bei mir daheim in Lügenland
Darf keiner mehr die Wahrheit reden,-
Ein buntes Netz von Lügenfaden
Hält unser grosses Reich umspannt.

Bei uns ists hübsch, wir haben es gut,
Wir dürfen unsre Feinde morden.
Verleihn uns selbst die höchsten Orden
Voll Lügenglanz und Lügenmut

Wer einmal lügt, dem glaubt man nicht
Wer immer lügt, dem wird man glauben.²⁵⁸

---

²⁵⁷ Keiser-Hayne, *Erika Mann und ihr politisches Kabarett*, p.77

²⁵⁸ *Ibidem*, p.109

Dit was voor de Duitse overheid de druppel die de emmer deed overlopen. Vanwege het ‘Mißbrauch der Uniform der SS, einer staatlich anerkannten Organisation, (...) in Verbindung mit dem Text des Liedes eine Beschimpfung auch des offiziellen Deutschland’ verloor Erika op 8 juni 1935 haar staatsburgerschap.²⁵⁹

‘Kein Name -auch nicht der unseres verdorbenen Landes- ist je bei uns gefallen’ herinnerde Erika zich terugblikkend.²⁶⁰ De boodschap was echter ondanks de indirecte aanpak voor iedereen duidelijk: voor het publiek, de pers, de Duitse consulaten en voor de Duitse overheid. Dit blijkt het duidelijkst uit de problemen en protesten die er in Zwitserland, Nederland en Tsjechoslowakije ontstonden van de kant van de Duitse consulaten, de nationale overheden en de nationaal-socialisten. De consulaten probeerden de optredens te verhinderen, de overheden verboden of censureerden diverse teksten en de nationaal-socialisten veroorzaakten rellen. In Nederland, dat Erika ‘unser vielleicht bestes, ertragreichstes Jagdrevier’²⁶¹ noemde, besloot de overheid uiteindelijk na een debat in de Tweede Kamer de gastoptredens van het cabaret te verbieden, vanwege het feit, zoals minister van Justitie Van Schaik het verwoordde, dat ‘menige voorstelling neerkomt op een vrij hatelijke critiek op een bevriende Mogendheid en op een buitenlandsch regime’ en dat ‘vreemdelingen zich in ons land hebben te onthouden van politieke activiteit.’²⁶²

Ook in de diverse recensies schemerde de spanning tussen het literaire en politieke, die inherent was aan *Die Pfeffermühle*, door. Er bestond in landen zoals Zwitserland, Nederland en Tsjechoslowakije, waar het cabaret diverse keren en vaak een aantal jaren achter elkaar gastoptredens verzorgde geen consensus onder de recensenten. Men vond het of té politiek of te weinig politiek of men vond het fantastisch. Over één ding waren echter bijna alle (mannelijke) journalisten het eens namelijk over de charme van Erika. Menno ter Braak viel als een blok voor haar ‘lange, slanke gestalte, met donkere intelligente ogen’ en ‘kort geknipt haar’.²⁶³ Ook zijn Rotterdamse collega Henrik Scholte bekende op hoge leeftijd als een verliefde puber dat hij destijds een oogje op haar had.²⁶⁴ In de *Haarlemsche Courant* kon men eind mei 1935 lezen hoe ‘innemend, vrouwelijk zacht en lenig’ Erika was.²⁶⁵ Ook het hart van de Tsjechoslowaken ging door de persoonlijkheid van Erika sneller kloppen:

Die bezaubernde Persönlichkeit Erika Manns, ihr ungewöhnliches schauspielerisches Talent, sich verbindend mit schriftstellerischer Begabung (...), ihr selbstverständliches, sicheres und vornehmes Auftreten, geben ihrem ganzen Kabarett das Gepräge. Sie macht die Conférence, leitet jede Nummer ein und ist die Seele der ganzen Vorstellung.²⁶⁶

Maar er heerste verdeeldheid over het politieke karakter van *Die Pfeffermühle*, die vaak terug te voeren was op de politieke kleur van de diverse kranten. De linkse pers vroeg met enige

²⁵⁹ Lühe, *Erika Mann. Eine Biographie*, p.122

²⁶⁰ Keiser-Hayne, *Erika Mann und ihr politisches Kabarett*, p.60

²⁶¹ *Briefe und Antworten*, p.48

²⁶² Handelingen Staten Generaal 1936-1937 II aanhangsel, 20 november 1936.

²⁶³ Ter Braak, Menno (1980). *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*. (bijeengebracht en ingeleid door Francis Bulhof). (p.118) 's-Gravenhage/Uitgeverij BZZTôH

²⁶⁴ Hayne, Helga (1985). *Ik ben een gebrandmerkt kind. Erika Mann, een portret*. (film)

²⁶⁵ *Haarlemsche Courant*, 26 mei 1935

²⁶⁶ Schneider, *Exiltheater in der Tschechoslowakei 1933-1938*, p.194

regelmaat om meer ‘Pfeffer’, hoewel ze de moed en het engagement van het ensemble toch ook prees. Erika kon voor deze roep om meer ‘Pfeffer’ maar weinig begrip opbrengen. Naar aanleiding van een recensie van Ludwig Marcuse in het *Pariser Tageblatt* getiteld ‘Eine milde Mühle’ schreef ze kwaad aan Klaus: ‘Dem Marcuse gab ich es aber brieflich. So was Dummes! Und wer wird ausgewiesen? Wir oder er, - wenn wir noch mehr pfeffern.’²⁶⁷

Strijd om ‘Die Sammlung’

Vanaf het moment dat ze Duitsland verlieten stond het leven van Erika en Klaus in het teken van de strijd tegen Hitler en de nationaal-socialisten. Een groot deel van hun collega’s was zeker in deze eerste jaren veel terughoudender. Dit had sterk uiteenlopende redenen. Veel geëmigreerde schrijvers en intellectuelen stonden in deze eerste fase nog met één been in Duitsland. Ze hadden er vaak nog familie waar ze rekening mee moesten houden en die door hun doen en laten gevaar kon lopen of ze hadden nog bezittingen, zoals geld (bankrekeningen) en een huis, die veilig gesteld moesten worden. Een aantal schrijvers wilde bovendien nog geen afstand doen van de Duitse markt en probeerde zolang mogelijk in Duitsland te blijven publiceren. Afgezien van deze meer praktische problemen kon of wilde menig schrijver geestelijk nog geen afstand van Duitsland doen en zich neerleggen bij de ballingschap. Een vriend van de familie Mann, de schrijver René Schickele, noteerde in deze eerste fase over Thomas Mann in zijn dagboek:

Was ist Deutschland? Wer ist Deutschland? (...) Ein Mensch wie Thomas Mann hängt mit allen seinen Fasern daran, er ist ein Teil von ihm. Er muß den Schnitt bis in die Gewebe der Haut, die Veränderung bis in die Eingeweide fühlen. Fraglich, ob er, also amputiert, weiterleben könnte.²⁶⁸

En ook Klaus was zich er terugblikkend van bewust hoe moeilijk de scheiding van Duitsland voor zijn vader was: ‘Aber die Trennung war bitter, viel bitterer für ihn, den in deutscher Art und Tradition so tief Verwurzelten, als für seine international akklimatisierten Kinder.’²⁶⁹

De terughoudendheid van veel schrijvers had echter ook te maken met het klimaat in de toevluchtsoorden, dat de Duitse vluchtelingen vaak niet goed gezind was. Dit had zoals eerder gezegd zowel te maken met de belabberde economische situatie in veel Europese landen als met de wijdverbreide angst en afkeer van het communisme. In landen als Nederland en Zwitserland traden de autoriteiten soms hard op tegen politiek geëngageerde Duitse ballingen. Bovendien liep men altijd gevaar uitgewezen te worden. Voor veel opschudding in de exilgemeenschap zorgde ook de moord op de naar Marienbad (Tsjechoslowakije) uitgeweken filosoof Theodor Lessing. Op 31 augustus 1933 schoot een nationaal-socialist hem op klaarlichte dag door een geopend venster in zijn werkkamer dood.²⁷⁰

---

²⁶⁷ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 16 januari 1934 (Erika Mann-archief Monacensia München).

²⁶⁸ Mann, Golo (2001). *Erinnerungen und Gedanken. Lehrjahre in Frankreich*. (p.22) Frankfurt am Main/Fischer

²⁶⁹ *Der Wendepunkt*, p. 300

²⁷⁰ Mann, Erika, Klaus Mann (1996[1939]). *Escape to Life. Deutsche Kultur im Exil*. (p.195) Reinbek/Rowohlt

Een andere mogelijkheid, die de nationaal-socialisten ook van tijd tot tijd hanteerden, was gevluchte tegenstanders te ontvoeren naar Duitsland. Dit werd bijvoorbeeld overwogen toen Klaus begon met het uitgeven van *Die Sammlung*. De toneelschrijver Hanns Johst, één van de toonaangevende culturele figuren tijdens het Derde Rijk, schreef een maand na het verschijnen van het eerste nummer van *Die Sammlung* aan niemand minder dan de leider van de SS Heinrich Himmler:

In Amsterdam erscheint das derzeitig unflätigste Emigrantenblatt „Die Sammlung“. (...) Da dieser Halbjude [Katie Mann, hun moeder, was joodse] schwerlich zu uns herüber wechselt, wir ihn also leider nicht aufs Stühlchen setzen können, würde ich in dieser wichtigen Angelegenheit doch das Geiselfverfahren vorschlagen.

Bovendien stelde hij voor om Thomas Mann tijdelijk te arresteren om op deze manier Klaus tot bedaren te brengen: ‘Seine geistige Produktion würde ja durch eine Herbstfrische in Dachau nicht leiden, denn wir wissen aus unseren eigenen Reihen, welches famose Schrifttum gerade von nationalsozialistischen Häftlingen zur glücklichen Niederschrift kam (...).’²⁷¹ Thomas bevond zich echter al maanden in het buitenland. Ook Erika werd na hevig tumult rondom haar cabaret in Zürich, veroorzaakt door ‘Frontisten’ -de Zwitserse nationaal-socialisten-, bedreigd met ontvoering, zodat ze iedere avond onder escorte van de politie naar huis werd begeleid.²⁷² Toch weerhielden deze problemen Erika en Klaus er niet van zich uit te spreken tegen het nationaal-socialisme.

Klaus begon al voordat het contract met Querido rond was met het aanschrijven van potentiële auteurs voor *Die Sammlung*. Hij probeerde allereerst Hermann Hesse en Stefan Zweig voor het blad te winnen en liet beiden uitdrukkelijk weten dat zijn tijdschrift zou getuigen van een ‘oppositionele geest’, maar natuurlijk niet *tagespolitisch* zou zijn. Zweig liet hem per ommegaande weten gaarne van de partij te zijn zolang het tijdschrift maar geen ‘direkt aggressiven Charakter’ had: ‘Wir sind durch unser Dasein und unser Außen- und Draußensein an sich schon Opposition und mit diesen Leuten [de nationaal-socialisten] ist nicht zu diskutieren.’²⁷³ Er was volgens Zweig ook daadwerkelijk behoefte aan een *litterair* tijdschrift, aangezien op dat moment politieke exilbladen, zoals *Das Neue Tagebuch* in Parijs en *Neue Deutsche Blätter* in Praag, als paddestoelen uit de grond schoten.

Klaus probeerde echter zoveel mogelijk belangrijke, grote namen te verzamelen op zijn lijst van toekomstige medewerkers en dat betekende dat eigenlijk ook de naam van zijn vader niet kon ontbreken. Het was echter Erika die, waarschijnlijk in overleg met Klaus, wilde proberen haar vader voor het karretje van *Die Sammlung* te spannen. Zij had er namelijk op dit vroege tijdstip al grote moeite mee dat Thomas zich nog niet had losgemaakt van zijn Duitse uitgever, Gottfried Bermann Fischer, en zijn boeken nog in Duitsland liet verschijnen. Thomas ontving voor zijn 58^e verjaardag op 6 juni 1933, twee brieven vanuit Parijs, een van Erika en een van Klaus. Zij drongen er bij hem op aan zijn nieuwe roman uit te geven bij Querido en

---

²⁷¹ Landshoff, Fritz H. (2001). *Amsterdam, Keizersgracht 333 Querido Verlag. Erinnerungen eines Verlegers*. (p.62) Berlin/Aufbau

²⁷² *Briefe und Antworten*, p.60-61.

²⁷³ *Briefe und Antworten*, p.93

Erika schreef onomwonden: ‘ich möchte [allzugerne], daß Du Dich der Fischerschen Gleichschaltung nun bald entzöggest und zwischen Hohenzollerngruft und Hitlers Sprachgewalt nichts aber rein gar nichts mehr zu suchen hättest (...).’²⁷⁴ Thomas toonde op aandringen van Erika zijn goede wil en Erika kon Klaus dan ook eind juli mededelen dat ‘Onkel Tommi’ zijn medewerking aan *Die Sammlung* had toegezegd.²⁷⁵ Het ging echter allemaal niet van een leien dakje en in augustus verzuchtte ze tegenover Klaus: ‘Ja,- uns ist bei unserer Jugend eine grosse Verantwortung aufgeladen in Gestalt unseres unmündigen Vaters.’²⁷⁶

Ondertussen koos Klaus er toch voor om *Die Sammlung* een iets oppositioneler karakter te geven. Uit één klein zinnetje in zijn dagboek van begin augustus blijkt dat hij dit volledig bewust deed: ‘Gefahr, die Autoren durch Zeitschrift politisch zu kompromittieren – nicht zu vermeiden.’²⁷⁷ Ook schreef hij een waarschuwende brief aan Thomas dat het eerste nummer mede door een bijdrage van Heinrich Mann toch niet zo ‘tam’ was geworden en dat de nationaal-socialistische pers hier wel eens over zou kunnen vallen. Wederom drong hij er bij Thomas op aan zijn roman niet in Duitsland te laten verschijnen maar bij Querido: ‘Einem Land, das man mit Abscheu verläßt, vertraut man doch nicht sein schönstes Gut an.’²⁷⁸ Bovendien liet Klaus aan zijn vader doorschemeren hoe belangrijk deze stap van Thomas met name voor hem persoonlijk was. Het is interessant om te zien hoe Erika en Klaus niet alleen direct op Thomas probeerden in te werken, maar dat ook vooral via hun moeder, de dagelijkse steun en toeverlaat van hun vader, probeerden. Thomas liet zich opnieuw door zijn oudsten overreden en schreef Klaus dat hij er bij zijn uitgever op had aangedrongen zijn roman aan Querido te overhandigen en bevestigde nogmaals dat hij er niks op tegen had om zijn steun te verlenen aan *Die Sammlung*: ‘Soll ich noch den Loyalen spielen?’²⁷⁹

Als een donderslag bij heldere hemel keerde het tij toen het eerste nummer van *Die Sammlung* verscheen. Mede door het openlijk antinationaal-socialistische standpunt, dat zowel in het voorwoord van Klaus als met name in het openingsartikel van Heinrich Mann werd uitgedragen, lieten een aantal prominente auteurs per ommegaande weten dat ze van de lijst van medewerkers geschrapt wilden worden. Dit gebeurde onder meer onder druk van de Duitse uitgever Bermann Fischer. Deze eiste van zijn sterauteurs, Alfred Döblin, René Schickele en Thomas Mann, verklaringen waarin ze zich van *Die Sammlung* distantieerden. Alleen in geval van nood zouden deze verklaringen openbaar gemaakt worden. Toen de *Reichsstelle zur Förderung des deutschen Schrifttums* onder leiding van Alfred Rosenberg op 10 oktober in het ‘Buchhändler-Börsenblatt’ bekend maakte dat Duitse boekhandels natuurlijk geen boeken mochten verspreiden van Duitse auteurs die in het buitenland tegen Duitsland ageerden, zag Bermann Fischer zich gedwongen de verklaringen vrij te geven voor publicatie. De verklaring van Thomas Mann luidde: ‘Kann nur bestätigen, daß Charakter erster Nummer Sammlung ihrem ursprünglichen Programm nicht entspricht.’ En ter aanvulling volgde nog:

---

²⁷⁴ *Ibidem*, p.41

²⁷⁵ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 25 juli 1933 (Erika Mann-archief Monacensia München).

²⁷⁶ *Ibidem*, 10/11 augustus 1933

²⁷⁷ *Tagebücher 1931-1933*, p.163

²⁷⁸ *Briefe und Antworten*, p.123

²⁷⁹ *Ibidem*, p.125

‘Ergänzen Sie meine Erklärung logischerweise dahingehend, daß mein Name von der Liste getilgt wird – denn darauf läuft sie hinaus.’²⁸⁰

Klaus ontving een ‘grosser’ brief van Thomas waarin deze zijn handelen probeerde te verklaren en te rechtvaardigen. ‘Die peinlichste Sensation’ noteerde Klaus in zijn dagboek en hij voelde zich droevig en verward.²⁸¹ Afgezien van deze gevoelens moet de brief van Thomas voor Klaus ook zeer onbevredigend zijn geweest. Hoewel Thomas aan zijn dagboek de twijfels en verscheurdheid over zijn beslissing toevertrouwde, liet hij tegenover zijn zoon geen enkel schuldgevoel blijken. Integendeel: Klaus had het, zo meende ook Stefan Zweig, aan zichzelf te danken. Hij had het artikel van Heinrich niet moeten opnemen, want daarmee had hij Thomas en andere schrijvers in een benarde positie gebracht. Hij verweet Klaus ‘Rücksichtslosigkeit’. Hij had alle schepen achter zich verbrand in tegenstelling tot veel anderen. Hoewel er in de hele brief een mengeling van lafheid en opportunisme doorklinkt, beschreef Thomas zijn eigen handelen en het feit dat zijn boek in Duitsland verscheen aan het einde van de brief als een meer vruchtbare vorm van verzet dan het optreden van Klaus:

(...) wenn das Publikum in Deutschland diesem Buch, dem Werk eines Verfehmten und einem schon stofflich opponierenden Werk einen Erfolg bereitet, ohne daß die Machthaber es daran zu hindern wagen, - man muß zugeben, daß das viel richtiger und lustiger, für die Machthaber viel ärgerlicher, ein eklatanterer Sieg über sie wäre als ein ganzer Stoß Emigrant-Polemik.²⁸²

Maar *Die Sammlung* was de nationaal-socialisten juist een doorn in het oog, terwijl ze het optreden van Thomas als een persoonlijke overwinning zagen. Jammer genoeg is het antwoord van Klaus aan Thomas niet bewaard gebleven, maar zijn teleurstelling, verbijstering en kwaadheid spraken ook uit een brief aan Stefan Zweig:

(...) keiner der großen Namen, keiner von denen, deren Wort in dieser Schicksalsstunde Einfluß und Bedeutung hätte, will sich mit denen identifizieren, die kämpfen. (...) Auf wen können wir rechnen, wenn alle die, auf die wir am meisten vertraut haben, uns sitzen lassen, aus Rücksicht auf einen “deutschen Markt”?’²⁸³

Pas jaren later, toen Klaus zijn herinneringen schreef, kon hij begrip opbrengen voor de houding van zijn vader, die er simpelweg op dat vroege tijdstip nog niet aan toe was om alle banden met zijn geliefde Duitsland te verbreken:

Die Vorstellung, von seinem deutschen Publikum endgültig, oder doch bis auf weiteres, abgeschnitten zu sein, quälte und kränkte ihn; er versuchte, das Unvermeidliche so lange wie irgend möglich hinauszuzögern. Erika und ich drängten, ein Fehler wahrscheinlich; das bedächtige Tempo gehört wohl essentiell zu seiner geistig-moralischen Persönlichkeit.²⁸⁴

---

²⁸⁰ Vgl. bv. Walter, H.A. (1997). *Fritz H. Landshoff und der Querido Verlag 1933-1950*. Marbach am Neckar/Deutsche Schillergesellschaft

²⁸¹ *Tagebücher 1931-1933*, p.168

²⁸² *Briefe und Antworten*, p.134

²⁸³ *Ibidem*, p.134-135

²⁸⁴ *Der Wendepunkt*, p. 300

Strijd met Thomas

Ook voor Erika was het optreden van Thomas, niet alleen vanuit politiek, maar vooral ook vanuit menselijk oogpunt, onbegrijpelijk. Ze snapte niet dat haar vader boog voor zijn Duitse uitgever. Het toppunt voor Erika was echter dat deze Bermann Fischer het zich ook nog permitteerde om in een brief aan Thomas Klaus zwart te maken. ‘Bekümmert und zu später Stunde’ schreef ze daarop het volgende korte briefje aan haar vader:

Lieber Z.[Zauberer], Ich würde mir *über Dich* von *niemandem* (vom Intimsten und Liebsten nicht!) in dem Ton schreiben lassen, den Bermann gegen K.[Klaus] bei Dir riskieren kann. Wenn Du Dir, - vom Politischen völlig abgesehen, - diese *Unverschämtheit* nicht eindeutig und rundweg verbittest, dann tust Du nicht recht, einem Gesellen wie K. gegenüber, der Dir (...) treuer ist, als Bermann, lachen muß ich, weil es über diesen Schleimfrosch noch zu so ernsthaftem Kummer kommen soll, wie dies einer ist, den Du mir mit Deiner unerklärlichen Haltung (der rein menschlichen) in dieser Sache verursachst.²⁸⁵

Het zegt veel over de intieme familieverhoudingen, met name tussen vader en dochter, dat Thomas Erika op de hoogte bracht van de inhoud van de brief van zijn uitgever. Erika bracht op haar beurt Klaus weer op de hoogte van de *Hetze* van Bermann tegen hem. Ze kreeg daadwerkelijk ruzie met haar vader en ook met haar moeder, die haar deze keer geen gelijk kon geven, maar ze bleef op haar strepen staan en schreef Klaus: ‘Das Ganze ist so wie ich es Deinem Vater schon vor Monaten voraussagte,- der falsche Schritt, bei Fischer zu bleiben, zieht nichts als Falsches nach sich und säht Unheil, Widerspruch und Unhaltbares auf der ganzen Linie, auf der "Menschliches" von Politischem nicht mehr zu unterscheiden ist.’²⁸⁶ Ook in de weken die volgden en met name na de publicatie van de verklaring van Thomas, bleef Erika in haar brieven aan Klaus haar ongenoegen over Thomas’ houding, die zo haaks stond op haar eigen vastberadenheid, kenbaar maken. ‘Unser Vater ist ein tieftrauriges Kapitel’ schreef ze Klaus op 9 oktober en een week later ‘Dein Vater Z. und ich, wir können uns gar nicht mehr recht in die Augen schauen,- so gross ist die Verwirrung und so heillos dazu.’²⁸⁷

Dit alles was als het ware een prelude van het befaamde conflict dat in 1936 in alle hevigheid zou uitbarsten.²⁸⁸ In de tussenliggende jaren kwam het thema echter ook nog ter sprake. Begin 1934 toen het huis van de familie Mann in München door de SA verhuurd werd en Erika Thomas aanmoedigde een protesttelegram te sturen naar ‘alle maßgebenden Stellen’ in Berlijn, kwam Bermann Fischer wederom tussen beiden waarop Erika kwaad aan Klaus schreef: ‘ich erinnere mich nicht, je einen Menschen prinzipiell so gehasst zu haben.’²⁸⁹ En in augustus 1934, toen duidelijk werd dat het bergafwaarts ging met *Die Sammlung* en daarmee dus ook Klaus’ positie bij Querido in gevaar kwam, probeerde Erika opnieuw Thomas te

²⁸⁵ Mann, Erika (1998). *Mein Vater der Zauberer*. (p.84) Reinbek/Rowohlt

²⁸⁶ Mendelssohn, *Der Zauberer*, p.223

²⁸⁷ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 17 oktober 1933 (Erika Mann-archief Monacensia München). Het valt op dat Erika in haar brieven aan Klaus, waarschijnlijk afhankelijk van haar stemming, spreekt over respectievelijk ‘unser Vater’ of ‘dein Vater’.

²⁸⁸ Zowel de strijd om *Die Sammlung* in 1933 als het conflict rondom Thomas’ stellingname in 1936 zijn goed gedocumenteerd. Bij mijn weten zijn beide discussies echter nooit zo direct en uitgebreid aan elkaar gekoppeld, terwijl ze in direct verband met elkaar staan en eigenlijk gezien moeten worden als één conflict, van een zus en een broer met hun vader.

²⁸⁹ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 24 januari 1934 (Erika Mann-archief Monacensia München).

overreden over te stappen naar Querido en te appelleren aan zijn loyaliteit jegens Klaus.²⁹⁰ Aan het einde van het jaar toen de hele familie zich voor de feestdagen in het ouderlijk huis had verzameld, kreeg Erika wederom woorden met haar moeder over Thomas' politieke houding.²⁹¹ En toen haar vader haar in april 1935 een gesigneerd exemplaar van zijn nieuwste essaybundel liet toekomen, kon ze het niet nalaten om in haar bedankbrief nog eens te wijzen op het 'gehaßten Firmenschildes'.²⁹²

De bom barstte toen Thomas in januari 1936 opnieuw openlijk zijn steun betuigde aan zijn uitgever Bermann Fischer. De uitgever Leopold Schwarzschild had in zijn invloedrijke weekblad *Das Neue Tagebuch* uitgehaald naar Bermann Fischer en diens pogingen om zijn uitgeverij, de *S. Fischer Verlag*, in het buitenland te vestigen. *Das Neue Tagebuch* was overigens het meest verbreide exiltijdschrift en had een oplage van 15.000 exemplaren, vijf keer zoveel als *Die Sammlung*. Bermann Fischer werd door Schwarzschild afgeschilderd als 'Schutzjude' van Goebbels die met diens steun een exiluitgeverij wilde opzetten met Thomas Mann als literair uithangbord. Op aandringen van Bermann Fischer protesteerden Thomas Mann, Hermann Hesse en Annette Kolb in de *Neue Zürcher Zeitung* tegen de aanklacht van Schwarzschild. Dit was voor Schwarzschild weer aanleiding om in een uitgebreid artikel de afwachtende houding van Thomas Mann aan de kaak te stellen.

Maar voordat het zover was had Erika al gereageerd. Ze verweet Thomas dat hij vanwege Bermann Fischer voor de tweede keer -de eerste keer was vanwege *Die Sammlung*- de emigranten in de steek liet. Zijn eerste openbare optreden sinds het verlaten van Duitsland was de verdediging van een niet-emigrant -Bermann Fischer- tegenover één van de meest toonaangevende emigranten -Leopold Schwarzschild. Maar zoals ze al eerder had aangegeven, kon ze het politieke nauwelijks nog van het persoonlijke scheiden en ze schreef Thomas dan ook dat ze het moeilijk vond om hem in de nabije toekomst nog onder ogen te komen. Erika kon niet anders dan concluderen dat Thomas bereid was om alles, zelfs zijn relatie met haar, te offeren voor Bermann en diens uitgeverij:

Deine Beziehung zu Doktor Bermann und seinem Haus ist unverwüstlich, - Du scheinst bereit, ihr alle Opfer zu bringen. Falls es ein Opfer für Dich bedeutet, daß ich Dir mählich, aber sicher, abhanden komme,-: leg es zu dem übrigen. Für mich ist es traurig und schrecklich.²⁹³

Erika kreeg op haar felle brief eerst antwoord van Katia die haar vertelde dat ze niet achter de beslissing van Thomas had gestaan, maar hem er ook niet van had kunnen weerhouden. Ze liet echter ook doorschemeren dat ze maar weinig begrip op kon brengen voor de onverzoenlijkheid van haar dochter. Erika bleef echter bij haar standpunt en liet haar moeder weten dat ze vond dat Thomas te ver was gegaan en dat hij een keuze moest maken. Hij wilde niet bij de emigranten horen en niet bij de nationaal-socialisten, maar volgens Erika zou het emigrantenkamp veel sterker in zijn schoenen staan als Thomas zich daarbij aansloot: 'er will

---

²⁹⁰ *Mein Vater der Zauberer*, p.86

²⁹¹ *Tagebücher 1934-1935*, p.84

²⁹² *Mein Vater der Zauberer*, p.89

²⁹³ *Ibidem*, p.93

über den Wassern schweben und das kann nicht erlaubt sein, auf die Dauer (...).²⁹⁴ Klaus, die zich zelf nauwelijks mengde in de hele affaire, vond dat Erika zich terecht opwond. Hij schreef 'kürzer, milder, resignierter' aan zijn vader, maar stelde zich volledig op achter zijn zus, hoewel hij 'kaum die Kühnheit genommen hätte, es gleich alles so schwarz auf weiß zu bringen.'²⁹⁵

Uiteindelijk kwam het twaalf kantjes lange antwoord van Thomas aan Erika, dat, zoals hij in zijn dagboek noteerde, ook voor het nageslacht bedoeld was.²⁹⁶ Wederom probeerde hij, net als in zijn 'grosser' brief aan Klaus in 1933, maar deze keer op een verzoenende, sussende toon de situatie uit te leggen en zijn gedrag te rechtvaardigen. Als hij evenals zijn broer Heinrich, Leopold Schwarzschild en Lion Feuchtwanger vanaf het begin af aan zijn stem had laten horen, dan waren zijn mogelijkheden om morele invloed uit te oefenen nu al verbruikt geweest: 'So, wie ich es gehalten habe, bilde ich eine Reserve, die eines Tages noch nützlich werden kann.'²⁹⁷ De tijd was nog niet rijp om de wereld de ogen te openen voor de gruwelijkheden van de nationaal-socialisten. Dat kon pas als de Duitsers er zelf klaar voor waren. Met dit soort rechtvaardigingen draaide hij om de hete brei heen en de waarheid lag waarschijnlijk meer in de uitspraak dat 'zu dem was ich um meines Gewissens und Deines Zornes willen wohl werde tun müssen, gehört bei mir eine große, fast tödliche *Bereitschaft*.'²⁹⁸

Thomas was er na drie jaar nog steeds niet klaar voor om zich neer te leggen bij zijn ballingschap en openlijk afstand te nemen van het Derde Rijk. Ondanks alle politieke ontwikkelingen die er in die drie jaar in Duitsland hadden plaatstgevonden -bijvoorbeeld de maatregelen ten aanzien van joden en de schendingen van het Verdrag van Versailles- bleef hij bij zijn afwachtende houding. Thomas was niet bereid gehoor te geven aan Erika's 'temperamentvolle', zoals haar broer het karakteriseerde, politieke en persoonlijke pleidooi om zich af te keren van Bermann en de kant van de emigranten te kiezen. Voor Thomas was het politieke blijkbaar nog te scheiden van het persoonlijke, terwijl dat voor Erika al lang niet meer het geval was. Zij kon niet anders dan hem haar liefde ontzeggen, vanwege zijn politieke houding. Het is ontluisterend om te zien hoe schijnbaar gemakkelijk Thomas juist over Erika's *persoonlijke* afkeer van hem heenstapte. Evenals Katia nam ook Thomas Erika niet helemaal serieus en benaderde hij haar als een kind. Hij schreef haar dat zijn gevoel voor haar het helemaal niet toeliet dat zij zich van hem afwendde:

Du bist viel zu sehr mein Kind Eri, auch noch in Deinem Zorn auf mich, als daß sie sich so recht erfüllen könnte. (...) So kommt im Grunde auch Dein Zorn auf mich kindlich von mir her; er ist sozusagen die Objektivierung meiner eigenen Skrupel und Zweifel.²⁹⁹

---

²⁹⁴ *Ibidem*, p.98

²⁹⁵ *Tagebücher 1936-1937*, p.15; *Briefe und Antworten*, p.713

²⁹⁶ Lühe, *Erika Mann. Eine Biographie*, p.160

²⁹⁷ De historicus Joachim Radkau beweert in dit verband: 'Die jahrelange Zurückhaltung, die andere Schriftsteller wahrscheinlich jeglichen Einfluß in der Emigration gekostet haben würden, scheint Thomas Mann eher noch kostbarer gemacht zu haben.' Radkau, *Die deutsche Emigration in den USA*, p.117

²⁹⁸ *Mein Vater der Zauberer*, p.98-104

²⁹⁹ *Ibidem*

Erika liet zich echter niet van haar standpunt afbrengen. Ze probeerde Thomas in haar antwoord nogmaals te wijzen op de politieke implicaties van zijn houding. Hij droeg daarmee bij aan de ‘schrecklichen Spaltung der Emigration’ die door zijn toedoen in een ‘echte, ganze’ en een ‘unechte, halbe’ opgesplitst werd.³⁰⁰

Deze verdeeldheid binnen de emigrantengemeenschap was voor zowel Erika als Klaus onverdraaglijk. Beiden maakten zich sterk, mede onder invloed van hun oom Heinrich Mann, om één front tegen de nationaal-socialisten te vormen, waarbij partijpolitieke verschillen losgelaten dienden te worden. Hoe moeilijk het was, met name voor gevluchte leden van de voormalige sociaal-democratische (SPD) en communistische (KPD) partij, om zich over onderlinge verschillen heen te zetten, laat een uitspraak van Heinrich Mann uit 1933 zien:

Deutsche bringen in die Verbannung alles unbeschädigt mit, ihre Klasse, ihren Rang, ihre gesellschaftlichen Ansprüche, geistigen Reservate und ihr strenges wirtschaftliches Eigenleben. Der sozialdemokratische Führer behält, kaum der Katastrophe entronnen, in den Hauptsachen immer noch Recht vor sich selbst, der Kommunist ebenso.³⁰¹

Onvermoeibaar maar vergeefs had Heinrich Mann zich in de eerste jaren van zijn ballingschap ingezet om één Duits front tegen Hitler en de nationaal-socialisten te mobiliseren. In 1939 schreef hij verbitterd aan een vriend:

Mit der politischen Kameradschaft habe ich es vergebens versucht. Es war leichter in entlegenen Ländern ein treues Publikum zu gewinnen, als ein paar Dutzend Deutsche für ihre eigene Sache zu schulen.³⁰²

Hoewel het Erika er dus uiteindelijk om te doen was Thomas voor het karretje van de emigranten te spannen, kon ze de persoonlijke pijn die Thomas haar door zijn gedrag had bezorgd niet wegslikken. Wat hij Klaus en *Die Sammlung* had aangedaan was erger dan ‘je ein Nazi in “idiotische Roheit” es konnte’ en hij was ook niet opgekomen voor *Die Pfeffermühle* toen deze door de Zwitserse pers onder vuur werd genomen.³⁰³

Uiteindelijk werd Thomas door een gebeurtenis van buitenaf gedwongen om zich uit te spreken, hoewel hij waarschijnlijk ‘wenn es ihm die deutsche Geschichte nur erlaubt hätte, am liebsten bis zum Ende seiner Tage ein Unpolitischer geblieben wäre’, aldus een treffende karakterisering van Marcel Reich-Ranicki.³⁰⁴ De eerder genoemde persoonlijke aanval van Schwarzschild op Thomas Manns afwachtende houding ontlokte een felle reactie bij literatuurcriticus Eduard Korrodi. Op 26 januari 1936 verscheen er van zijn hand een artikel waarin hij Thomas Mann verdedigde en de vloer aanveegde met de kwaliteit van de emigrantenuitgeverij, die bovendien naar zijn mening overwegend ‘joods’ was. Nu was het Klaus die vanuit Amsterdam telegrafeerde en Thomas verzocht om zo spoedig mogelijk te

---

³⁰⁰ *Ibidem*, p.106

³⁰¹ Jasper, Willi (1983). Heinrich Mann und die “Deutsche Volksfront”. Mythos und Realität intellektueller Ideenpolitik im Exil. In: Koebner, Thomas (hrsg.) (1983). *Stalin und die Intellektuellen und andere Themen*. (Exilforschung Bd. 1.) (p.49) München/edition text + kritik

³⁰² *Ibidem*, p.54

³⁰³ *Mein Vater der Zauberer*, p.106

³⁰⁴ Reich-Ranicki, Marcel (1988). *Thomas Mann und die Seinen*. (p.184) Stuttgart/ Deutsche Verlags-Anstalt

reageren: ‘diesmal geht es wirklich um eine Lebensfrage für uns alle.’³⁰⁵ Ondertussen was Katia Mann al bezig met een concept voor de beroemde *Offener Brief an Korrodi*, waarin Thomas zich ondubbelzinnig achter de emigranten schaarde en met het nationaal-socialistische regime brak. Het was ook Katia die Klaus een telegram stuurde en liet weten dat Thomas aan Korrodi zou antwoorden. De brief aan Korrodi eindigde met een gedicht van één van Thomas’ lievelingsdichters August von Platen. Deze tijdgenoot van Goethe, estheet en vroege pleitbezorger van homoseksuele liefde pleegde zelfmoord en stond model voor Gustav von Aschenbach, de hoofdpersoon in wellicht de beroemdste novelle van Thomas Mann *Der Tod in Venedig*. Zijn gedicht ging over de wijsheid om het vaderland te verlaten als het door het kwaad geregeerd wordt:

Doch wer aus voller Seele haßt das Schlechte,
Auch aus der Heimat wird es ihn verjagen,
Wenn dort verehrt es wird vom Volk der Knechte.
Als unter einem kindischen Geschlechte
Das Joch des blinden Pöbelhasses tragen.³⁰⁶

Het was een ware ‘Familienzwist’, waarbij de gemoederen hoog opliepen en de diverse leden veelal tegenover elkaar stonden en ook maar moeilijk begrip konden opbrengen voor elkaars standpunten en houding. Zo keurde Golo in een brief aan Klaus het optreden van zijn zus ten aanzien van hun vader ten zeerste af en sprak zelfs over ‘Erpressung’: ‘So darf man es nicht machen; jemandem – und wem! – seine eigene Persönlichkeit und eigenen Standpunkte in dieser Weise aufdrängen.’³⁰⁷ Als er binnen één familie al zulke verhitte discussies konden ontstaan, dan is het niet verbazingwekkend dat het niet lukte om met de ballingen één gemeenschap laat staan één front te vormen. Daarmee was de gezamenlijke strijd tegen het Derde Rijk eigenlijk al vanaf het eerste moment ten dode opgeschreven.

De aristocraten van de geest en de zin van de emigratie

De literatuurwetenschapper Van Oudvorst vergelijkt in zijn boek *De verbeelding van de intellectuelen* Menno ter Braak met Thomas Mann. Hij noemt hen ‘voormalige aristocraten van de geest’ die onder druk van de politieke omstandigheden tot hetzelfde inzicht kwamen, namelijk, dat ‘onder de gedemocratiseerde verhoudingen van de naoorlogse massademocratie cultuur en politiek nog wel te onderscheiden, maar niet meer principieel te scheiden [zijn], zoals de liberale cultuurelite deed.’³⁰⁸ Hoewel Thomas Mann volgens Van Oudvorst reeds in de jaren twintig tot dit inzicht kwam en Menno ter Braak pas met de opkomst van het nationaal-socialisme in de jaren dertig, liet Ter Braak zich, in tegenstelling tot Thomas Mann, vanaf dat moment in zijn openbare optreden leiden door dit besef.

---

³⁰⁵ *Briefe und Antworten*, p.243

³⁰⁶ Wißkirchen, Hans (1999). *Die Familie Mann*. (p.94) Reinbek/Rowohlt

³⁰⁷ Mann, Golo. *Erinnerungen und Gedanken*, p.141

³⁰⁸ Van Oudvorst, A.F. (1991). *De verbeelding van de intellectuelen. Literatuur en maatschappij van Dostojewski tot Ter Braak*. (p.419) Amsterdam/Wereldbibliotheek

Menno ter Braak, geboren in 1902, was een leeftijdgenoot van Erika en Klaus en heeft in veel opzichten, ondanks zijn Nederlandse afkomst, een vergelijkbare ontwikkeling doorgemaakt. Ook hij hield zich in de jaren twintig politiek volledig afzijdig, maar ontwikkelde zich in de loop van de jaren dertig van een intellectueel estheet tot een geëngageerd intellectueel. Zijn politieke engagement kwam evenals bij Erika en Klaus voort uit een intellectueel verantwoordelijkheidsgevoel en werd niet gestuurd door partijpolitieke belangen, maar bleef van culturele aard. ‘De opkomst van het fascisme was voor Ter Braak daarom vooral een cultureel probleem, omdat het een bedreiging vormde voor de geestelijke vrijheid en intellectuele onafhankelijkheid, die zijns inziens de voorwaarden vormden van de cultuur die hij de verdediging waard achtte (...)’, aldus Van Oudvorst.³⁰⁹ Aan zijn beste vriend de schrijver Eddy du Perron, schreef Ter Braak begin februari 1934 dat hij niet wilde deelnemen aan de politiek, maar zich gedwongen zag ‘te reageren op persoonlijke bedreiging van onze bestaansvoorwaarden.’³¹⁰

Hoewel Ter Braaks interesse voor de Duitse cultuur al van ruim voor de jaren dertig dateerde -zo verbleef hij bijvoorbeeld in 1927 langere tijd in Berlijn- stelde hij zich na de machtsovername van Hitler vierkant achter de Duitse vluchtelingen. Hij was één van de weinige Nederlanders die zich vanaf het begin met volle overgave heeft ingezet voor de ballingen die in Nederland toevlucht zochten. Zo leerde hij in 1934 ook Erika en Klaus kennen. *Die Sammlung* werd in Amsterdam uitgegeven, Klaus woonde vanaf augustus 1933 enkele maanden per jaar in de Nederlandse hoofdstad en *Die Pfeffermühle* kwam in mei 1934 voor de eerste keer naar Nederland.

Hoewel Menno ter Braak een Nederlander was en geen balling, voelde hij zich door zijn liefde voor de Duitse literatuur en cultuur en zijn afkeer van het nationaal-socialisme zeer verbonden met het lot van de ballingen. Desalniettemin stond hij in zijn positie als buitenstaander zeer kritisch tegenover de exilliteratuur en de voor hem daarmee verbonden politieke houding van de ballingen. Hij stelde zich op als het kritische geweten van de ballingen. Veel van de problemen en debatten die de exilgemeenschap in deze eerste jaren na het verlaten van Duitsland kenmerkten en die in dit hoofdstuk aan de orde zijn gekomen, zijn in Ter Braaks polemieken in een notendop terug te vinden. Het meest interessant is echter dat hij in zijn hoedanigheid van kritisch geweten een antipathie ontwikkelde jegens Klaus, terwijl hij Erika loofde om haar politieke optreden.

Lang voordat Ter Braak de eerste keer in de ‘donkere intelligente ogen’ van Erika zou kijken, had hij zich al geworpen op *Die Sammlung*.³¹¹ Uiteindelijk zou zijn stellingname ten aanzien van *Die Sammlung* en Klaus culmineren in één van de weinige, maar desalniettemin heftige en betekenisvolle debatten in de eerste jaren van het Duitse exil. Het begon allemaal met het reeds besproken omstreden eerste nummer van *Die Sammlung*, waarover een schandaal zou ontstaan vanwege het té uitgesproken antinationaal-socialistische standpunt in onder andere de stukken van Klaus en Heinrich Mann. Ter Braak betreurde in een recensie

---

³⁰⁹ *Ibidem*, p.418

³¹⁰ Ter Braak, Menno, Eddy du Perron (1962-1967). *Briefwisseling*. II (p.314) Amsterdam/Van Oorschot

³¹¹ Ter Braak, *De artikelen over emigrantliteratuur*, p.43

daarentegen juist het ronduit esthetische karakter van de diverse bijdragen.³¹² Met name het artikel van de schrijver Jacob Wassermann moest het ontgelden. De felheid waarmee hij uithaalde naar het werk van Wassermann, dat hij vanwege de *Blut und Boden*-thematiek in een directe lijn zag staan met *Mein Kampf* van Hitler, was een eerste uiting van een standpunt dat hij ruim een jaar later voor het eerst uitgebreid onder woorden zou brengen in het artikel ‘Het “Emigrantcomplex”’. Zelfs Du Perron vond dat Ter Braak erg ver ging en schreef hem:

Ik ben het natuurlijk met je over Wassermann eens, maar vind je werkelijk dat dit het moment is om tegen die mensen te schrijven? Dat begrijp ik nu niet. Ik vind het verdomd sympathiek dat al deze uitgestootenen bij ons en elders uitgegeven worden, ik zou daarover alleen maar met lof kunnen schrijven zonder te letten op de kwaliteit van hun literatuur.³¹³

Afgezien van de bijdrage van Wassermann had Ter Braak ook grote problemen met het redactioneel van Klaus. Uitgebreid kwam hij hierop terug in zijn stuk *Geist und Freiheit* voor het zogenaamde Holland-nummer in april 1934 van *Die Sammlung*. Ter Braak verzette zich in dit wederom erg provocerende stuk tegen het door Klaus, Wassermann en vele andere ballingen, gehanteerde begrippenapparaat. Hij viel met name over het gebruik van het woord *Geist*. Klaus maakte in zijn redactioneel inderdaad, zoals ook Alexander Stephan in zijn kritische overzichtswerk van de *Exilliteratur* constateert, gebruik van een zwevend en niet politiek concreet vocabulaire, dat gedrenkt was in nogal simplistische tegenstellingen als de *Geist* van de emigranten versus de *Barbarei* van de nationaal-socialisten, *Licht* versus *Finsternis* en *Vernunft* versus *Brutalität*.³¹⁴ Voor Ter Braak was er ‘something rotten’ in de definitie van het woord *Geist*:

Denn: haben die Nationalsozialisten, die jetzt in Deutschland die Musik machen, vielleicht keinen ‘Geist’? Sind sie ‘Barbaren’ in dem Sinn von: Menschen ohne kulturelle Bürde, ohne zivilisatorische Vergangenheit? Das Gegenteil ist wahr: die Nationalsozialisten haben eher zuviel als zu wenig ‘Geist’ – wären sie simple Barbaren, wir könnten sie unendlich viel sympathischer finden! Darum sollte man sich zuerst einmal fragen, in wie weit ‘Geist’ ein Vorrecht ist, das man für sich selbst zu reklamieren hat. Es wäre durchaus nicht unmöglich, dass man sich hier an eine Legende festklammert (...), die nicht viel sinnreicher ist als die besonders schwer mit ‘Geist’ getränkte Rassenlehre von Hitler und Rosenberg.³¹⁵

Toch moet inderdaad, wederom met Alexander Stephan, gezegd worden dat het feit dat Klaus in zijn tijdschrift een dergelijke fundamentele aanval op zijn eigen uitgangspunten en natuurlijk die van het gros der ballingen opnam, een uitdrukking van zijn kracht was. Hij wilde in *Die Sammlung* de meest uiteenlopende stemmen van het vrije Europa verzamelen. Zowel Klaus als Thomas lieten zich achter de schermen vreemd genoeg erg positief uit over het stuk van Ter Braak. Klaus noemde het ironisch genoeg ‘geistreich’.³¹⁶

---

³¹² Hanssen, Léon (2001). *Sterven als een polemist. Menno ter Braak 1902-1940*. (p.242) Meppel/Balans; Ter Braak, Menno. Wassermann-Hitler. In: Ter Braak, Menno (1949-1951). *Verzameld werk*. III (p.544-546) Amsterdam/Van Oorschot

³¹³ Hanssen, *Sterven als een polemist*, p.242

³¹⁴ Stephan, Alexander (1979). *Die deutsche Exilliteratur 1933-1945. Eine Einführung*. (p.109) München/Beck

³¹⁵ Ter Braak, *De artikelen over emigrantenuitvoer*, p.109

³¹⁶ *Briefe und Antworten*, p.173-175

Maar Menno ter Braak leek wel een terriër, die als hij eenmaal iets beet had het niet meer losliet, en in november 1934 zette hij zijn tanden, weliswaar in *Het Vaderland*, in de eerste roman die Klaus in exil schreef, *Flucht in den Norden*. Ter Braak was, in tegenstelling tot Du Perron, van mening dat men zich kritisch moest blijven opstellen ten opzichte van de emigrantenuitgeverij. Een slecht schrijver bleef, aldus Ter Braak, een slecht schrijver of hij nu emigrant was of niet. Waar hij met name over viel -en dit noemde hij het "emigrantenuitgeverij"- was dat de emigranten elkaar de hand boven het hoofd hielden in het recenseren van elkaars werk. Ter Braak vond 'de lucht van permanente wierook, in welk kamp ook, slecht te verdragen en op den duur compromitterend voor de werkelijke bewondering van het werkelijke meesterschap.' Exemplarisch hiervoor was het nieuwe boek van Klaus. De reactie van de schrijver Max Brod, die de roman van Klaus 'schlechthin unübertrefflich' vond, deed bij Ter Braak 'de maat overlopen'.

Afgezien van deze 'vriendschappelijk bedoelde opmerkingen' aan het adres van de literaire kritiek in emigrantentijdschriften als *Die Sammlung* en *Das Neue Tagebuch*, vond Ter Braak dat de emigrantenuitgeverij aan bepaalde inhoudelijke eisen moest voldoen en wat dat betreft sloeg *Flucht in den Norden*, aldus Ter Braak, de plank echt volledig mis:

Als de emigratie een zin zal hebben, dan zal zij toch zeker voor de uitgeweken schrijvers een zuiverings- en uitbrandingsproces moeten betekenen; want welke zin heeft het maken van modeliteratuur in het aangezicht van verbanning, verlies van burgerrechten, concentratiekamp? Aan Klaus Mann schijnen de gebeurtenissen van 1933 spoorloos te zijn voorbijgegaan (...).³¹⁷

Zoals op meer momenten in dit hoofdstuk duidelijk is geworden, werd het door 'de gebeurtenissen van 1933' niet alleen moeilijk om het literaire van het politieke te scheiden, maar ook het politieke van het persoonlijke. Ter Braak haalde met zijn laatste zin duidelijk persoonlijk uit naar Klaus. Dit deed hij trouwens niet alleen in *Het Vaderland*, maar ook in een aantal brieven aan Klaus, waarvan er één van bijna vijf kantjes in klein kriebelig handschrift.³¹⁸ Hierin noemde hij de roman van Klaus 'Literatur im schlechten Sinne des Wortes.' Hij had bij het lezen het gevoel gehad dat hij 'den Sinn der Emigration gegen sie verteidigen müsste.' Tegenover Du Perron liet hij zich ontvallen dat *Flucht in den Norden* 'snert' was en 'akelige precieus opgevulde leegte' en 'als dit aanstellerige geklets de "zin der emigratie" is, moeten de emigranten zich maar gauw weer bij de 'Reichskulturkammer' gaan melden.'³¹⁹

Klaus zal deze aanval niet in de eerste plaats persoonlijk hebben aangegrepen, hoewel hij rond die tijd tegen André Malraux gezegd zou hebben dat Ter Braak een 'over het paard getilde, onaangename en pretentieuze snuiter was.'³²⁰ Vooral de politieke kant was voor hem een probleem. Ter Braak ondermijnde zijn pogingen om met de ballingen één front te vormen tegen Hitler en de nationaal-socialisten, en niet uiteen te vallen in elkaar bestrijdende klieken. Deze overwegingen in het kader van het later zogenaamde Duitse *Volksfront* -daarover meer in

³¹⁷ Ter Braak, *Verzameld werk*, V, p.354-360

³¹⁸ Brieven Menno ter Braak aan Klaus Mann, 23 en 27 november 1934 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

³¹⁹ Ter Braak/Du Perron, *Briefwisseling*, III, p.75

³²⁰ *Ibidem*, III, p.139.

het volgende hoofdstuk- hadden niet alleen tot gevolg dat Klaus nauwelijks kritiek uitoefende op collega-schrijvers, maar ook, omwille van hun antifascisme, op de misdaden van het communistische regime van de Sovjet-Unie.³²¹ Hij vond dan ook, zoals hij Ter Braak liet weten, dat kritiek op de emigrantenliteratuur achter de schermen moest worden geuit en niet in het openbaar.³²² Maar er was natuurlijk geen sprake van, en dat wist Ter Braak ook, dat ‘de gebeurtenissen van 1933’ aan Klaus waren voorbijgegaan. In vrijwel alle artikelen die Klaus in deze jaren schreef, maar ook op diverse grote schrijverscongressen sprak hij zich uit tegen het nationaal-socialisme. Maar hij bleef in wezen, evenals zijn vader, een estheet en voelde de diepe behoefte, wellicht juist vanwege de ballingschap, om trouw te blijven aan die kant van zichzelf en om aan zijn doodsverlangen en zijn homoseksualiteit literair uiting te blijven geven. Dat resulteerde in een romantisch liefdesverhaal als *Flucht in den Norden*, een roman over Tsjaikovski (1935) en zelfs in 1937 nog een novelle over de ‘sprookjeskoning’ Ludwig II. Hij stuurde zijn oom Heinrich Mann een exemplaar van *Flucht in den Norden* en verontschuldigde zich bijna voor de niet tijdsgebonden, romantische inhoud:

Laß mich hoffen, mon oncle, daß Du dies kleine Buch etwas mögen wirst. Ich weiß wohl: es ist recht unzeitgemäß-romantisch. Aber dürfen wir uns nicht manchmal erholen??³²³

Na dit alles is het des te opmerkelijker dat Ter Braak van mening was dat ‘de zin van de emigratie’ niet aan Erika was voorbijgegaan. Hoewel Ter Braak net als Fritz Landshoff en vele andere tijdgenoten ‘tot over zijn oren verliefd’ was op Erika en daardoor wellicht een tikkeltje minder objectief, klinkt in zijn recensies een oprechte bewondering door voor haar persoon en cabaret.³²⁴ Toen Erika met haar cabaret op 1 mei 1934 voor het eerst *acte de présence* gaf in Nederland was er nog geen sprake van uitverkochte zalen. Dit veranderde toen er op 4 mei in *Het Vaderland* een prachtig interview met Erika verscheen van de anders zo polemische Ter Braak. Dit cabaret was het beste dat hij in jaren had gezien: ‘van de allereerste rang, en met de allerbeste krachten (...) deze superieure vorm van kleinkunst.’³²⁵ Wat hem vooral aansprak was dat dit cabaret door ‘een levende idee’ werd gedragen. In een recensie in *Das Neue Tagebuch* schreef Ter Braak dat het bij de teksten van Erika duidelijk was dat ze door de emigratie waren gevormd: ‘Hier kann man wohl sagen, daß das Erlebnis entscheidend war, die Emigration gab einem Talent einen Sinn (...)’ Hij geloofde zelfs dat Erika dankzij de emigratie een betere toneelspeelster was geworden (hoewel hij haar voor die tijd nooit had zien spelen):

Die Emigration war nun einmal eine überartistische Überraschung, und darum wird sie, so schmerzlich und scheinbar sinnlos sie sein mag, für Europa nicht vergeblich gewesen sein; jetzt schon hat sie mit dem Phänomen der “Pfeffermühle” bewiesen, daß einer wirklich notwendigen schauspielerischen Leistung immer eine überschauspielerische Gesinnung zugrunde liegen muß.³²⁶

³²¹ *Tagebücher 1934-1935*, p.89-90.

³²² Brief Menno ter Braak aan Klaus Mann, 27 november 1934 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

³²³ *Briefe und Antworten*, p.201

³²⁴ Hanssen, *Sterven als een polemist*, p.210 voetnoot 9

³²⁵ Ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur*, p.121-122

³²⁶ Keiser-Hayne, *Erika Mann und ihr politisches Kabarett*, p.127

Ter Braak leek op het eerste gezicht een soort scheiding te hanteren tussen politiek en literatuur. De emigranten genoten in politiek opzicht zijn volledige sympathie, maar literair gezien moest men zich kritisch blijven opstellen. Toch behelsde juist zijn literaire kritiek politieke eisen. De literatuur van de emigranten diende uitdrukking te geven aan de ervaring van de emigratie. Maar waren dit geen onmogelijk hoge eisen? In de eerste plaats liepen juist de politiek geëngageerde schrijvers en intellectuelen reëel gevaar. Ter Braak had dus wat dat betreft als niet-emigrant makkelijk praten. Belangrijker was echter dat menig schrijver op dit vroege uur zich nog niet met hart en ziel tot de ballingschap kon bekennen en dit was toch wel een cruciale voorwaarde om de ervaringen van de ballingschap ook literair vorm te geven. Ook Ernst Loewy geeft dit aan in het door hem uitgegeven belangrijk driedelig overzichtswerk van de *Exilliteratur*.³²⁷ De exilschrijvers wensten aanvankelijk niet alleen dat er snel een einde aan het ‘Duizendjarige Rijk’ zou komen, maar ze geloofden dat dit ook daadwerkelijk zou gebeuren. Ze richtten hun blik op de *Heimat* en de ballingschap zelf moest eerst geleefd en doorleefd worden om in hun werk gethematiseerd te kunnen worden.

Dit bleek niet alleen uit de affaire rondom *Die Sammlung*, maar ook uit de reacties van de schrijvers Erich Andermann en Ludwig Marcuse op het door Ter Braak geopende debat eind 1934 in *Das Neue Tagebuch*, dat als een vervolg moet worden gezien op zijn conflict met Klaus. Ter Braaks pleidooi dat ‘Die Emigrationsliteratur mehr sein [soll] als eine Fortsetzung’ en ‘den Mut haben [soll], ihre europäische Aufgabe zu verstehen’ viel niet in goede aarde.³²⁸ Zonder al te diep op het debat in te gaan, was er in ieder geval sprake van een grote kloof. Enerzijds had men een relatief klein groepje intellectuelen, zoals Erika en Klaus en Ter Braak, die het aan de macht komen van Hitler in 1933 als een absolute breuk zagen en de ballingschap als een politieke keuze, om niet te zeggen een politieke missie. De schrijver Hans Sahl die ook deelnam aan het debat noemde de emigratie een ‘verplichting’ en een ‘morele houding’. Aan de andere kant was er de grote groep veelal gevestigde oudere schrijvers, die er wel voor gekozen hadden om Duitsland te verlaten, maar daar verder wat betreft hun werk geen consequenties uit trokken. Zij probeerden op de oude voet door te gaan en zorg te dragen voor de Duitse taal en cultuur om op die manier ‘verzet’ te bieden tegen het nationaal-socialisme. De eerste groep had het dan ook consequent over de ‘zin’ van de emigratie en de gezamenlijke strijd, terwijl de laatste groep zich hooguit als toevallige lotsgemeenschap zag. Erika en Klaus leken wellicht mede vanwege hun kosmopolitische levenswijze al op een vroeg tijdstip Duitsland voldoende losgelaten te hebben om er tegen op te kunnen treden, terwijl veel van hun gevluchte collega’s nog met één of misschien zelfs twee benen in hun *Heimat* stonden.

---

³²⁷ Loewy, *Literarische und politische Texte aus dem deutschen Exil 1933-1945. Band 1*, p.94

³²⁸ Ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur*, p.150

HET 'ANDERE' DUITSLAND IN DE NIEUWE WERELD

*Ob wir uns zanken oder versöhnen –
wir sitzen in einem Boot.*

Klaus Mann aan Leopold Schwarzschild, 2 januari 1941.³²⁹

“Happy days are here again...”

In de herfst van 1936 lieten Erika en Klaus Europa achter zich en begaven zich vol goede moed naar Amerika. De voornaamste reden hiervoor was dat Erika met haar cabaret op steeds meer problemen stuitte en het haar in landen als Zwitserland en Nederland onmogelijk werd gemaakt verder op te treden. Ze wilde proberen met de *Peppermill* een frisse start in Amerika te maken. Maar het was ook de sluimerende (on)zekerheid dat in Europa de vulkaan ieder moment kon uitbarsten. En hoewel de *Geschwister* ook niet wisten wat ze in Amerika zouden aantreffen en of ze er voet aan de grond zouden krijgen, leek de nieuwe wereld in hun ogen nog niet besmet met de kwalen van de oude. Maar hoe zag de Amerikaanse maatschappij er in de jaren dertig uit? En belangrijker: hoe stond zij tegenover de Europese problemen en de Duitse vluchtelingen, die vooral na het uitbreken van de oorlog in september 1939 massaal hun toevlucht tot Amerika zochten?

Amerika is groot geworden door emigranten. Maar evenals bijvoorbeeld Nederland, dat een roemrijke traditie had in de opname van politieke vluchtelingen, nam Amerika in de jaren twintig afstand van zijn reputatie als klassiek immigratieland of, in de woorden van Thomas Paine, ‘an asylum for mankind.’³³⁰ De Amerikaanse regering concentreerde zich na de economische crisis van 1929 en de lange nasleep daarvan in toenemende mate op haar binnenlandse problemen. Toen Roosevelt, kort na de machtsovername van Hitler, op 4 maart 1933 president werd, had het land te kampen met 13 miljoen werklozen, zo’n 25 procent van de beroepsbevolking. Met zijn campagnelied *Happy days are here again* en zijn sociaal-economisch herstelprogramma *New Deal* probeerde hij de problemen te lijf te gaan, maar in 1939 was nog altijd 17 procent van de beroepsbevolking werkloos.³³¹ De roman *The Grapes of Wrath* (1939) van John Steinbeck en de indringende foto’s van Dorothea Lange brachten de armoede, ellende en wanhoop van de miljoenen Amerikaanse boeren in beeld, die halverwege de jaren dertig hun thuis en land achterlieten om hun geluk te beproeven in Californië.

De houding van Amerika ten aanzien van de toenemende politieke spanningen in Europa tegen het einde van de jaren dertig moet gezien worden in het licht van deze enorme binnenlandse problemen. De Amerikaanse regering nam, geheel in overeenstemming met de publieke opinie, in de jaren dertig tegenover Europa een neutrale, isolationistische positie in. Hoewel deze houding ook samenhang met een vrij algemeen verbreid pacifisme, dat mede

---

³²⁹ Klaus Mann aan Leopold Schwarzschild, 2 januari 1941 (Leo Baeck Institute, New York).

³³⁰ Friedman, Saul S. (1973). *No Haven for the Oppressed. United States Policy Toward Jewish Refugees, 1938-1945.* (p.17) Detroit/Wayne State University Press

³³¹ Vgl: Garson, Robert A., Stuart S. Kidd (ed.) (1999). *The Roosevelt Years. New Perspectives on American History, 1933-1945.* Edinburgh/ Edinburgh University Press

ingegeven was door de bij velen nog vers in het geheugen liggende ervaringen van de Eerste Wereldoorlog, was de Amerikaanse maatschappij in deze jaren ook doordrongen van een reactionair nationalisme.³³²

Heeft Amerika door deze neutrale, isolationistische positie in te nemen indirect de opmars van het nationaal-socialistische Duitsland gestimuleerd?³³³ Klaus achtte in 1942 in de *Turning Point* het Amerikaanse isolationisme gedeeltelijk verantwoordelijk voor het Europese debacle: 'In 1936, American national self-assurance outweighed American consciousness of international solidarity.'³³⁴ In ieder geval hield de Amerikaanse regering de diplomatieke banden met het Derde Rijk aan, zelfs na de wrede pogroms tegen de joden in de *Reichskristallnacht* van 9 november 1938, die in de hele wereld ontzetting opriepen. De *Reichskristallnacht* bracht wel een kentering in de publieke opinie ten aanzien van het naziregime teweeg, dat nu vrijwel unaniem werd afgekeurd. Roosevelt ontving van 36 bekende Amerikaanse schrijvers, waaronder John Steinbeck, Pearl S. Buck en Dorothy Thompson, een protesttelegram, waarin ze een oproep deden om alle banden met Duitsland te verbreken.³³⁵ Maar de president gaf hier geen gehoor aan en bleef, evenals in de jaren daarvoor, in het openbaar zwijgen over Hitler.

Dit zwijgen had meerdere redenen. Tot het Verdrag van München in september 1938 was Roosevelt er ook persoonlijk van overtuigd dat Hitler geen echt gevaar betekende. Hij stond achter de *appeasement*-politiek van Chamberlain en geloofde, mede naar aanleiding van de berichtgeving van de Amerikaanse ambassadeur in Berlijn en net als veel Duitse ballingen waaronder Erika en Klaus, in het bestaan van een grote oppositie tegen het naziregime. Belangrijker was dat Roosevelt te maken had met enerzijds tegenwerking van de Republikeinen, het congres en zijn eigen zuidelijke achterban, en anderzijds met een publieke opinie, die, ondanks de afkeer van het nationaal-socialistische regime, overwegend isolationistisch was ingesteld. De *Lend-Lease Act* van maart 1941, waarin werd overeengekomen oorlogsmateriaal aan bevriende staten te lenen, was een eerste stap, maar pas na de Japanse aanval op Pearl Harbor in december 1941 liet Amerika zijn isolationistische houding echt vallen, al was het Duitsland dat Amerika de oorlog verklaarde. Achter de schermen wilde Roosevelt, zeker na het uitbreken van de Europese oorlog, wel degelijk optreden tegen het nationaal-socialisme en de Britten en Fransen steunen, hoewel ook hij Amerika niet direct bij de oorlog wilde betrekken.³³⁶ Begin januari 1939 liet hij dit ook in het openbaar doorschemeren: door vast te houden aan een neutrale houding steunde men een agressor en niet de slachtoffers van de agressie.³³⁷ Maar hij moest vanaf deze tijd, al was het

---

³³² Radkau, *Die deutsche Emigration in den USA*, p.87

³³³ Dit wordt in de grondige, maar zeker wat betreft het deel over Amerika toch suggestieve, 6-delige DDR-studie naar kunst en literatuur in ballingschap beweerd. Middell, Eike (Hg.) (1979). *Exil in den USA. Mit einem Bericht "Schanghai – Eine Emigration am Rande"*. (Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933-1945, Bd.3) (p.33) Leipzig/Reclam

³³⁴ *Turning Point*, p.294

³³⁵ Middell, *Exil in den USA*, p.35

³³⁶ Casey, Steven (2001). *Cautious Crusade. Franklin D. Roosevelt, American Public Opinion, and the War against Nazi Germany*. Oxford/University Press

³³⁷ Middell, *Exil in den USA*, p.36

maar vanwege de presidentsverkiezingen van 1940, voorzichtig manoeuvreren om de publieke opinie op zijn hand te krijgen. Bovendien was Amerika in militair opzicht totaal niet uitgerust voor een oorlog. Pas na de val van Frankrijk in juni 1940 werd er een begin gemaakt met herbewapening.

De binnenlandse problemen en de (daaruit voortvloeiende) afwachtende houding van Amerika tegenover de Europese problematiek bepaalden ook de houding tegenover de Duitse vluchtelingen die er vanaf 1936 in toenemende mate hun toevlucht zochten. Een Duitse balling die niet kon aantonen dat hij of zij over voldoende financieel vermogen beschikte, werd, vanwege de grote werkloosheid, de toegang vrijwel zeker geweigerd. Maar Duitsland behoorde tot de zogenaamde 'Quoted Countries', waaruit ieder jaar samen met Oostenrijk maximaal 27.230 immigranten werden toegelaten. Dit aantal werd alleen in 1939 gehaald. De reden hiervoor was dat men om in aanmerking te komen voor een visum, naast een officiële vermogensverklaring, allerlei documenten zoals een geldig paspoort, geboorte- en huwelijksakte (of scheidingsakte), moest kunnen voorleggen, waarover de meeste Duitse vluchtelingen (en vluchtelingen in het algemeen) natuurlijk niet beschikten. Bovendien dienden de vluchtelingen in het bezit te zijn van een bewijs van goed gedrag. Veel Duitse vluchtelingen kregen op de Amerikaanse consulaten dan ook slechts een bezoekersvisum dat één jaar geldig was en waarvan de verlenging wederom met veel moeilijkheden gepaard ging.³³⁸ Een soortgelijk of zelfs nog rigider immigratiebeleid hielden veel Europese landen, zoals Zwitserland en Nederland, er overigens ook op na.

Het is echter de vraag of het strikte officiële immigratiebeleid van Amerika alleen een reactie was op de economische recessie waarin het land verkeerde. Achter de aangedragen economische redenen voor de restrictieve toelating gingen veel minder rationele sentimenten schuil, zoals een bij grote delen van de Amerikaanse bevolking heersende xenofobie, die overigens al lang voor 1933 de kop opgestoken had. Dat het om meer ging dan de economische malaise en hoge werkloosheid, bleek ook uit het opmerkelijke feit dat tussen 1933 en 1937 meer mensen, bijna 50.000, de Verenigde Staten verlieten dan er binnenkwamen.³³⁹ Men keek naar de Duitse vluchtelingen met argusogen, niet in de laatste plaats vanwege een, net als in Europa, wijd verbreid antisemitisme en anticommunisme. Ze werden door veel Amerikanen betiteld als 'alien', 'un-American' en 'subversive'.³⁴⁰ Bovendien waren 'communist' en 'jood', net zoals in de nationaal-socialistische propaganda, in de ogen van veel nationalistische Amerikanen synoniemen.³⁴¹

Tegen deze achtergrond is het dan ook niet vreemd dat in juli 1938 bijna 70 procent van de Amerikaanse bevolking vond dat politieke vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk -in maart 1938 had Hitler Oostenrijk geannexeerd- geen asiel moest worden verleend. Na de

---

³³⁸ Vgl. *ibidem*, p.40 e.v.

³³⁹ Friedman, *No Haven for the Oppressed*, p.25; Durzak, Manfred (1973). Die Exilsituation in USA. In: Durzak, Manfred (Hg.) (1973). *Die Deutsche Exilliteratur 1933-1945*. (p.147) Stuttgart/Reclam

³⁴⁰ Groth, Michael (1984). *The road to New York. The emigration of Berlin journalists, 1933-1945*. (p.201) München

³⁴¹ Dat ook de Amerikanen niet ongevoelig waren voor de fascistische verleiding blijkt uit het feit dat het 'House Committee on Un-American Activities' in 1939 135 fascistische organisaties registreerde. Friedman, *No Haven for the Oppressed*, p.26

Reichskristallnacht was nog steeds 83 procent tegen een zogenaamde *open door policy*.³⁴² De F.B.I., die zich eveneens liet leiden door xenofobie en een diep wantrouwen koesterde tegenover progressieve of socialistische ideeën, hield de Duitse vluchtelingen na het uitbreken van de Europese oorlog in toenemende mate in de gaten.³⁴³ De angst voor het communisme, die de Amerikaanse maatschappij vanaf de ‘Red Scare’ in 1919 bij vlagen in de greep hield, uitte zich ook in het weigeren van visa aan Duitse vluchtelingen die lid waren van de communistische partij. Nadat Amerika betrokken raakte bij de oorlog, in december 1941, werden *alle* Duitse emigranten, dus ook de Duitse vluchtelingen, geregistreerd als *enemy aliens*. Deze status beperkte hen in hun bewegingsvrijheid. Zo mochten ze in Californië na acht uur ‘s avonds hun woning niet meer verlaten.³⁴⁴

Op zich waren anticommunisme en antisemitisme zeker in die tijd niet uitzonderlijk. Maar het in de Amerikaanse samenleving heersende en mede door de Eerste Wereldoorlog geïntensiveerde nationalisme, dat ook racistische trekken vertoonde, had directe consequenties voor de immigratiewetgeving. In 1921 werd er een wet aangenomen, waarmee voor het eerst in de Amerikaanse geschiedenis de Europese immigratie aan banden werd gelegd.³⁴⁵ Ook toen bevond de Amerikaanse economie zich in een depressie en was men bang dat miljoenen door de oorlog berooide Europeanen het land zouden overstromen. In 1924 werd de wet nog restrictiever, terwijl de Amerikaanse economie op dat moment floreerde en er zelfs tekorten waren op de arbeidsmarkt. Het waren dan ook raciale ideeën, zoals eugenetica, die richting gaven aan deze aangepaste wet.³⁴⁶ Hoewel rassendiscriminatie de Amerikanen niet vreemd was, was deze tot dan toe uitsluitend gericht geweest tegen niet-blanken (negers, indianen en Aziaten). Maar om de ‘raciale homogeniteit’ en daarmee de ‘nationale eenheid’ van het van origine Angelsaksische volk van de Verenigde Staten te bewaren, richtte men zich nu ook tegen de als ‘inferieur’ betitelde Zuid- en Oost-Europeanen. Hiermee werd ook het ideaal van de Amerikaanse *melting-pot* aan banden gelegd. De idee van behoud van de blanke ‘raciale homogeniteit’ werd vertaald in het eerdergenoemde quotasysteem dat voortbordurend op de wetgeving van 1924 in 1929 van kracht werd. De immigrantenquota werden namelijk min of meer berekend op basis van het aandeel van het betreffende volk in Amerika. Zo was het quotum voor de Engelse immigranten in 1929 65.721 en voor de Duitse immigranten 25.957.³⁴⁷ Deze wetgeving zou tot 1952 in grote lijnen onveranderd blijven.

Veel van bovengenoemde moeilijkheden kwamen ook voort uit het feit dat Amerika geen vluchtelingenbeleid had. Op de Conferentie van Evian in juli 1938 kwamen representanten van 32 regeringen, waaronder de Verenigde Staten, bij elkaar om naar aanleiding van de *Anschluss* van Oostenrijk over de vluchtelingenproblematiek te praten. Men erkende na deze

---

³⁴² Groth, *The road to New York*, p.202; Divine, Robert A. (1957). *American Immigration Policy, 1924-1952*. (p.96, 99) New Haven/Yale University Press

³⁴³ Stephan, Alexander (1995). *Im Visier des FBI. Deutsche Exilschriftsteller in den Akten amerikanischer Geheimdienste*. Stuttgart/Metzler

³⁴⁴ Middell, *Exil in den USA*, p.77; Durzak heeft het zelfs over een uitgaansverbod dat liep van 18.00 tot 08.00. Durzak, *Die Exilsituation in USA*, p.148

³⁴⁵ Divine, *American Immigration Policy*, p.5

³⁴⁶ *Ibidem*, p.11

³⁴⁷ *Ibidem*, p.30

conferentie de status ‘politieke vluchteling’, maar hier werden geen verdere consequenties aan verbonden.³⁴⁸ Politieke vluchtelingen moesten kunnen aantonen dat ze vervolgd werden om hun actieve optreden tegen het nationaal-socialistische regime. Maar aan deze voorwaarden zaten weer allerlei haken en ogen. Zo sloten ze bijvoorbeeld joodse vluchtelingen uit, aangezien zij onder de categorie religieus en niet politiek vervolgd vielen.³⁴⁹ Vrijwel geen van de 32 landen -afgezien van de Dominicaanse Republiek-, die aan de conferentie meededen, toonde zich bereid meer mensen op te nemen hun immigratiebeleid toestond.

Hoewel Roosevelt na de *Reichskristallnacht* de bezoekersvisa van ongeveer 15.000 vluchtelingen verlengde, verscherpten de Amerikaanse consulaten in Europa tussen 1940 en 1941 hun beleid, zodat er in 1941 ongeveer de helft minder toewijzingen plaatsvonden dan in 1940. Deze handeling op dit, zeker voor joodse vluchtelingen, uiterst cruciale, gevaarlijke moment heeft volgens onderzoekers aan zeker twintig tot vijftienduizend mensen het leven gekost.³⁵⁰

‘An asylum for mankind’

De politieke situatie in het nog ‘vrije’ Europa begon tegen het einde van de jaren dertig steeds grimmiger te worden. Na een hele reeks ‘kleine’ stappen en overtredingen van het Verdrag van Versailles, zoals bijvoorbeeld in 1935 de herinvoering van de algemene dienstplicht en in 1936 de remilitarisering van het Rijnland, liet Hitler er in 1938 geen gras meer over groeien. Na de *Anschluss* van Oostenrijk in maart volgde naar aanleiding van de Conferentie van München in oktober de inlijving van het Sudetenland. De Britse premier Chamberlain dacht door nog één keer tegemoet te komen aan Hitlers eisen de vrede te kunnen bewaren. Bovendien zag hij evenals de Franse premier Daladier in Hitler een bondgenoot tegen het ‘rode gevaar’. Maar ook toen Hitler in maart 1939 het Verdrag van München negeerde en Duitse troepen Praag binnenmarcheerden, volgden er van Britse en Franse zijde geen represailles, ook al kon er over Hitlers doeleinden nauwelijks nog onduidelijkheid bestaan. Dat het ook een illusie was om in Hitler een bondgenoot tegen Stalin te zien, bewees het niet-aanvalsverdrag dat de beide dictators in augustus 1939 sloten. Op 1 september viel Hitler Polen binnen, dat hij en Stalin onderling hadden verdeeld. Twee dagen later verklaarden Engeland en Frankrijk de oorlog aan Duitsland. Binnen korte tijd werden achtereenvolgens Noorwegen, Denemarken, Nederland, België en ten slotte Frankrijk (juni 1940) door Duitsland veroverd.

Veel Duitse intellectuelen die in Frankrijk hun toevlucht hadden gezocht, verkeerden in acuut levensgevaar. Frankrijk had toen de oorlog uitbrak al een begin gemaakt met de internering van staatsvijanden, onder wie vele linkse en communistische Duitse ballingen zoals Arthur Koestler en Lion Feuchtwanger. Maar bij de wapenstilstand die op 22 juni 1940 door

---

³⁴⁸ Breitman, Richard, Alan M. Kraut (1987). *American Refugee Policy and European Jewry, 1933-1945*. (p.60-62) Bloomington, Indianapolis/Indiana University Press

³⁴⁹ Klein, Anne (1997). Rettung und Restriktion. US-amerikanische Notvisa für politische Flüchtlinge in Südfankreich 1940/41. In: Krohn, Claus-Dieter (hrsg.) (1997). *Exil und Widerstand*. (p.227) München/edition text + kritik

³⁵⁰ Groth, *The road to New York*, p.197

Duitsland en Frankrijk werd getekend, was onder meer vastgelegd dat alle Duitsers (evenals alle joden) aan de Duitse regering moesten worden overgedragen. Dat dit geen loze woorden waren, werd een aantal weken later duidelijk, toen bijna 6000 vluchtelingen door de Vichy-regering -het niet door Duitsland bezette zuidoostelijke gedeelte van Frankrijk- aan Duitsland werden uitgeleverd.³⁵¹ Als reactie op de val van Frankrijk beval Roosevelt het *State Department* om extra bezoekersvisa te verschaffen aan ‘those of superior intellectual attainment, of indomitable spirit, experienced in vigorous support of the principles of liberal government and who are in danger of persecution or death at the hands of autocracy.’³⁵² Ook de presidentsvrouw Eleanor Roosevelt voelde zich erg betrokken bij het lot van de vluchtelingen, al moeten haar rol en die van het *State Department* niet overschat worden.³⁵³ Uiteindelijk waren vooral het *Emergency Rescue Committee*, dat direct na de capitulatie van Frankrijk werd opgericht, en met name de door dit comité in Frankrijk gestationeerde Varian Fry, verantwoordelijk voor de redding van ongeveer 2000 bedreigden, onder wie ook vele Franse antifascisten. Het *Emergency Rescue Committee* bestond uit een aantal prominente Amerikanen, zoals de destijds beroemde journaliste Dorothy Thompson, die zich vooral bezighielden met het verzamelen van lijsten met namen van ‘prominenten’ die uit Frankrijk gered moesten worden en het organiseren van grote geldinzamelingen. Deze lijsten werden veelal opgesteld door Duitse ballingen die hun weg naar Amerika al hadden gevonden, onder wie Thomas, Erika en Klaus Mann en Hermann Kesten.³⁵⁴

In een aantal recente artikelen komt de op het eerste gezicht zo genereuze opstelling van de Amerikaanse regering echter in een ander daglicht te staan.³⁵⁵ Varian Fry zelf versluisert in zijn autobiografie *Surrender on Demand* (1945) de aanvaringen die hij had met de regering. Dit heeft onderzoekers wellicht op het verkeerde been gezet, hoewel Fry gedurende de oorlog in tijdschriften en kranten zijn kritiek op het restrictieve beleid van Amerika ten aanzien van de vluchtelingen niet onder stoelen of banken heeft gestoken. Zo had Fry maar de beschikking over 200 bezoekersvisa die *uitsluitend* bedoeld waren voor een handjevol van tevoren geselecteerde prominenten. Degene die binnen het comité verantwoordelijk was voor de *fund-raising* schreef aan Fry:

One practical note, if Albert Einstein could be brought to America today we could raise one million within a short time by exhibiting him throughout the country. Casals is probably worth one hundred thousand. Picasso – fifty thousand. Your trio [Lion Feuchtwanger, Heinrich Mann, Franz Werfel] brought in thirty five thousand. Since their arrival we have had nothing to offer to the public and they are pretty shopworn by this time. See if you can dig up something big (...).³⁵⁶

³⁵¹ Klein, *Rettung und Restriktion*, p.214

³⁵² Laura Fermi (1968). *Illustrious Immigrants. The Intellectual Migration from Europe 1930-1941*. (p.87) Chicago, London/The University of Chicago Press

³⁵³ Zoals het geval is in het boek van Laura Fermi (zie vorige voetnoot)

³⁵⁴ Vgl: Kroll, Fredric (1986). Klaus Mann-Schriftenreihe, Bd 5: 1937-1942. *Trauma Amerika*. (p.237-238) Wiesbaden/Edition Klaus Blahak

³⁵⁵ Kessin Berman, Elisabeth (1997). Moral Triage or Cultural Salvage? The Agendas of Varian Fry and the Emergency Rescue Committee. In: Barron, Stephanie, Sabine Eckmann (ed.) (1997). *Exiles + Emigrés. The Flight of European Artists from Hitler*. (p.105) Los Angeles/Los Angeles County Museum of Art; Klein, *Rettung und Restriktion*.

³⁵⁶ Kessin Berman, *Moral Triage or Cultural Salvage?*

Toen Fry aankwam in Marseille werd hij echter bestormd door duizenden mensen die allemaal zo snel mogelijk Frankrijk wilden verlaten. Langs illegale weg kon hij nog zeker het tienvoudige aantal mensen redden. Maar deze gang van zaken werd hem niet in dank afgenomen: naast tegenwerking vanuit het *State Department* en door Eleanor Roosevelt ontving hij ook nauwelijks steun van de Amerikaanse consuls ter plekke.³⁵⁷ Zij lieten zich in hun beleid mede leiden door de angst voor een ‘vijfde kolonne’. Deze destijds veelvoorkomende term verwees naar fascistische of communistische agenten, spionnen of verraders die de Amerikaanse regering omver zouden willen werpen. Duitse ballingen, ook Erika en Klaus, werden hier veelvuldig van beschuldigd.³⁵⁸ Naast de Amerikaanse regering werkte de Vichy-regering Fry ook tegen en deden zelfs een aantal kopstukken van het *Emergency Rescue Committee* moeilijk.

Maar prominent of niet, wie in aanmerking wilde komen voor speciale noodvisa moest een nog grotere bureaucratische molen doorlopen dan bij de normale asielpcedure. Naast het gebruikelijke voor te leggen bewijs van economische zelfstandigheid moest een Amerikaans staatsburger instaan voor de politieke integriteit van de vluchteling, het zogenaamde *moral affidavit*. Vluchtelingen mochten bijvoorbeeld geen lid zijn geweest van een anarchistische of communistische organisatie of partij. Opmerkelijk is dat er niet werd geïnformeerd naar lidmaatschap van een fascistische groepering. Daarnaast diende een Amerikaans staatsburger een biografische schets bij te voegen, waarin vooral naar voren moest komen hoezeer de belanghebbende in gevaar was en wat voor bijdrage hij dacht te kunnen leveren aan de Amerikaanse maatschappij.³⁵⁹ Deze procedure kon, als hij al lukte, vaak maanden duren, terwijl de situatie in Frankrijk met de dag levensbedreigender werd. Gevluchte Duitse schrijvers als Alfred Döblin en Hans Sahl hebben indringend beschreven hoe het zwaard van Damocles tot het laatste moment boven hun hoofden hing en ze pas zeker van hun leven waren op het moment dat ze op het schip richting Amerika zaten.³⁶⁰

Het is terugblikkend verbijsterend, maar ook veelzeggend, hoezeer de gevluchte Duitse intellectuelen zich tot het allerlaatste moment wanhopig aan Europa vastklampten. Hoeveel beproevingen ze als Duitse ballingen in het nog ‘vrije’ Europa ook hadden moeten doorstaan, toch was het voor velen van hen onmogelijk Europa op te geven. Steden als Praag en Parijs waren een soort tweede *Heimat* geworden. Bovendien bestond er in Europa nog de mogelijkheid om in het Duits te blijven schrijven, te publiceren én gelezen te worden. De val van Frankrijk in juni 1940 betekende dan ook een ware schok. Voor Stefan Zweig was het een verlies dat hij meer voelde ‘als den meiner Habe, meines Hauses - ich bin Europäer und darum

---

³⁵⁷ Vgl: Klein, *Rettung und Restriktion*, p.218-219

³⁵⁸ De term ontstond tijdens de Spaanse burgeroorlog toen nationale troepen in vier kolonnen naar Madrid oprukten en daarbij werden ondersteund door een vijfde kolonne van Duitse fascististen. *Ibidem*, p.215 en voetnoot 17

³⁵⁹ *Ibidem*, p.216-217

³⁶⁰ Döblin, Alfred (1982). *Fatale reis*. Amsterdam/Uitgeverij De Arbeiderspers; Sahl, Hans (2001). *Memoires van een moralist*. Amsterdam/Uitgeverij Atlas

in meinem Weltglauben unheilbar getroffen.³⁶¹ Maar Zweig had al vlak na het uitbreken van de Europese oorlog zijn toevluchtsoord Bath in Engeland verlaten en samen met zijn vrouw koers gezet naar Argentinië.

Heinrich Mann, de oom van Erika en Klaus, daarentegen, en velen met hem, had echt tot het allerlaatste moment gewacht. Toen Hitler Frankrijk binnenviel, vluchtte hij samen met zijn vrouw, het echtpaar Franz Werfel en Alma Mahler en zijn neef Golo Mann op avontuurlijke wijze over de Pyreneeën naar Spanje om uiteindelijk vanuit Lissabon de overtocht naar Amerika te maken. Ook in zijn herinneringen, *Ein Zeitalter wird besichtigt*, klinkt, evenals in Stefan Zweigs *Die Welt von Gestern*, naast melancholie het verdriet door bij het letterlijk vanaf de boot zien vervagen van Europa.

Der Blick auf Lissabon zeigte mir den Hafen. Er wird der letzte gewesen sein, wenn Europa zurückbleibt. Er erschien mir unbegreiflich schön. Eine verlorene Geliebte ist nicht schöner. Alles was mir gegeben war, hatte ich an Europa erlebt, Lust und Schmerz eines seiner Zeitalter, das meines war (...).
Überaus leidvoll war dieser Abschied.³⁶²

Amerika was voor deze Duitse intellectuelen dus een laatste redmiddel, een plek waar ze naartoe *moesten*, omdat er écht geen andere serieuze optie meer over was. De Sovjet-Unie bijvoorbeeld was alleen geliefd bij communistische ballingen. Bovendien heerste er bij velen van hen opnieuw het gevoel, evenals in 1933, dat het niet voor lange duur zou zijn en ze na de *Blitzkrieg* weer spoedig zouden kunnen terugkeren naar een van het nationaal-socialisme bevrijd Duitsland. Hiermee onderscheidde deze groep zich van de aanmerkelijk kleinere groep Duitse intellectuelen en kunstenaars, zoals Erika en Klaus, die al ruim voor 1940 voor Amerika had gekozen.

Bevroren taal

Een van de voornaamste redenen waarom de overtocht naar Amerika door de gevluchte Duitse schrijvers tot het allerlaatste moment werd uitgesteld, was vanwege de afstand tot en het ontbreken van een Duits taalgebied. Onderzoekers constateren vaak dat de meeste Duitse schrijvers, in tegenstelling tot andere groepen ballingen zoals bijvoorbeeld wetenschappers, nauwelijks integreerden in de Amerikaanse samenleving en ook geen stempel hebben gedrukt op de Amerikaanse cultuur.³⁶³ Hoewel dit, gezien de uiterst gereserveerde houding waarmee de Amerikaanse overheid en de meeste Amerikanen de Duitse vluchtelingen tegemoet traden, niet zal verbazen, liggen de oorzaken van dit ‘falen’ in de eerste plaats bij de Duitse schrijvers en intellectuelen zelf. Zij konden als schrijvers ‘overleven’ tussen *Wall Street* en *Hollywood* als ze zich maar aanpasten. Dat betekende dat ze niet alleen meer marktgericht, maar vooral ook

³⁶¹ Prater, D.A. (1989). Stefan Zweig. In: Spalek, J.M., J. Strelka (Hg.). *Deutschsprachige Exilliteratur seit 1933. New York*. (p.1070) Bern/Francke Verlag

³⁶² Mann, Heinrich (1946). *Ein Zeitalter wird besichtigt*. (p.485-486) Stockholm/Neuer Verlag

³⁶³ Vgl: Durzak, Die Exilsituation in USA; Radkau, *Die deutsche Emigration in den USA*, p.111; Stern, Guy (1981). Ob und wie sie sich anpaßten. Deutsche Schriftsteller im Exilland USA. In: Frühwald, Wolfgang, Wolfgang Schieder (hrsg.) (1981). *Leben im Exil. Probleme der Integration deutscher Flüchtlinge im Ausland 1933-1945*. (p.68) Hamburg/Hoffmann und Campe Verlag

dat ze in het Engels moesten gaan schrijven. Deze laatste stap is door vrijwel geen enkele Duitse schrijver gezet.

Judith Melton analyseert in haar boek *The Face of Exile* egodocumenten van gevluchte Duitse schrijvers. Ook gaat ze uitgebreid in op de betekenis van taal voor ballingen. Het vermogen of onvermogen om zich een nieuwe taal eigen te maken staat in directe relatie tot de mate van (succesvolle) integratie in een nieuwe cultuur. Het al dan niet slagen hangt volgens Melton af van leeftijd, flexibiliteit, en 'language background'.³⁶⁴ Hoewel deze factoren in het geval van de Duitse schrijvers zeker een rol speelden, is de verklaring voor deze specifieke groep veel complexer. Wezenlijk was dat na het uitbreken van de oorlog in september 1939 de hoop en de blik van de meeste Duitse ballingen weer volledig op hun vaderland was gericht, waarnaar ze wellicht spoedig konden terugkeren. Mede hierdoor ontbrak bij veel schrijvers de 'wil' om zich aan te passen, laat staan om, in de woorden van Ludwig Marcuse, de 'Sätze eines fremden Stammes aufzuschnappen'.³⁶⁵ Maar ook voor Klaus Mann, die fanatiek probeerde de Engelse taal te leren en die pas 31 was toen hij in 1938 definitief de overstap naar Amerika maakte, was het een lange lijdensweg om in het Engels te gaan schrijven. Er lijken dus nog andere motieven een rol te spelen.

Zo gaat Melton, ondanks haar constatering dat het met name van schrijvers en toneelspelers het uiterste vergt zich een nieuwe taal eigen te maken, voorbij aan de innige verbondenheid van taal en identiteit bij de Duitse exilschrijvers. Voor de Duitse schrijvers was de taal het medium en hun schrijverschap was onlosmakelijk verbonden met de maatschappelijke en culturele traditie van hun land. Zelfs als ze het hadden gewild, konden ze zich niet op dezelfde manier aanpassen als andere ballingen zonder dat hun schrijverschap daaronder leed. Het opgeven van de Duitse taal en in een andere taal gaan schrijven betekende voor velen het ten dele opgeven van zichzelf, zoals ook de Praagse schrijver Johannes Urzidil betuigde:

Das heißt nicht weniger als daß jemand (...) sich eben in einen völlig anderen Menschen, in ein integrales Glied des anderen Sprachraums in seiner ganzen präsenten, historischen, geografischen und sozialen Kontinuität verwandeln müßte.³⁶⁶

De Duitse taal was zijn 'Daseinselement', zijn 'immer lebende Mutter, zu der ich mich unverbrüchlich in den schwersten Stunden des Exils und fragwürdigsten des Deutschtums bekannt habe'.³⁶⁷ De taal maakte evenzeer deel uit van de identiteit van de exilschrijvers als het *Mittagessen*, dat velen in Amerika ook trouw bleven. Tot welke wanhoop de Amerikaanse ballingschap de Duitse schrijvers juist wat betreft de 'taal' dreef en hoezeer de taalproblematiek verbonden was met de identiteit en existentie van de schrijver beschreef Alfred Döblin voor al zijn lotgenoten:

---

³⁶⁴ Melton, Judith M. (1998). *The Face of Exile. Autobiographical Journeys.* (p.160) Iowa City/University of Iowa Press

³⁶⁵ Moore, E.M. (1976). Exil in Hollywood. In: Spalek, J.M., J. Strelka (Hg.). *Deutsche Exilliteratur seit 1933. Kalifornien.* (p.27) Bern, München/Francke Verlag

³⁶⁶ Stephan, *Die deutsche Exilliteratur*, p.149

³⁶⁷ Stern, Ob und wie sie sich anpaßten, p.71-72

Wir, die sich mit Haut und Haar der Sprache verschrieben hatten, was war mit uns? Mit denen, die ihre Sprache nicht loslassen wollten und konnten, weil sie wußten, das Sprache nicht nur "Sprache" war, sondern Denken, Fühlen und vieles andere? Sich davon ablösen? Aber das heißt mehr, als sich die Haut abziehen, das heißt sich ausweiden, Selbstmord begehen. So blieb man, wie man war - und war, obwohl man vegetierte, aß, trank und lachte, ein lebender Leichnam.³⁶⁸

Ook het feit dat de echtgenotes van de schrijvers zich vaak wel bogen over de Engelse taal en, in tegenstelling tot veel van hun mannen, bereid waren een willekeurige *job* te aanvaarden, zegt iets over de sterke band van de schrijvers met hun vaderland. De schrijversvrouwen hebben er hierdoor natuurlijk wel voor gezorgd dat hun mannen zich niet hoefden aan te passen aan hun nieuwe omgeving, laat staan te integreren.³⁶⁹

Een bijzonder goede impressie van het lijden van de Duitse schrijvers en intellectuelen geeft het verhaal 'The German Refugee' (1963) van de New Yorkse schrijver Bernard Malamud (1914-1986), zelf zoon van Russische emigranten.³⁷⁰ Het fictieve verhaal speelt zich af in New York in de hete zomer van 1939. Een jonge student, Martin Goldberg, geeft Engelse les aan een aantal Duitse vluchtelingen, waarmee de stad is overspoeld. Een van hen is Oskar Gassner een voormalig Berlijns criticus en journalist van onder meer het *8-Uhr Abendblatt*, een blad waar Klaus in de jaren twintig ook voor had geschreven. Hij heeft een baan aangeboden gekregen aan het *Institute for Public Studies* in New York en moet zijn eerste *lecture* begin oktober houden. Maar het idee om een lezing in het Engels te houden verlamt hem volledig. En hoewel hij hardnekkig probeert om een letter op papier te krijgen, eerst in het Engels en daarna van pure wanhoop maar in het Duits, lukt het hem in beide talen niet om verder dan de eerste pagina te komen:

To many of these people, articulate as they were, the great loss was the loss of language – that they could not say what was in them to say. You have some subtle thought and it comes out like a piece of broken glass.³⁷¹

Er ontwikkelt zich een band tussen beide mannen, maar het gaat bergafwaarts met Oskar en hij laat doorschemeren dat als hij de lezing niet af krijgt, hij zich van het leven zal beroven. Hij zwelgt in haat tegen de nazi's, die hem alles hebben afgenomen. Martin besluit om iedere dag even langs te gaan en op het moment dat zelfs hij de moed heeft opgegeven, komt er een keerpunt en schrijft Oskar zijn lezing over de invloed van de Amerikaanse dichter Walt Whitman op Duitse dichters.³⁷² Vanaf dat moment komt hij weer tot leven en ook zijn lezing gaat goed. Twee dagen na de lezing vindt zijn vriend hem echter in zijn appartement, dood. Hij had de gaskraan opengezet.

Oskar pleegde echter uiteindelijk geen zelfmoord vanwege de taalmoeilijkheden, maar vanwege een allesoverheersend schuldgevoel. Oskar was namelijk joods en getrouwd met een

---

³⁶⁸ Moore, *Exil in Hollywood*, p.24

³⁶⁹ Vgl: Pachter, Henry (1972). *On Being an Exile*. In: Boyers, Robert (ed.) (1972). *The Legacy of the German Refugee Intellectuals*. (p.17) New York/Schocken Books

³⁷⁰ Malamud, Bernard (1997). *The complete stories*. New York/The Noonday Press

³⁷¹ *Ibidem*, p.360

³⁷² Dit was een van de favoriete dichters van Klaus Mann.

niet-joodse. Het was geen goed huwelijk, hoewel ze op het moment dat hij Duitsland verliet al 27 jaar bij elkaar waren. Hij dacht dat zijn vrouw onder invloed van haar moeder, die een fervente antisemiet was, iets tegen joden had. Hij wilde dan ook liever niet dat zij meeding naar Amerika en voelde zich ook niet schuldig haar te hebben achtergelaten. Na zijn dood trof Martin, aan wie Oskar alles had nagelaten, in zijn correspondentie een recente brief aan van de beruchte schoonmoeder. Zij schreef hoe haar dochter zich, nadat Oskar haar had verlaten, had bekeerd tot het jodendom. Op een avond werd ze, samen met de andere joden in het appartementencomplex opgepakt en afgevoerd naar een grensplaatsje in het bezette Polen waar ze vermoedelijk werd doodgeschoten.

Oskar werd overvallen door een schuldgevoel dat veel Duitse ballingen voortdurend met zich meedroegen ten aanzien van degenen die achter waren gebleven. Velen van hen volgden nauwlettend het nieuws en iedere overwinning van Hitler verkleinde de hoop en versterkte de moedeloosheid. Ballingen lijden vaak aan het zogenaamde ‘survivor syndrome’. Ze worden verzwoegen door een gevoel van schuld jegens kennissen, vrienden en familie die zijn opgepakt, gedood zijn of om andere redenen niet konden vluchten. Deze gemoedstoestand kan leiden tot scepticisme, desillusie of pure wanhoop.³⁷³

Hoe begrijpelijk zelfmoord in dit verband ook was, toch stuitte dit binnen de schrijversgemeenschap eerder op kritiek dan op medeleven. Nog jaren na de zelfmoord van Kurt Tucholsky in 1935 verweet men hem dat hij ‘midden in de strijd’ had opgegeven; ‘ist denn jetzt Zeit zu sterben?’ Ook de verhänging van Ernst Toller op 22 mei 1939, die als erelid van de *German PEN-Club in Exile* al vanaf 1933 in het openbaar had geprotesteerd tegen het naziregime, werd als ‘klare Kapitulation’ opgevat.³⁷⁴ Klaus, die Toller goed had gekend, schreef een prachtig in memoriam waarin hij de emigranten in naam van Toller opriep om verder te strijden.³⁷⁵ In werkelijkheid speelde Klaus op dat moment zelf met de gedachte aan zelfmoord. ‘J’attends ma mort comme un enfant ses vacances...’, noteerde hij één dag voor Tollers dood in zijn dagboek. Toen hij echter op 22 mei het ‘verschrikkelijke’ bericht ontving, schreef hij:

Ich will es nicht tun. Es ist zu grauenvoll. Man muss aus allen menschlichen Bindungen treten, *ehe* man es tut.³⁷⁶

Ook Fritz Landshoff, met wie Erika en Klaus nog steeds goed bevriend waren, was ontzettend aangegrepen door de dood van Toller. Erika bleef de halve nacht bij hem en redde hem zo volgens Klaus waarschijnlijk het leven. Daarna hielden ze wisselend de wacht. Begin juni vertrokken Erika, haar ouders en Fritz naar Europa. Fritz was nog steeds zeer labiel en bleef zijn toevlucht in drugs zoeken. Erika was echter vastbesloten om hem in leven te houden. Ze ging zelfs zo ver dat ze hem, die altijd al een zwak voor haar had gehad, een eventuele verbintenis voor ogen hield. Aan Klaus schreef ze vanuit het Amstel hotel:

---

³⁷³ Grinberg, Leon, Rebeca Grinberg (1989). *Psychoanalytic Perspectives on Migration and Exile*. (p.157-178) New Haven, London/Yale University Press

³⁷⁴ Stephan, *Die deutsche Exilliteratur 1933-1945*, p.141

³⁷⁵ Mann, Klaus (1994). *Zweimal Deutschland. Aufsätze, Reden, Kritiken 1938-1942*. (p.123) Reinbek/Rowohlt

³⁷⁶ *Tagebücher 1938-1939*, p.108

Ich möchte, komischerweise, nichtsterben,- sondern alles miterleben. Nur möchte ich, andererseits, nicht allein auf der Welt verbleiben.³⁷⁷

Rond deze tijd schreef ze ook een gedicht dat ze aan Klaus stuurde en dat begon en eindigde met de woorden: ‘Noch ein paar Tote, - und die Welt ist leer.’³⁷⁸

De zelfmoord van Stefan Zweig en zijn jonge vrouw in februari 1942 bracht de hele schrijversgemeenschap in beroering. Zelfs de eerder terughoudende dan emotionele Thomas Mann schreef aan de eerste vrouw van Zweig:

War er sich keiner Verpflichtung bewußt gegen die Hunderttausende, unter denen sein Name groß war, und auf die seine Abdankung tief deprimierend wirken mußte? (...) Betrachtete er sein Leben als reine Privatsache und sagte einfach: ‘Ich leide zu sehr. Sehet ihr zu. Ich gehe?’ Durfte er dem Erzfeind den Ruhm gönnen, daß wieder einmal Einer von uns vor seiner ‘gewaltigen Welterneuerung’ die Segel gestrichen, Bankrott erklärt und sich umgebracht habe?³⁷⁹

Thomas Mann en velen met hem zagen het als een morele plicht de wereld niet alleen op de hoogte te stellen van de verderfelijke van het Hitlerregime, maar haar ook het andere, ware Duitsland te laten leren kennen.

Er was dus bij veel Duitse schrijvers en intellectuelen ook nog een minder persoonlijk motief om vast te blijven houden aan de *Muttersprache*. Zij zagen zichzelf als representanten van het ‘andere Duitsland’ en beschouwden het als een morele plicht om de zuivere en niet door de nationaal-socialisten besmette Duitse taal en cultuur te laten voortbestaan. Bovendien was het zoals ook in het vorige hoofdstuk aan de orde kwam een meer subtiele manier om de strijd aan te binden met het nationaal-socialisme door de wereld een beter, ander Duitsland voor ogen te houden. Het ‘andere Duitsland’ was in deze fase van het exil nog een vrij eenduidig begrip dat stond voor de Duitsers buiten en binnen Duitsland die tegen Hitler en de nationaal-socialisten waren. Ook het Duitse volk maakte deel uit van het ‘andere Duitsland’. Dit begrip, en met name het gemaakte onderscheid tussen Hitler en de nationaal-socialisten enerzijds en het Duitse volk anderzijds, werd na het uitbreken van de oorlog echter in toenemende mate problematisch en veroorzaakte een diepe scheuring binnen de toch al zo verdeelde Duitse emigrantengemeenschap.

In de praktijk leidde het vasthouden aan de Duitse taal- en cultuur tot heuse ghetto-vorming. Langs de kust van Los Angeles ontstond een kunstmatig gecreëerd Duits taal- en cultuureiland. Hier hadden de vooral prominente schrijvers en intellectuelen zich op een steenworp afstand van elkaar verzameld. In Beverly Hills woonden onder meer Billy Wilder, Marlene Dietrich, Fritz Lang, Franz en Alma Werfel, Heinrich Mann en de vrienden van de familie Mann Bruno en Liesl Frank en Bruno Walter. En op de Amalfi Drive in Pacific Palisades waar de familie Mann resideerde, woonden eveneens Hanns Eisler, Emil Ludwig en iets verderop Vicky Baum. Maar ook in New York verzamelden de Duitse vluchtelingen zich

---

³⁷⁷ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 3 juli 1939 (Erika Mann-archief Monacensia München).

³⁷⁸ Lühe, *Erika Mann. Eine Biographie*, p.216

³⁷⁹ Stephan, *Die deutsche Exilliteratur 1933-1945*, p.142.

bij voorkeur in bepaalde wijken of in hotel Bedford, het favoriete onderkomen van veel schrijvers. Ze isoleerden zich, sloten zich af voor de nieuwe omgeving en probeerden hardnekkig vast te houden aan oude gewoonten, tradities en vrienden.

Dit kon gepaard gaan met een afkeer van alles dat Amerikaans was.³⁸⁰ Zelfs de ‘hartnäckige Villenbesitzer’³⁸¹ -zoals Thomas Mann zichzelf graag beschreef-, die in Pacific Palisades een nog luxueuzer bestaan leidde dan in Duitsland, was blij dat hij in Amerika omringd was met bekende gezichten, want zo schreef hij aan Klaus ‘wenn es mal amerikanisch wird, dann ist es auch so fremdartig öde, daß man für längere Zeit wieder genug hat’.³⁸² Alfred Döblin kon zelfs niet blij worden van het subtropische klimaat van Californië, terwijl dat de meeste ballingen juist bijzonder aantrok; ‘und in der Tat, man ist viel und ausgedehnt im Grünen, - bin ich aber eine Kuh?’³⁸³ De schrijver Leonhard Frank maakte het helemaal bont; hij schreef dat hij Europeanen van alle nationaliteiten literair gestalte kon geven, maar geen Amerikanen want zij voldeden niet aan zijn opvatting van het menszijn.³⁸⁴

Het tragische was echter dat door de afstand tot Duitsland en onder de onvermijdelijke invloed van de nieuwe omgeving het taalgebruik van de exilschrijvers in de loop van de tijd de nodige barsten begon te vertonen. In de werken van Thomas Mann uit deze tijd vindt men allerlei amerikanismen en bij andere auteurs zoals Lion Feuchtwanger trad een zekere ‘Sprachverarmung’ op.³⁸⁵ De naar Amerika gevluchte historicus Henry Pachter (Heinz Pächter) sprak in dit verband over spookschrijvers:

Unfortunately, the Nazis were not alone in debasing the German language. We the pure ones, the bearers and preservers of German culture, became guilty of something worse: our language froze at the point of emigration, or it even became poorer for want of a dialogue with the people who create and develop speech every day. The sweet preciousness of the past which some of the famous among us cultivated was no substitute for living communion. (...) We were writing about ghosts, writing for ghosts, and gradually becoming ghosts.³⁸⁶

De Duitse taal werd dus, ook al bleef men op alle mogelijke manieren aan haar vasthouden om haar te ‘redden’, toch aangetast, aangezien ze vaak twaalf jaar of meer was afgesneden van de, zoals Lion Feuchtwanger het verwoordde, ‘lebendigen Strom der Muttersprache’ en langzaam maar zeker veranderde door de invloeden van de nieuwe wereld.³⁸⁷ ‘Vom Brot der Sprache blieben nur die Brocken, die ich verstreut in meinen Taschen fand’, schreef de schrijver Hans Sahl, die in dezelfde kringen verkeerde als Erika en Klaus.³⁸⁸

---

³⁸⁰ Deze afkeer ten aanzien van de ‘vreemde’ cultuur van het gastland schijnt een natuurlijke psychologische reactie te zijn van ballingen. Vgl: Grinberg, *Psychoanalytic Perspectives on Migration and Exile*, p.157-178

³⁸¹ Frey, E. (1976). Thomas Mann. In: Spalek, *Deutsche Exilliteratur seit 1933. Kalifornien*, p.478

³⁸² *Briefe und Antworten*, p.509

³⁸³ Stephan, *Die deutsche Exilliteratur 1933-1945*, p.78

³⁸⁴ Moore, *Exil in Hollywood*, p.29

³⁸⁵ zie; Stephan, *Die deutsche Exilliteratur 1933-1945*, p.150 en Spalek, *Deutschsprachige Exilliteratur seit 1933. New York*, p.xii

³⁸⁶ Pachter, *On Being an Exile*, p.18

³⁸⁷ Loewy, Ernst (Hrsg.) (1982). *Literarische und politische Texte aus dem deutschen Exil 1933-1945. Band 2. Erbärmlichkeit und Größe*. (p.678) Frankfurt am Main/Fischer

³⁸⁸ *Ibidem*, p.676

Dat ook de overstap naar de Engelse taal voor Duitse exilschrijvers geen gemakkelijke was, blijkt uit een artikel van Klaus uit september 1947. In dit artikel getiteld *Das Sprach-Problem* gaat hij voor het eerst uitgebreid in op de betekenis van het taalprobleem voor de Duitse ballingen. Blijkbaar ondervond hij toen pas echt hoe de jarenlange afzondering van zijn vaderland zijn schrijverschap had aangetast. Na 1939 schreef Klaus geen enkele roman meer in het Duits en na de oorlog was hij alleen maar bezig met de vertaling van zijn Engelstalige werken in het Duits. Hij begint het artikel met de constatering dat men zijn vaderland kan verliezen maar niet zijn moedertaal, ‘die Heimat der Heimatlosen’. Maar hoe dienden na 1945 die Duitse ex-exilschrijvers zich in Amerika te redden, die ervoor hadden gekozen om niet naar Duitsland terug te keren? Klaus was één van de weinige schrijvers die probeerde, overigens al lang voor 1945, zich ook de Engelse taal eigen te maken en dus tweetalig te worden. In dit artikel uit 1947 komt de tragiek van de ballingschap voor deze groep exilschrijvers naar voren, wanneer Klaus moet toegeven dat hij nu worstelt met zowel het Engels als het Duits:

Wird es darauf hinauslaufen, daß man sich der Muttersprache entfremdet, ohne mit der neuen Zunge jemals ganz vertraut zu werden? (...) Vielleicht war es ein schwerer Fehler, sich auf die linguistische Metamorphose einzulassen? Dann hätten also die recht, die eigensinnig darauf bestehen, deutsche Literatur herzustellen für eine nur halbverständnissvolle Welt und für ein nebelhaftes Deutschland der Zukunft...³⁸⁹

Hoop op Amerika

In mei 1934 maakten Thomas en Katia Mann een lezingentournee door Amerika. Rond deze tijd gingen de gedachten van Erika en Klaus ook al naar Amerika uit. Erika schreef vanuit Amsterdam aan haar moeder dat zij en Klaus veel ruzieden over de vraag of ze verplicht waren Europa te redden. Erika meende van wel. Tegelijkertijd vroeg ze haar ouders om in Amerika vooral veel en uitvoerig te praten over *Die Sammlung* en de *Mühle* want ‘wir müssen doch totsicher bald mal nach Amerika,- und Ihr müsst da freilich selbstverständlich am End’ schon tüchtig vorgearbeitet haben.³⁹⁰ Twee jaar later probeerde ze het voornemen te realiseren en een gastoptreden voor haar cabaret in Amerika te regelen. Door alle problemen die ze met haar cabaret in Zwitserland, Tsjechoslowakije en tenslotte ook in Nederland had ondervonden, hield zij Europa voor gezien. ‘Man muss sich doch einfach *desinteressieren* an hierzuerdteile,- es ist doch nicht mehr zu machen und ich sehe von der Zeitungslektüre schon weitgehend ab, unter Rücksichtnahme ganz einfach auf meine Gesundheit’, liet ze haar moeder vanuit Den Haag weten.³⁹¹ Ook Klaus was ‘wirklich froh, dieses Europa für eine Zeitlang los zu werden. Es sieht ja ekelhaft auf.’³⁹² Een paar maanden na de ondergang van zijn tijdschrift had hij al het plan opgevat om samen met Erika naar Amerika te gaan.³⁹³ In tegenstelling tot veel van hun

---

³⁸⁹ Mann, Klaus (1994). *Auf verlorenem Posten. Aufsätze, Reden, Kritiken 1942-1949*. (p.435) Reinbek/Rowohlt

³⁹⁰ Brief Erika Mann aan Katia Mann, 20 mei 1934 (Erika Mann-archief Monacensia München).

³⁹¹ *Ibidem*, 11 april 1936

³⁹² Brief Klaus Mann aan Katia Mann, 12 september 1936 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

³⁹³ *Tagebücher 1934-1935*, p.136, 138

collega's vonden de *Geschwister* in september 1936 de situatie in Europa al dermate uitzichtloos dat ze opgelucht waren het achter zich te kunnen laten. Theoretisch hadden ze nog kunnen blijven maar 'überall ließ man uns spüren, daß wir nur eben geduldet waren.'³⁹⁴

En zo vertrokken zus en broer vol goede hoop, bijna 9 jaar na hun *Rundherum*-avontuur, op de Statendam naar New York:

Wie damals lagen wir nebeneinander auf den Deckstühlen und schauten aufs Meer – zusammen; und schwiegen und sprachen zusammen und stellten uns zusammen die Zukunft vor – unsere gemeinsame Zukunft im Land Amerika... Was erwartete uns dort drüben? War es die neue Heimat, der wir entgegenfuhren, oder nur eine neue Station und flüchtige Episode? Aber was immer uns auch beschieden sein mochte auf der anderen Seite des großen Wassers, das große Wasser war schön (...) wie immer, und wir waren zusammen. Bruder und Schwester – zusammen: wie damals, wie immer, schauten auf das ewig große, schöne Meer. Es hatte sich nichts geändert.³⁹⁵

Erika vond dat ze serieus werk moesten maken van de Amerikaanse start. Vanaf de boot liet ze haar moeder weten: 'Die spärlichen Nachrichten aus den Höllenbezirken der Frau Politica, die uns erreichen,- bevorstehende Francsentwertung, die Rebellen vor Madrid,- Eden für Trennung des Versailler Vertrages vom Volkerbund,- lassen es sehr geraten erscheinen, den amerikanischen Start ernster zu nehmen, als, irgendeinen zuvor.'³⁹⁶

De eerste weken en maanden in de Verenigde Staten was Erika druk in de weer met de voorbereidingen van de lancering van de *Peppermill*, terwijl Klaus een contract als *lecturer* had afgesloten. Ze installeerden zich in hotel Bedford in New York, het hoofdkwartier van vele Duitse vluchtelingen, onder wie de schrijver en minnaar van Erika en tevens de toekomstige arts van de familie Mann, Martin Gumpert, de journalist Curt Riess en regisseur Billy Wilder. Ze genoten ervan om in Amerika en met name in New York te zijn. Klaus vond de stad nu nog indrukwekkender dan 9 jaar eerder. 'Die enorme Siedlung, die Hyper-Metropolis und Stadter-Städte' was in zijn ogen volwassener, zelfbewuster geworden.³⁹⁷ Erika vond New York 'urgemütlich' en de mensen vriendelijk: 'Es gibt hier, zum ersten Mal seit vielen Jahren (...) ein Gefühl von Sinn, Verstand und 1000 Möglichkeiten', schreef ze enthousiast aan haar moeder.³⁹⁸ Beiden karakteriseerden, onafhankelijk van elkaar, de sfeer in Amerika als 'erfrischend'. Ook het personage Marion von Kammer -wederom gemodelleerd naar Erika- uit de roman *Der Vulkan. Roman unter Emigranten*, waarover Klaus in deze maanden begon na te denken, voelt zich meteen thuis in New York. Ze geniet van alles dat deze stad te bieden heeft: van de wolkenkrabbers, de cafetaria's met automaten, de Amerikaanse sigaretten, de dikke bijlagen van de zondagkrant, van de jazz en zelfs van het weer.³⁹⁹

Toch werden ook Erika en Klaus in de eerste maanden geconfronteerd met 'typische' exilproblemen. Eind november 1936 arriveerden de overige leden van *Die Pfeffermühle* in New York. Afgezien van de pianist Magnus Henning, die zonder problemen zijn weg naar

---

³⁹⁴ *Der Wendepunkt*, p. 342

³⁹⁵ *Ibidem*, p. 343

³⁹⁶ Brief Erika Mann aan Katia Mann, 26 september 1936 (Erika Mann-archief Monacensia München).

³⁹⁷ *Der Wendepunkt*, p.344

³⁹⁸ *Briefe und Antworten*, p. 98-101

³⁹⁹ Mann, Klaus (1981[1939]). *Der Vulkan. Roman unter Emigranten*. (p.408-409) Reinbek/Rowohlt

Hotel Bedford vond, ondergingen zij het lot dat de meeste emigranten met bezoekersvisa of onvolledige immigratiepapieren bij aankomst in New York moesten doorstaan, namelijk ter ondervraging te worden overgebracht naar het beruchte Ellis Island. Ze mochten pas aan land nadat er 1000 dollar, die Erika binnen een paar uur verzamelde, was neergeteld.⁴⁰⁰

Maar het meest confronterend was ook voor hen de vreemde taal. Ondanks de uitvoerige organisatorische voorbereidingen van Erika liep haar cabaret hier uiteindelijk op stuk. Ze had naast collega's als Vicky Baum, Emil Ludwig en Max Reinhardt de rijke Amerikaanse bankier Maurice Wertheim zover gekregen dat hij de zaak zou sponsoren. Wertheim, die getrouwd was, viel als een blok voor haar charmes en vroeg haar zelfs ten huwelijk. Ook Erika was niet ongevoelig voor hem, maar onder hevige druk van haar jarenlange partner Therese Giehse en haar toekomstige minnaar Martin Gumpert, die beiden ontzettend jaloers waren en met zelfmoord dreigden, brak ze met hem.⁴⁰¹ Klaus, bij wie Erika schriftelijk haar hart uitstortte, was over de hele gang van zaken zeer ontdaan.⁴⁰² Tegenover haar ouders hield Erika zich groot. Ze beriep zich niet zonder gevoel van ironie op haar geweten dat 'einen gewissen Grad von Reichtum nicht mit ansehen kann, - ohne (...) von der Unruhe geplagt zu werden' en 'der unermesslich Reiche ist einfach eine Schattierung zu reich.'⁴⁰³

Afgezien van de financiering had ze na lang zoeken ook een geschikte locatie voor de *Peppermill* gevonden. Bovendien had ze de jonge Amerikaanse dichter John Latouche en haar man, de Engelse dichter Wystan Auden, met wie ze na haar *Ausbürgerung* in 1935 een paspoorthuwelijk was aangegaan, bereid gevonden de meeste teksten van de *Mühle* te vertalen. Thomas en Klaus hadden beiden een prachtige reclametekst –in respectievelijk de *Daily Worker* en de *Neue Volkszeitung*- geschreven, waarin Thomas overigens het taalprobleem even aanstipte: 'Die Übertragung in eine fremde Sprache muß wohl manche intime Wirkung schädigen, den farbigen Staub ein wenig von den Flügeln dieses Schmetterlings wischen.'⁴⁰⁴ Maar ook dat mocht niet baten. Erika zelf vreesde al ruim voordat haar gezelschap arriveerde dat de *Peppermill* in Amerika wel eens zou kunnen struikelen over het probleem van de taal. Ze schreef vanuit *The Bedford* aan haar moeder:

Und ob sie denn, - o, o und o, - englisch können, - die Giessky [Therese Giehse] zumindest müßte so nötig. Immer deutlicher wird, daß wir uns zu allergrößten Teilen in englisch fassen müssen, - es geht nicht anders und dies ist der Punkt, der mir den Boden ein wenig schwankend erscheinen läßt (...). Man kann es doch alles ganz einfach nicht *beurteilen*. (All die kleinen Witze, Betonungen und Narreteien, an die man in der Muttersprache gewöhnt ist, - wo soll man sie hernehmen, - wohin soll man mit ihnen?)⁴⁰⁵

---

⁴⁰⁰ Brief Erika Mann aan Katia Mann, 27 november 1936 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁴⁰¹ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 1 februari 1937 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁴⁰² *Tagebücher* 1936-1937, p.106

⁴⁰³ *Briefe und Antworten*, p. 107, 110; Maurice Wertheim was overigens niet alleen een bijzonder rijk man, maar ook erg machtig. Zo was hij eigenaar van *The Nation* en van 1941 tot 1943 president van het zeer invloedrijke *American Jewish Committee*. Leuk detail is dat zijn dochter Barbara Tuchman was, die evenals Erika en Klaus in de jaren dertig naar Spanje ging, om voor *The Nation* verslag te doen van de Spaanse Burgeroorlog.

⁴⁰⁴ Keiser-Hayne, *Erika Mann und ihr politisches Kabarett*, p.133

⁴⁰⁵ *Briefe und Antworten* 1922-1950, p.99

De danseres Lotte Goslar, ook één van de trouwe leden van het cabaret, schreef het ‘falen’ eveneens toe aan de beperkte beheersing van de Engelse taal en de voor het Amerikaanse publiek weinig tot de verbeelding sprekende thematiek. Ook wees ze op het isolationisme van de Amerikanen: ‘man wollte gar nicht soviel über die Schwierigkeiten wissen.’⁴⁰⁶ Daarbij kwam de *form* die ook volgens Klaus een belangrijke verklaring was: een ‘literair cabaret’ (zonder *show* en *girls*) kenden de Amerikanen niet.⁴⁰⁷ Erika hoopte daarentegen juist dat de Amerikanen deze vorm van cabaret nieuwsgierig zouden begroeten. De *Geschwister* zouden een paar jaar later in *Escape to Life*, het eerste boek dat ze samen in Amerika schreven, nog eens uitvoerig stil staan bij de taalproblematiek en hun persoonlijke ervaringen hiermee in de dagen van de *Peppermill* in New York:

Aber wie neidisch waren wir vom ersten Tag an auf unsere Freundin Goslar gewesen. Der konnte nicht viel zustoßen, die tanzte! Wenn wir anderen uns auf den Proben an den englischen Sätzen die Zungen zerbrachen, wenn wir daran verzweifeln wollten, ob uns, die fremde Melodie, den ungewohnten Rhythmus der Sprache einzufangen und mit eigenem Inhalt zu erfüllen, jemals gelingen würde, (...). Dann tanzte sie.⁴⁰⁸

Na een paar geflopte optredens in New York, die vernietigende kritieken kregen in de Amerikaanse pers, werd de geplande tournee door Amerika afgezegd en besloten met het cabaret te stoppen. Het uiteindelijke opbreken van de *Peppermill* en alles daaromheen was Erika niet in de koude kleren gaan zitten. Toen Klaus aan het begin van het jaar 1937 weer voor een tijdje naar Europa vertrok was het afscheid moeilijk. In zijn dagboek noteerde hij: ‘E’s Tränen...Unendliches Gefühl von Mitleid, Zärtlichkeit, und der unabänderlichen Gebundenheit meines Lebens an das ihre...’⁴⁰⁹ En Erika schreef op humoristische wijze aan haar moeder dat zij sinds ze elkaar hadden leren kennen in de Franz-Josephstraat in München, dat wil zeggen in hun geboortehuis, nog nooit zover van haar broer verwijderd was geweest ‘und so war es denn auch ein rechter Schreck, als er plötzlich abfuhr, mich in all den Verwirrnissen zurücklassend.’⁴¹⁰

Een leven als lecturer

Klaus schreef in *Der Wendepunkt* dat het beroep van *lecturer* typisch Amerikaans was. Iedereen met een beetje persoonlijkheid en die iets te zeggen had, kon ‘kletsend’ rondreizen. Hoewel ook Klaus worstelde met de taal, sloeg hij er zich als *lecturer* de eerste maanden goed doorheen. Zo goed zelfs dat hij meteen een contract voor het volgende seizoen 1937/38 kreeg aangeboden. Zijn dagboek aantekeningen maken duidelijk dat het na de eerste keren steeds beter ging.⁴¹¹ Dit ondanks het feit dat hij deze maanden, en eigenlijk al sinds de ondergang van *Die Sammlung* in 1935, teveel drugs nam -tegen de herhaalde waarschuwingen van Erika in-

---

⁴⁰⁶ Keiser-Hayne, *Erika Mann und ihr politisches Kabarett*, p.133

⁴⁰⁷ *Der Wendepunkt*, p.358

⁴⁰⁸ *Escape to Life*, p.348

⁴⁰⁹ *Tagebücher 1936-1937*, p.98

⁴¹⁰ *Briefe und Antworten*, p.111

⁴¹¹ Vgl: *Tagebücher 1936-1937*, p.80, 89

leed onder depressies en op sommige momenten niets liever dan dood wilde.⁴¹² In zijn herinneringen gaf hij een impressie van hoe hij de eerste *lectures* doorstond: ‘Freilich, als Redner litt ich unter dem Handicap des fremden Idioms; so kümmerlich stand es damals noch um mein Englisch, daß ich selbst den kürzesten “speech” zunächst in der lieben Muttersprache aufsetzen mußte, um dann die Übersetzung auswendig zu lernen und mit mühsam gespielter Nonchalance vorzutragen.’⁴¹³

Na het fiasco van de *Peppermill* sloeg Erika ook de weg van het *lecturer* bestaan in. Ze zou dat ruim tien jaar volhouden, totdat senator McCarthy een eind maakte aan deze succesvolle carrière. In de verder vrij negatieve recensies naar aanleiding van de *Peppermill*-optredens in New York kwam Erika er naar eigen zeggen zelf erg goed vanaf. ‘Erimaus persönlich zwar ward allgemein gelobt’, schreef ze haar moeder.⁴¹⁴ Ook Klaus schreef in zijn autobiografie dat Erika was aangeslagen bij het Amerikaanse publiek. Het beroep van *lecturer* vereiste een aantal vaardigheden zoals bijvoorbeeld een schijnbaar geïmproviseerde vrije voordracht. Maar het publiek verlangde vooral naar een persoonlijkheid die iets te zeggen had en Erika had volgens Klaus beide: ‘she has a message’ en ‘she has personality!’.⁴¹⁵ Erika liet aanvankelijk haar Duitse teksten vertalen en leerde ze dan evenals Klaus uit het hoofd, maar al in augustus 1937, dus ongeveer een half jaar na haar eerste lezing, had ze op het podium nauwelijks nog problemen met de taal.⁴¹⁶ Aan haar moeder schreef ze op 1 mei vanuit hotel *The Bedford* in New York:

Meine etwas kindische Art, Geschichtchen zu erzählen, und, nur an Hand ihrer, Schlüsse zu ziehn, die ungeheuer allgemeinverständlich sind, nimmt die schlichten Amerikaner für sich ein, - und wenn es mich nicht ein wenig zu sehr *langweilen* möchte, in diesen öden Städten umherzufahren, allein, - und als tapfere kleine Frau, - ich könnte gewiss davon leben und dürfte wohl auch das Gefühl haben, es nicht völlig nutzlos zu tun.⁴¹⁷

Het provisorische bestaan als *lecturer* leek hen beiden op het lijf geschreven. Van jongs af aan hadden ze ervan genoten om op te treden en rond te reizen en nu voorzagen ze op deze manier in hun levensonderhoud. De uitgestrektheid van de Verenigde Staten fascineerde hen. Ze zagen het als hun missie om de Amerikanen op de hoogte te brengen van de Duitse misstanden. Maar al begin 1938 klaagde Erika tegenover haar broer en moeder over haar drukke bestaan. Ze voelde zich ‘gehetzt und nervös’. Ook miste ze het theater, en waarschijnlijk de diepgang van *Die Pfeffermühle*: ‘Dabei möchte ich ja doch viel lieber im Theater etwas Halbpolitisches wieder machen und meine kleinen Gaben, (wie Erfolge) liegen im *persönlichen* nicht im Sachlich-Politisch-Konstruktiven.’⁴¹⁸ Ondanks haar niet aflatende succes braken het onrustige bestaan, het vele gereis -soms 90 uur per week in de trein- en ook de eenzaamheid haar op.

---

⁴¹² Klaus nam in deze tijd voornamelijk eucodal, een sterk soort morfine, dat erg verslavend kan zijn.

⁴¹³ *Der Wendepunkt*, p.361

⁴¹⁴ *Briefe und Antworten*, p.110

⁴¹⁵ *Der Wendepunkt*, p.359-360

⁴¹⁶ Vgl. Brief Erika Mann aan Katia Mann, augustus 1937 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁴¹⁷ *Briefe und Antworten*, p.121

⁴¹⁸ Brief Erika Mann aan Katia Mann, 4 februari 1938 (Erika Mann-archief Monacensia München).

Vanuit een ‘drawing-room’ in de trein, waarnaar ze was verwezen vanwege het storende geluid van haar getyp, schreef ze eind 1939 aan haar vader:

Es ist ja ein *Elend*, daß amazing family an so verschiedenen Orten und Kampfabchnitten tätig zu sein hat und mir hängt das fürchterliche Gereise auch schon meterlang zum Hälschen hinaus. Nun spreche ich wieder 5 mal hintereinander an 5 verschiedenen Orten, nur, um dann zwei Tage lang allein in Omaha zu sitzen (wohin ich fliehe, weil dort *keine* lecture ist!) What a life! Wieviel lieber tränke ich da Thee mit Euch (...) und säße des Abends in der library (...).⁴¹⁹

En vanuit Indianapolis liet ze Klaus weten ‘Habe das Lecturn sattest!’.⁴²⁰ Maar niet alleen aan haar familie liet ze haar gevoelens van verveling, vermoeidheid en eenzaamheid doorschemeren, ook aan haar vriendin Lotte Walter, de oudste dochter van de huisvriend van de familie Mann, de dirigent Bruno Walter, beschreef ze haar ‘Hundeleben’: ‘Hübsch traurig, so allein den Missionar zu machen’.⁴²¹ Ze genoot er dan ook van om samen met Klaus het podium te betreden: ‘Und wenn wir erst zu Albany zusammenstossen, soll es heaps of grandiosem fun geben.’⁴²² Ook Klaus beschreef in *Der Wendepunkt* de schaduwzijden van de ‘Lebensform des “lecturer’s”’. Hij vond vooral de monotomie verlamdend: overal dezelfde ‘reacties, stemmen, gelaatsuitdrukkingen en frases’, dezelfde treinen, hotels en hetzelfde eten.⁴²³

Bemiddelaars tussen de oude en de nieuwe wereld

In februari 1949 werd Klaus door de Duitse krant *Welt am Sonntag* in een enquête gevraagd hoe hij zijn situatie in de Verenigde Staten zag. Hij antwoordde als volgt:

Ein Schriftsteller europäischer Abkunft wird in Amerika nur dann Resonanz und Wirkung – nur dann eine “raison d’être” haben, wenn er sich zugleich anpaßt und bewahrt. Wir müssen versuchen, unserem kulturellen Erbe die Treue zu halten und doch den amerikanischen Einfluß in uns aufzunehmen. Denn es ist die Rolle des *Mittlers*, zu der wir prädestiniert erscheinen. Wer zwischen zwei kulturellen Sphären zu vermitteln wünscht, sollte in beiden zuhause, in beiden verwurzelt sein – oder er wäre ein Entwurzelter, der verdorren müßte.⁴²⁴

Hoewel Klaus op het moment dat hij dit antwoord gaf in beide culturen, de Europese en de Amerikaanse, vanwege de Koude Oorlog niet meer kon aarden en inderdaad een *Entwurzelter* was, traden hij en Erika in de eerste jaren van hun Amerikaanse ballingschap onvermoeibaar op als bemiddelaars tussen Europa en Amerika. Met name Klaus, die in deze jaren nog veelvuldig in Europa was, hield de Europeanen en andere emigranten een rooskleurig beeld van Amerika voor. Voor het *Luzerner Tageblatt* en de *Pariser Tageszeitung* schreef hij een luchtig stukje over *Broadway*, waarin hij het niet kon nalaten te vermelden: ‘Was kommt aus Europa – außer

---

⁴¹⁹ *Mein Vater der Zauberer*, p.142

⁴²⁰ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 26 januari 1940 (Erika Mann-archieff Monacensia München).

⁴²¹ *Briefe und Antworten*, p.148-149

⁴²² Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 2 november 1939 (Erika Mann-archieff Monacensia München).

⁴²³ *Der Wendepunkt*, p.374

⁴²⁴ *Briefe und Antworten*, p.605

beängstigende politichen Neuigkeiten?’⁴²⁵ Maar het duidelijkst kwam zijn positieve beeld van Amerika naar voren in de lezing *Hoffnung auf Amerika* die hij in mei 1937 in steden als Brno, Praag en Wenen voordroeg. Wederom ging hij uitgebreid in op zijn liefde voor New York. Hij hield de Europeanen Amerika als spiegel voor, het was een land waar het woord vrijheid nog betekenis had: ‘Wo es Liebe und Vertrauen zur Zukunft gibt, kann die Angst vorm Geiste und vor der Kritik – diese Furcht und Feindschaft, die in Europa wie eine Krankheit grassieren – nicht aufkommen.’⁴²⁶

Erika lijkt het door haar geschetste rooskleurige Amerikabeeld *doelbewust* te hebben ingezet om de Amerikaanse publieke opinie ontvankelijk te maken voor de Europese problemen. Zij bewoog zich, in tegenstelling tot haar broer, in deze jaren namelijk uitsluitend op Amerikaanse podia. In haar lezingen appelleerde ze aan het verantwoordelijkheidsbesef van de Amerikanen. Met de slogan ‘Boycot Duitse goederen, en jullie dienen de vrede!’ sprak ze reeds in het voorjaar van 1937, dus ruim vóór het uitbreken van de oorlog, de Amerikanen op scherpzinnige en humoristische wijze toe. Een consequente boycot van Duitse producten zou volgens haar tot de onmiddellijke vernietiging van het nationaal-socialistische regime leiden:

Jede Flasche Kölnisch Wasser, die Sie kaufen, gnädige Frau, weil es so erfrischend riecht (als ob Yardley Lavender das nicht auch täte!), bedeutet ein Quentchen Stahl für Hitler,- ein Stückchen Flugzeug, das Bomben auf Ihre Kinder werfen wird (...). Jedes Bayer-Aspirin, das Sie schlucken, mein Herr, weil es so berühmt ist (als ob die amerikanischen Droguen das nicht auch wären!), bedeutet ein wenig Baumwolle für die Hosen des Hitlerischen Militärs,- erinnern Sie sich daran und handeln Sie danach!⁴²⁷

In april 1938 sprak ze in Los Angeles en prees ze de oprechte belangstelling van de Amerikaanse publieke opinie voor de Europese problemen, met name voor het gevaar en de uitbreiding van het fascisme in Europa: ‘daß dies Land, als einziges beinahe auf unserer Erde, sich wirklich erschüttert, wirklich betroffen zeigt (...).’ Het was, volgens haar, geen toeval dat het van alle staatslieden uitgerekend de Amerikaanse president Roosevelt was die zich bezorgd toonde over het lot van de honderdduizenden vluchtelingen. En ook de Amerikanen toonden zich ‘behelpzaam, actief en intelligent’. Amerika representeerde het ‘geweten van de democratie’.⁴²⁸ Deze lofzang op Amerika, die voorbij ging aan de stugge, isolationistische houding van Amerika versus Europa en de Europese vluchtelingen, had tot doel geld in te zamelen voor de Oostenrijkse vluchtelingen na de *Anschluss* in maart 1938.

Ook *Escape to Life*, de titel van het eerste boek dat de *Geschwister* samen in Amerika schreven, kan gelezen worden als een ode aan Amerika. Er spreekt dankbaarheid uit voor de gastvrijheid waarmee zij en hun lotgenoten zijn opgenomen, maar ook bewondering en zelfs liefde voor het nieuwe thuis. Het boek, dat in april 1939 verscheen en een bestseller werd, was een soort portretgalerij van de Duitse cultuur in ballingschap, bedoeld voor een onwetend

---

⁴²⁵ Mann, Klaus (1993). *Das Wunder von Madrid. Aufsätze, Reden, Kritiken 1936-1938*. (p.29) Reinbek /Rowohlt

⁴²⁶ *Ibidem*, p.165

⁴²⁷ In de bundel artikelen, lezingen en reportages van Erika Mann zijn jammer genoeg alle Engelse teksten vertaald. *Blitze überm Ozean*, p.126

⁴²⁸ *Ibidem*, p.132-133

Amerikaans publiek.⁴²⁹ Op een zeer persoonlijke manier zetten Erika en Klaus beroemde en minder beroemde Duitse schrijvers, kunstenaars, acteurs, wetenschappers, musici en politici als Stefan Zweig, Erich Maria Remarque, George Grosz, Elisabeth Bergner, Albert Einstein, Arnold Schönberg, Bruno Walter en Heinrich Brüning naast elkaar. Een apart hoofdstuk kreeg het portret van hun vader, dat zeker heeft bijgedragen aan zijn verheven status in Amerika.⁴³⁰

Ze bekritiseerden in *Escape to Life* onomwonden het immigratiebeleid van veel Europese landen, waar ze ook zelf alle hinder van ondervonden hadden. De Duitse ballingen werden in landen als Nederland, Frankrijk en Zwitserland gezien als een last, die extra drukte op de hoge werkloosheid van die landen:

Europa ist eng geworden. Es ist gequält von Sorgen, Ängsten, Wahnvorstellungen. Es ist überfüllt. Für die paar Zehntausende von armen Emigranten scheint nirgends Platz zu sein.⁴³¹

Ook de Conferentie van Evian in juli 1938 over de vluchtelingenproblematiek, die weliswaar van goede wil getuigde, had, aldus Erika en Klaus, geen veranderingen teweeggebracht. Als tegenbeeld van Europa werd Amerika neergezet: het land was aangenamer, er waren betere mogelijkheden en de mensen waren vriendelijker.

Ob man je aufhören wird, ein Fremder, ein Ausländer, ein Gast zu sein? Freilich, wenn irgendwo eine Chance für uns besteht “dazu” zu gehören, schlackenlos aufzugehen im Ganzen, dann hier. Dies Volk ist aus so vielen verschiedensten Bestandteilen zusammengesetzt, daß es nationalen Dünkel nicht kennt.⁴³²

In Amerika trad men ballingen met ‘meer begrip, meer sympathie, meer medelijden en meer respect’ tegemoet dan in Europa: ‘Das Wort “Emigrant”, das in Europa fast ein wenig verdächtig macht, dort bedeutet es eine Art von Ehrentitel.’⁴³³

Hoewel Erika en Klaus in *Escape to Life*, tussen neus en lippen door, opmerkten dat de toelatingscriteria van Amerika steeds zwaarder werden, maken ze geen woord vuil aan de feitelijke harde opstelling van de Amerikaanse overheid ten aanzien van de Duitse vluchtelingen. Evenmin is er aandacht voor de rassensegregatie in Amerika. *Escape to Life* was geschreven in opdracht van de prestigieuze Bostoniaanse uitgeverij Houghton Mifflin en bedoeld voor een breed Amerikaans publiek. Kritiek op Amerika was dan ook niet op zijn plaats. Bovendien probeerden ze bij de Amerikanen begrip te kweken voor de Europese problemen en het lijden van de vluchtelingen.

Maar mocht hun lofzang op Amerika alleen ingegeven zijn door tactische overwegingen, dan is het interessant om te onderzoeken of er achter de schermen wel kritiek doorklonk op Amerika en dan vooral op zijn stricte asielbeleid. In de eerste maanden en jaren

---

⁴²⁹ *Escape to Life* werd door Erika en Klaus Mann in het Duits geschreven en vervolgens in het Engels vertaald. In 1991 verscheen *Escape to Life* voor het eerst in de originele Duitse versie. Van deze versie maak ik gebruik.

⁴³⁰ Vgl. Radkau, *Die deutsche Emigration in den USA*, p.121

⁴³¹ *Escape to Life*, p.233

⁴³² *Ibidem*, p.274

⁴³³ *Ibidem*, p.364; deze woorden zijn vrijwel letterlijk terug te vinden in een artikel getiteld ‘The Two Germanys’ van Klaus dat hij in augustus 1939 publiceerde in de *Survey Graphic*. Zie: *Zweimal Deutschland*, p.147-149

was daar geen sprake van. Erika voelde zich in tegenstelling tot in Europa gewenst in Amerika.⁴³⁴ In maart 1937 sprak ze in *Madison Square Garden* in New York voor zeker 22.000 mensen op een door het *American Jewish Congress* georganiseerde massabijeenkomst tegen het nationaal-socialisme. Het was, zoals ze haar moeder enthousiast schreef, ‘das glanzvollste, was ich je gegen die Säue haben abhalten sehn’.⁴³⁵ ‘Vor 22.000 Leuten zu reden, ist lots of fun’ schreef ze aan Klaus en ‘überhaupt sind die Anti-Nazi-Scherze sehr modern augenblicklich und gross im Schwung’.⁴³⁶ Bovendien vond ze, in een brief van november 1937 vanuit New York aan haar vader, dat Amerika het enige land was waarvan de pers en de openbaarheid enigszins adequaat reageerden op de Duitse ‘Scheußlichkeiten’.⁴³⁷

Erika en Klaus probeerden hun ouders dan ook in vrijwel iedere brief over te halen te emigreren naar Amerika. Dit ondanks het feit dat beiden niet echt gecharmeerd waren van het Amerikaanse publiek dat hun lezingen bezocht. Klaus, die duidelijk meer aan Europa hing, schreef in oktober 1937 aan zijn moeder: ‘Die lectures wurden freundlich aufgenommen - die Menschen sind ja sehr *gutmütig* hierzuland -: freilich oft auch etwas infantil (...)’.⁴³⁸ En Erika had het in dit verband over ‘dummen,- dummen Menschen’.⁴³⁹ Maar terwijl Thomas en Katia Mann zich in maart 1938 voor een lezingentournee in Amerika bevonden, schreef Klaus vanuit het ouderlijk huis in Zwitserland aan zijn oom Heinrich: ‘wir werden ja ohne Frage das Schwergewicht unseres Lebens für die nächsten Jahre, durchaus nach Amerika verlegen müssen.’⁴⁴⁰ Rond deze tijd besloten Thomas en Katia ook daadwerkelijk om naar Amerika te emigreren.

In 1939 en vooral na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog begon er in de correspondentie van Erika harde kritiek door te klinken op de passieve opstelling van Amerika. Hoewel ze in november 1939 vol overtuiging aan de theater en filmregisseur Berthold Viertel verkondigde ‘Hier,- “in this country” spreche ich nicht “für den Krieg”,- will sagen, ich will *gewiß* nicht, daß Amerika “joint”’, werd dit door derden wel vaak zo begrepen.⁴⁴¹ Niemand minder dan de in die tijd beruchte democratische senator Robert Reynolds, -‘the man in Congress who syncretized all of the alien phobias, fascist sympathies, and Jew-hatred in the country’-, beschuldigde Erika ervan Amerika bij de oorlog te willen betrekken.⁴⁴² In de New Yorkse krant *The World-Telegram* van 27 januari 1939 verscheen een interview met Erika met de ondubbelzinnige kop ‘“We must fight”, says pacifist’. Hierop volgde in de Senaat op 1 februari, zoals historicus Joachim Radkau het noemde, ‘der wohl ausführlichste und

---

⁴³⁴ *Briefe und Antworten*, p.99

⁴³⁵ *Ibidem*, p. 118

⁴³⁶ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 22 maart 1937 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁴³⁷ *Mein Vater der Zauberer*, p.118

⁴³⁸ *Briefe und Antworten*, p.319

⁴³⁹ Brief Erika Mann aan Katia Mann, 23 november 1939 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁴⁴⁰ *Briefe und Antworten*, p.334

⁴⁴¹ *Briefe und Antworten*, p.147

⁴⁴² Zie Friedman, *No Haven for the Oppressed*, p.33 e.v. en Divine, *American Immigration Policy*, p.86 e.v. over Reynolds; Zie Radkau, *Die deutsche Emigration in den USA*, p.89 e.v. voor link met Erika Mann. Het is vreemd dat over dit in politiek opzicht zo betekenisvolle voorval niets terug te vinden is in de biografie over Erika Mann door Irmela von der Lühe.

detaillierteste Angriff eines US-Politikers auf einen deutschen Emigranten'.⁴⁴³ Het kwam er grofweg op neer dat Reynolds vond dat 'aliens', mensen die geen Amerikaans staatsburgerschap hadden, geen recht hadden zich te bemoeien met de Amerikaanse politiek:

Here is the daughter of an alien who comes to this country seeking asylum and protection, who has the audacity to say we must fight (...). Although they [Thomas en Erika] are not American citizens, they are demanding that the sons of American mothers be placed in uniform and under arms to strike down those in continental Europe whom they do not like.⁴⁴⁴

De wijze waarop Reynolds zijn standpunt verwoordde, namelijk door Erika en haar vader af te schilderen als joden, haar opzettelijk verkeerd te interpreteren en haar zelfs woorden in de mond te leggen, zette Erika er toe aan zich te verdedigen in een open brief. Hierin gaf ze aan dat ze het vooral onvoorstelbaar vond dat een senator van de Verenigde Staten viel over het feit dat zij een 'alien' was:

After all, every American, with the sole exception of the Indian, is either an alien himself or the descendant of aliens. America has been built by aliens who came to these shores imbued with a new spirit, "aliens" who forgot their Old World ideas to unite in the creation of a new freedom, "aliens" who were no longer aliens because they had become Americans.⁴⁴⁵

Radkau geeft aan dat isolationisten als Reynolds' aanvallen op vluchtelingen gebruikten om zich te richten tegen het interventionistische kamp en dit af te schilderen als 'on-Amerikaans'.⁴⁴⁶ Zo moet Reynolds aanval op Erika ook gezien worden.

Erika en Klaus ergerden zich, zeker na het uitbreken van de Europese oorlog, in toenemende mate aan de, zoals Klaus het verwoordde, 'wahren Ekstasen der "isolation"' waarin Amerika verkeerde.⁴⁴⁷ Erika klaagde in maart 1940 zowel tegenover haar moeder als tegenover Klaus over 'this kotz-neutral country' en 'die *wachsende* Abneigung of this country gegen den Anti-Nazimus'.⁴⁴⁸ Erika betwijfelde of de Amerikanen, zelfs als ze het hadden gewild, in staat waren een oorlog te beginnen, omdat volgens haar het leger hiervoor niet voldoende was uitgerust. In een brief uit mei 1940 aan de kunstenaar Eva Herrmann, een goede vriendin van de *Geschwister*, sprak Erika Amerika bezwerend toe: 'Und wenn Du jetzt nicht *sofort* Deine *gesamte* Maschinenfabrikation auf Flugzeug-Herstellung umstellt, dann sind wir verloren!'⁴⁴⁹ Amerika was inderdaad, zoals eerder aangegeven, totaal niet klaar voor een oorlog en begon pas in juni 1940 met herbewapening.

Ondanks deze kritische houding ten aanzien van de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten, vindt men in de geschriften van Erika en Klaus geen enkele uitlating over het restrictieve asielbeleid van Amerika. Terwijl dit asielbeleid juist in deze jaren waarin Hitler

---

⁴⁴³ Radkau, *Die deutsche Emigration in den USA*, p.89

⁴⁴⁴ Miss Mann's Views on World Affairs. From the World-Telegram Mail Bag (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁴⁴⁵ *Ibidem*

⁴⁴⁶ Radkau, *Die deutsche Emigration in den USA*, p.89-90

⁴⁴⁷ *Briefe und Antworten*, p.415

⁴⁴⁸ Brief Erika Mann aan Katia Mann, 10 maart 1940. Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 16 maart 1940 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁴⁴⁹ *Briefe und Antworten*, p.151

stukje bij beetje Europa innam veel vluchtelingen fataal werd. Hoewel Erika en Klaus zelf minimale problemen hadden met het verkrijgen van visa, was vooral Erika nauw betrokken bij de reddingsoperatie van Heinrich Mann, Golo Mann en Lion Feuchtwanger uit het bezette Frankrijk. Blijkbaar richtte hun aandacht zich in deze jaren op andere zaken.

Activisme versus pacifisme

De kop van het interview ‘We must fight’, says pacifist’, waar senator Reynolds zo over was gevallen, was in wezen een *contradictio in terminis*, maar raakte wel aan de kern van een ontwikkeling die Erika en Klaus in deze jaren doormaakten. Erika verklaarde in haar open brief aan Reynolds dat ‘to be a pacifist in the old way, to declare that we wouldn’t fight under any circumstances, is to help the Fascist and Nazi program.’⁴⁵⁰ Deze opmerking geeft aan dat de overtuigde pacifiste al lang voor het uitbreken van de oorlog afscheid had genomen van haar ideeën. De radicale omslag vond plaats onder invloed van de ervaringen van Erika en Klaus in de zomer van 1938 aan het front van de Spaanse burgeroorlog.

Wat begon als een interne Spaanse aangelegenheid werd binnen een mum van tijd een uiterst gecompliceerd internationaal conflict en terugblikkend in veel opzichten een generale repetitie van de Tweede Wereldoorlog. Bij de Spaanse verkiezingen van 16 februari 1936 wonnen met een overgrote meerderheid de linkse partijen die, naar Frans voorbeeld, voor de verkiezingen een zogenaamde Volksfront hadden gesloten. De uitslag gaf echter vanwege een apart kiesstelsel een vertekend beeld, want als men de stemmen van de Volksfrontpartijen en die van de rechtse partijen telde dan eindigden ze nagenoeg gelijk. Spanje was dus eigenlijk verdeeld in twee kampen. Er kwam een burgerlijk liberale regering tot stand, die ondersteund werd door de Volksfrontpartijen, maar hevig werd bestreden door fascist en anarchisten, hoewel deze laatste groepering de Volksfrontpartijen bij de verkiezingen had gesteund. Kort daarna begonnen vooral militairen onder leiding van generaal Franco een coup te beramen. Ze legden hiervoor contact met twee uiterst antirepublikeinse groepen, de fascistische *Falange* en de monarchistische *Requetés*, maar ook met de fascistische regeringen in Berlijn en Rome. De geplande militaire staatsgreep stuitte op een ongekend hevig verzet bij grote delen van de Spaanse bevolking en mondde uit in een burgeroorlog die bijna drie jaar zou duren. De antifascistische Republikeinen hadden de internationale publieke opinie, afgezien natuurlijk van Duitsland en Italië, op hun hand. Maar aangezien Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten besloten zich niet in het conflict te mengen, werden ze feitelijk alleen maar ondersteund door de Sovjetunie, Mexico en vrijwilligers uit de hele wereld onder wie vele Duitse vluchtelingen.⁴⁵¹

---

⁴⁵⁰ Miss Mann’s Views on World Affairs. From the World-Telegram Mail Bag.

⁴⁵¹ Zie: Mühlen, Patrik von zur. (1983). *Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im Spanischen Bürgerkrieg 1936 bis 1939*. Bonn/Verlag Neue Gesellschaft; Hermsdorf, Klaus, Hugo Fetting, Silvia Schlenstedt (1981). *Exil in den Niederlanden und Spanien*. (Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933-1945, Bd. 6). Leipzig/Reclam;Loewy, *Literarische und politische Texte aus dem deutschen Exil 1933-1945. Band 2*.

De Spaanse burgeroorlog oefende op antifascistische intellectuelen en kunstenaars een enorme aantrekkingskracht uit. Zij zagen het als een podium om met woord en soms met daad tegen het fascisme op te treden. André Malraux en George Orwell streden aan de kant van de Republikeinen. Ernest Hemingway, John Dos Passos, Ilja Ehrenburg en Louis Aragon waren als oorlogscorrespondent, journalist of toevallige ooggetuige betrokken bij de oorlog. Pablo Neruda en Upton Sinclair en vele anderen beschreven op afstand de gebeurtenissen in Spanje. Begin 1937 vertrok ook Erika's echtgenoot W.H. Auden naar Spanje. Stephen Spender, een vriend van Auden en ook bevriend met Erika en Klaus, was er eveneens.

Onder de meer dan vijfduizend Duitsers, van wie de meeste vluchtelingen, die aan de kant van de Republikeinen vochten, bevonden zich ook communistische schrijvers, als Willi Bredel, Gustav Regler, Ludwig Renn, Hans Marchwitza, Bodo Uhse en Alfred Kantorowicz. Maar de meeste Duitse schrijvers, als Heinrich en Thomas Mann, Lion Feuchtwanger, Rudolf Leonhard, Hermann Kesten en Bertolt Brecht betuigden hun solidariteit toch op veilige afstand. Erika en Klaus waren twee van de weinige, niet-communistische Duitse schrijvers die als journalisten het strijdtoneel bezochten. Hoezeer de Spaanse Burgeroorlog in de beeldvorming geassocieerd werd met communisme bleek bijvoorbeeld uit een aanval op Erika en Klaus door het Amerikaanse katholieke blad *The Monitor*. Onder de veelzeggende kop 'Abusing Hospitality' bleek het blad zich gestoord te hebben aan een lezing getiteld 'To fight or not to fight' die de *Geschwister* op 8 december 1938 in San Francisco hadden gegeven. Afgezien van het feit dat ze in deze lezing een Weense kardinaal zouden hebben beledigd, viel het blad waarschijnlijk met name over de sympathiebetuigingen van beiden aan de Republikeinse zaak. Dit werd veroordeeld als communistische propaganda en als misbruik van de gastvrijheid van de Verenigde Staten. Deze beschuldigingen in het anti-communistische Amerika moesten Erika en Klaus natuurlijk weerleggen. In hun reactie aan *The Monitor* schreven ze dat ook grote Franse *katholieke* schrijvers als François Mauriac en Georges Bernanos zich tegen Franco hadden uitgesproken.⁴⁵² Ondanks hun overtuigende felle repliek kon het Duitse consulaat in San Francisco het niet nalaten de Duitse ambassade in Washington van dit incident op de hoogte te stellen.⁴⁵³ Van communisme beschuldigd worden in Amerika was de nachtmerrie van iedere Duitse balling, want het kon, afgezien van vele andere dingen, tot uitwijzing leiden.

Begin 1937 werd Klaus door zijn en Erika's vriend, de schrijver Brian Howard aangespoord om met hem naar Spanje te gaan.⁴⁵⁴ Hij antwoordde vanuit Amsterdam op 16 februari:

Of course, I like the idea of going to Spain, and I had, myself, a long time the firm intention to do so – but: I can't, I have to work, and I feel it is better for me, in this moment, to stay in a place which is less exciting and a little more peaceful.(...) I wonder if you will be able to

---

⁴⁵² *Briefe und Antworten*, p.368-372

⁴⁵³ Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 5, voetnoot 495, p.420

⁴⁵⁴ Brief Brian Howard aan Klaus Mann, 1937, ongedateerd (Klaus Mann-archief Monacensia München).

manage it, yourself, to go to Spain. It seems to become more and more difficult. (And, of course, it is dangerous; but that would'nt distourbe me, I think.)⁴⁵⁵

Bovendien vond Klaus, zoals hij in zijn volgende brief liet weten, dat wie naar Spanje ging, absoluut moest vechten, anders zou het een beetje beschamend zijn.⁴⁵⁶ Dat Klaus, ook al koos hij er op dat tijdstip voor om niet te gaan, de Spaanse gebeurtenissen nauwgezet volgde, blijkt uit zijn dagboekantekeningen en een destijds ongepubliceerd artikel: 'Die spanischen Ereignisse lassen sich nicht ohne Grauen verfolgen.' Hierin hekelde hij ook de 'unverschämt öffentlichen Hilfeleistungen Italiens' en de 'ekelhafte Farce der "Nichteinmischung"'. Op 28 april 1937 berichtte hij over het 'bloedbad van Guernica' en noteert "Müsste man an die Front???"⁴⁵⁷ De stad Guernica was twee dagen tevoren op bevel van Franco drie uur lang door Duitse en Italiaanse vliegtuigen gebombardeerd, waarbij een groot van de bevolking werd gedood. Dat ook Erika met haar gedachten in Spanje en bij haar echtgenoot Wystan Auden zat, blijkt uit een brief aan haar moeder uit februari 1937.⁴⁵⁸ Eind juli 1937 probeerde Klaus overigens wel naar Spanje te gaan, maar wegens visa-problemen ging dit niet door.⁴⁵⁹

Wat hen uiteindelijk deed besluiten om ruim een jaar later, namelijk eind juni 1938, toen de strijd al bijna gestreden was, alsnog naar Spanje te reizen is onduidelijk. In ieder geval werd Klaus meerdere malen door de hoofdredacteur van de *Pariser Tageszeitung* Kurt Caro aangespoord om naar Spanje te gaan.⁴⁶⁰ Fritz Landshoff was echter faliekant tegen de onderneming en hij was blijkbaar niet de enige. Op vergelijkbare toon openden zowel Klaus als Erika hun eerste artikel, in respectievelijk de *Pariser Tageszeitung* en de *Neue Volkszeitung*, over Spanje met de opmerking dat vrienden het hen ten zeerste hadden afgeraden: 'Ihr kommt in den schrecklichen Augenblick der Demoralisation, der Auflösung,- die internationalen Truppen strömen zurück von den Fronten,- größte Verwirrung und Verzagtheit wird herrschen,- nicht zu sprechen von der Gefahr, in der Ihr Euch mutwillig begebt!'⁴⁶¹ Maar hoewel de Republikeinse troepen steeds verder werden teruggedrongen, was er juist in de zomer van 1938 sprake van een tijdelijke overwinning in de zogenaamde slag om de Ebro vallei.⁴⁶² En de euforie van dat moment klinkt door in hun berichtgeving.

Ze kwamen in Spanje inderdaad, zoals Klaus het terugblikkend beschreef, voor het eerst oog in oog te staan met de 'realiteit van de moderne oorlog'.⁴⁶³ Via Perpignan bereikten ze eerst Barcelona, waar volgens hen, ondanks het veelvuldige luchtalarm, een rustige en opgewekte sfeer heerste. Vanuit Barcelona bezochten ze het front bij Tortosa, het

---

⁴⁵⁵ De spelfouten in deze brief laten zien dat Klaus de Engelse taal toch nog niet volledig machtig is. Brief Klaus Mann aan Brian Howard, 16 februari 1937 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

⁴⁵⁶ Lancaster, Marie-Jacqueline (ed.) (1968). *Brian Howard. Portrait of a failure.* (p.371-172) London/Anthony Blond; Naumann, *Klaus Mann. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, p.94

⁴⁵⁷ *Tagebücher 1936-1937*, p.115, 130; *Das Wunder von Madrid*, p.180-182

⁴⁵⁸ Brief Erika Mann aan Katia Mann, 14 februari 1937 (Erika Mann-archief Monacensia München). Deze brief is gedeeltelijk opgenomen in *Briefe und Antworten* (p.116-117), echter zonder vermelding van Spanje en Auden.

⁴⁵⁹ *Tagebücher 1936-1937*, p.147-148

⁴⁶⁰ *Tagebücher 1938-1939*, p.41; Vgl ook: Albrecht, Friedrich, 'Klaus Mann und der spanische Krieg', *Weimarer Beiträge*, 11 (1986).

⁴⁶¹ *Tagebücher 1938-1939*, p.44-45; *Blitze überm Ozean*, p.135

⁴⁶² Forrest, Andrew (2000). *The Spanish Civil War.* (p.74) London/Routledge

⁴⁶³ *Der Wendepunkt*, p.384

hoofdkwartier van commandant Hans Kahle. Dit bezoek en de persoon van de commandant, op wie Erika verliefd werd, maakten een onuitwisbare indruk op beiden. Vervolgens bezochten ze ook nog, via een vliegtrip, Valencia. Valencia lag in het deel van Spanje dat nog in Republikeinse handen was, maar daartussen was Franco's territorium. Ook in Valencia, dat in de zomer van 1938 door de Republikeinen werd verdedigd tegen de nationalisten, klonk regelmatig het luchtalarm. Tenslotte gingen ze naar Madrid. Zowel hun bezoek aan het front als dat aan Valencia waren dus behoorlijk gevaarlijk. Klaus had het dan ook, ondanks de sterke indrukken, na een week wel gezien en geen zin meer om nog lang te blijven. Hij verbaasde zich over het uithoudingsvermogen van zijn zus, die bijna plezier aan de situatie leek te beleven.⁴⁶⁴

Erika en Klaus hebben van hun indrukken in Spanje uitgebreid verslag gedaan. Erika schreef haar artikelen voor de *Neue Volkszeitung*, die in New York verscheen, terwijl Klaus vooral publiceerde in de *Pariser Tageszeitung*. Samen schreven ze een artikel voor de *Pariser Tageszeitung* en voor *Das Wort*, dat in Moskou verscheen. Wat opvalt, was het grenzeloze vertrouwen van beiden in de uiteindelijke overwinning van de Republikeinen, terwijl deze feitelijk steeds verder moesten terugwijken. Deze overtuiging werd gevoed door een al bijna even sterk geloof in een toekomstig eenheidsfront, de samenwerking van alle antifascistische groeperingen:

Das Wunder der antifaschistischen Einheit, - der Zusammenfassung aller Kräfte, die zum Kampfe tauglich erscheinen, - dies Wunder, auf das in unseren Reihen untätig zu warten ein gefährlicher Irrtum wäre,- hier hat es gewirkt: weil man sich einig weiß, hält man aus.⁴⁶⁵

Gegenüber einem so furchtbar starken und total gewissenlosen Feind wie dem Faschismus muß man zusammenhalten; man muß einig sein (...). Die Meinungsverschiedenheiten zwischen Sozialisten und Anarchisten, zwischen Liberalen und Kommunisten sind gewiß nicht unwesentlich; indessen hat sich erwiesen, daß sie nicht unüberwindlich waren. (...) Begreifen wir doch endlich, daß dies die eine große Voraussetzung ist, um gegen den Faschismus aufzutreten: die Einigkeit aller derer, die den Faschismus nicht wollen.⁴⁶⁶

Onlosmakelijk verbonden hiermee was de overtuiging, die zich in Spanje van hen meester maakte, dat het zich loonde met meer dan woorden tegen het fascisme te vechten.⁴⁶⁷ In de artikelen van Erika komt deze strijd lust ondubbelzinniger naar voren dan in die van Klaus, waarin de twijfel van de intellectueel doorschemert. Klaus voelde zich als overtuigd pacifist verward door de oorlog tegen het fascisme die in Spanje gevoerd werd.

Der Problem-Komplex „Pazifismus und antifaschistischer Krieg“ ist tief und verwirrend. Der ruchlose Angriff der anderen – die wirklich und im ernstesten Sinn des Wortes unsere Feinde sind – zwingt uns ein neues Pathos auf, das ursprünglich keineswegs das unsere war, und verurteilt uns zu Lebenslagen, für die wir uns nicht geboren meinten.⁴⁶⁸

---

⁴⁶⁴ *Tagebücher 1938-1939*, p.48-49

⁴⁶⁵ *Blitze überm Ozean*, p.153-154

⁴⁶⁶ *Das Wunder von Madrid*, p.424

⁴⁶⁷ De omslag van pacifisme naar activisme (militant antifascisme) hebben meerdere Duitse emigranten gemaakt, vooral onder invloed van de expansiebehoefte van het Hitlerregime in de tweede helft van de jaren dertig. Vgl. Diekmann, Helmut (1994). *“Erdbebenjahre”: Von der Volksfrontpolitik bis zum finnisch-sowjetischen Winterkrieg. Aspekte der späten dreißiger Jahre im Spiegel der deutschen Exilpresse und Exilliteratur.* (p.53-56) Stockholm/Almqvist&Wiksell International

⁴⁶⁸ *Ibidem*, p.404

Maar voor Erika lagen de dagen van de *Pfeffermühle*, waarin ze haar kaarten uitsluitend zette op het wapen van het verstand, ver achter haar. Nu voelde ze alleen nog: ‘Kampf, es wird gekämpft, wir kämpfen.’⁴⁶⁹ Niet het leven was hoogste goed, maar de vrijheid. Thomas Mann beschreef in een brief het enthousiasme waarmee zijn beide oudsten uit Spanje waren teruggekeerd:

Sie sind voller Bewunderung für die Kampf-Moral der republikanischen Truppen (...) und überrascht von ihrer eigenen Furchtlosigkeit im Schützengraben und bei den mitgemachten Bombardements. Sie erklären sie sich aus der unbeschreiblichen Genugtuung, die man darüber empfindet, an der einzigen Stelle zu sein, wo auf den niederträchtigen Weltverderb, der Faschismus heißt, *geschossen* wird.⁴⁷⁰

In het laatste artikel *Zurück von Spanien* dat ze samen schreven, gingen ze nog eens uitgebreid in op de betekenis van deze oorlog voor hen als Duitse ballingen. Ze identificeerden zich met het Spaanse volk en hun strijd, aangezien ze dezelfde vijand bestreden. Voor het eerst sinds het begin van hun ballingschap hadden ze het gevoel dat ze konden overwinnen: ‘dies Erlebnis ist unaustilgbar, und es ist das schönste was uns in der Verbannung begegnet ist.’⁴⁷¹

Het einde van de geest van het Volksfront

Maar de roes van Spanje zou snel vervliegen. In september 1938 werd het Verdrag van München gesloten, waarmee Engeland en Frankrijk nogmaals Hitler en niet zijn bestrijders tegemoet kwamen. De hoop die Erika en Klaus op hun lotgenoten vestigden en de oproep die ze deden om zich over de politieke verschillen heen te zetten en één front tegen Hitler te vormen, had vóór Spanje al behoorlijke deuken opgelopen maar werd vanwege de zuiveringen in de Sovjet-Unie en het niet-aanvalsverdrag tussen Hitler en Stalin in augustus 1939 definitief gesmoord.

In het vorige hoofdstuk kwam het politieke belang van één antifascistisch front voor Erika en Klaus en hun daarmee samenhangende opvatting van ballingschap als politieke plicht al even aan de orde. Zij waren niet de enigen met deze overtuiging. Al in 1933 had Alfred Kantorowicz opgeroepen om het exil te organiseren en een jaar later appelleerde Heinrich Mann in *Die Sammlung* voor een *Sammlung der Kräfte. An unserer Einigkeit könnte der Faschismus sterben* luidde de ondubbelzinnige titel van een artikel van Klaus uit 1935 en zijn vriend Kurt Hiller verkondigde in datzelfde jaar *Emigranten, vereinigt Euch!*⁴⁷² Het ‘Congrès International des Écrivains pour la Défense de la Culture’, dat in juni 1935 in Parijs plaatsvond en waar Klaus met vele andere beroemde tijdgenoten -waaronder André Gide, André Malraux, Romain Rolland, Aldous Huxley, Egon Erwin Kisch en Robert Musil- sprak, stond eveneens in het teken van een ‘Demonstration aller antifaschistischen Geistigen gegen ihren Feind, den

---

⁴⁶⁹ *Blitze überm Ozean*, p.144

⁴⁷⁰ Naumann, "Ruhe gibt es nicht bis zum Schluß", p.215

⁴⁷¹ *Das Wunder von Madrid*, p.430

⁴⁷² Vgl: Loewy, *Literarische und politische Texte aus dem deutschen Exil 1933-1945. Band 2*, p.583 e.v.

Faschismus'.⁴⁷³ Achter de schermen waren er echter duidelijke spanningen tussen communisten en niet-communisten.

Onder indruk van de gebeurtenissen in Frankrijk, waar het in juni 1935 gevormde Volksfront van onder meer communisten en sociaal-democraten in mei 1936 de verkiezingen zou winnen, ontstond er in juli 1935 mede onder leiding van Heinrich Mann een comité ter voorbereiding van een Duits Volksfront. Ook Klaus steunde dit initiatief. Zonder al te diep in te gaan op de Volksfrontpolitiek of de ingewikkelde relatie van Heinrich Mann met het Volksfront is het belangrijk om te beseffen dat het Heinrich evenals Klaus niet in de eerste plaats ging om een partijpolitiek initiatief, maar om een moreel concept.⁴⁷⁴ Net als Klaus verafschuwde hij de versplintering van de Duitse antifascistische oppositie in ballingschap en streefde hij boven alles naar eenheid onder de emigranten. Die eenheid was echter ver te zoeken en al in het najaar van 1938 was het zo goed als gedaan met dit Duitse Volksfrontinitiatief. Heinrich Mann probeerde het daarna nog -onder andere samen met Willi Münzenberg- met de 'Bund Neues Deutschland' nieuw leven in te blazen. Ook Erika en Thomas Mann waren hierbij betrokken en inderdaad kwam er een comité onder leiding van Thomas Mann tot stand.

De gespannen en onwerkbaar sfeer binnen het Volksfrontcomité hing ook samen met de grootschalige zuiveringen en showprocessen die tussen 1935 en 1939 in de Sovjet-Unie plaatsvonden. Deze zuiveringen zorgden niet alleen voor diepe verdeeldheid binnen de aanhangers van het communisme, maar natuurlijk ook tussen communisten en niet-communisten. Het wordt als één van de grootste politieke misvattingen van Heinrich Mann gezien dat hij de zuiveringen niet veroordeelde maar ze zelfs verdedigde.⁴⁷⁵ Klaus schreef daarentegen in zijn dagboek: 'Das quälend Undurchsichtige, Trübe, tief verdächtige des Moskauer Radek-Prozesses. Wie kommen diese "Geständnisse" zu Stande???'⁴⁷⁶

Desalniettemin probeerde Klaus zich nog steeds verwoed boven alle onenigheid te stellen. Toen de Franse schrijver André Gide, een groot voorbeeld voor Klaus, door gelijkgezinde antifascistische schrijvers als Romain Rolland, Lion Feuchtwanger en Egon Erwin Kisch hevig werd aangevallen om zijn kritische uitlatingen in zijn reisbericht over de Sovjet-Unie verdedigde Klaus hem.⁴⁷⁷ Maar hij nam het ook op voor Feuchtwanger toen deze juist om zijn te positieve berichtgeving door collega's als Leopold Schwarzschild werd onderuitgehaald. Klaus kon er niet tegen -zoals ook in het debat met Ter Braak al duidelijk werd- lijdzaam toe te zien hoe zijn collega's elkaar over en weer aanvielen en de nationaal-

---

⁴⁷³ *Zahnärzte und Künstler*, p.307; Leuk detail is dat behalve Klaus ook Ter Braak een lezing hield op dit congres, maar dat beiden er, weliswaar om uiteenlopende redenen, geen goed gevoel aan overhielden. Vgl: *Tagebücher 1934-1935*, p.114; Hanssen, Léon (2001). *Sterven als een polemist. Menno ter Braak 1902-1940*. (Deel 2 1930-1940). (p.256-261) Balans

⁴⁷⁴ Vgl. hiervoor: Jasper, Heinrich Mann und die "Deutsche Volksfront".

⁴⁷⁵ Diekmann, "Erdbebenjahre", p.98-99

⁴⁷⁶ *Tagebücher 1936-1937*, p.103

⁴⁷⁷ *Das Wunder von Madrid*, p.84-94; Hij verdedigde Gide echter niet klakkeloos en verweet hem dat hij had kunnen weten dat zijn kritische uitlatingen over de Sovjet-Unie enthousiast zouden worden aangehaald in de nationaal-socialistische pers.

socialisten daarmee in de kaart speelden. In een brief aan de schrijver Konrad Heiden schreef hij:

Jedes böse, geringschätziges Wort, das einer von uns Emigranten, und "Ausgebürgerten" über den anderen sagt, bedeutet einen schlimmen kleinen Triumph für die Herren in Berlin. Die lachen sich ins Fäustchen (...): "Uns wollen sie bekämpfen – und sie fallen übereinander her!" – Die Vorstellung dieser verhassten lachenden Dritten quält mich wie ein Alptraum
...⁴⁷⁸

De *Geschwister* verwoordden het op soorgelijke wijze in *Escape to Life*: 'Unsere Freunde in Paris, Prag oder Amsterdam zanken sich über ideologische oder taktische Nuancen; die lachenden Dritten aber sitzen in Berlin.'⁴⁷⁹

Het lijkt er bijna op alsof Klaus koste wat kost wilde proberen de (illusie van) eenheid binnen de Duitse emigrantengemeenschap te bewaren en hij daarbij iedereen tegemoet wilde komen. Waarom hij zich er echter toe liet verleiden om in juni 1937 tot de door Heiden en Schwarzschild opgerichte 'Bund Freie Presse und Literatur' toe te treden blijft een raadsel. Misschien was hij op dat moment minder helder, omdat hij net een lange ontwenningsskuur achter de rug had. Heiden en Schwarzschild waren mede onder invloed van Stalins zuiveringen veranderd in communisten-haters en hadden tegelijkertijd afstand genomen van de plannen tot de vorming van een Duits Volksfront. Pijnlijk werd het, toen Heinrich Mann Klaus in een aantal brieven bijna smeekte om uit de bond te treden, omdat deze zijn Volksfrontinitiatief ondermijnde. Klaus werd gedwongen partij te kiezen. Uiteindelijk bezweek hij in augustus 1937 onder de familiedruk, hoewel hij zich er terdege van bewust was, dat dit verregaande consequenties kon hebben, aangezien Schwarzschild als uitgever van *Das Neue Tagebuch* een bijzonder invloedrijk en machtig man was.⁴⁸⁰

In hoeverre deze affaire van invloed is geweest op het feit dat Klaus in oktober 1939 in Schwarzschild's *Neue Tagebuch* werd neergezet als Sovjetagent blijft onduidelijk. In *Escape to Life*, dat in april 1939 in Amerika verschenen was, hadden Erika en Klaus Schwarzschild nog geportretteerd als de meest getalenteerde verbannen Duitse publicist. Ze wisten dat hij de laatste jaren een uitgesproken 'antimarxistische' weg had ingeslagen, wat hem veel vijanden had opgeleverd, maar ze hoopten (nog steeds) op verzoening tussen beide antifascistische kampen.⁴⁸¹ Uit de dagboeken van Klaus blijkt dat hij zowel gefascineerd was door deze man als zich stoorde aan zijn extreem anticommunistische houding.⁴⁸² Hoe dan ook: voorlopig konden Erika, Klaus en Schwarzschild nog door één deur met elkaar.

Dit alles veranderde echter naar aanleiding van het Hitler-Stalin pact -een niet-aanvalsverdrag tussen Duitsland en de Sovjet-Unie- van 23 augustus 1939. Het New Yorkse weekblad de *Neue Volkszeitung* had een aantal prominente pleitbezorgers van de

---

⁴⁷⁸ *Briefe und Antworten*, p.287

⁴⁷⁹ *Escape to Life*, p.218

⁴⁸⁰ *Tagebücher 1936-1937*, p.152; Aan Lion Feuchtwanger schreef Klaus op 6 september 1937: 'dass ich aus der "Gruppe der Unabhängigen und Sauberen" ausgetreten bin – weil ich, innerhalb der Emigration, gegen jeden Eclat, gegen alle unfreundlichen Demonstrationen bin... (Feuchtwanger Memorial Library, Los Angeles).

⁴⁸¹ *Escape to Life*, p.217-218

⁴⁸² *Tagebücher 1936-1937*, p.149; *1938-1939*, p. 21, 62

Volksfrontpolitiek, onder wie ook Klaus, gevraagd om stellingname. Klaus' antwoord, dat hij op 13 september aan het blad verstuurde, verscheen op 23 september 1939. Hij schreef dat het onmogelijk was met een simpel "ja" of "nee" op de vraag of hij het pact goedkeurde te antwoorden, daarvoor waren de feitelijke achtergronden en bedoelingen van het pact veel te 'unentschieden, fließend und geheimnisvoll'.⁴⁸³ Wat zat er achter deze voor Klaus zo typische weifelende filosofische houding? Probeerde hij misschien naar buiten toe de schijn van een antifascistische eenheid nog op te houden? In zijn dagboek schreef hij twee dagen na de sluiting van het pact, op 25 augustus 1939:

Der moralische Schock der Hitler-Stalin-Alliance, nachhaltiger und tiefer, als im ersten Moment geahnt... Politisch – von Stalin aus – vielleicht sehr klug. (Von Hitler: Verzweiflungs-Akt, als "Triumph" frisiert.) Ideologisch niederschmetternd. Die heillose Konfusion. Von welcher Plattform aus sollen wir nun kämpfen? – Die brutale Zerschlagung der Volksfront, im nationalen Interesse Russlands. – Die Desavouierung jeder "antifascistischen Einheit."⁴⁸⁴

Ook het linkse maar anti-communistische politieke tijdschrift *The New Leader* riep Klaus op om stelling te nemen. Wederom deed hij geen harde uitspraken, hoewel hij in deze uitgebreidere versie wel vermeldde dat hij geen communist was. Stalin speelde volgens hem een uiterst gewaagd, ondoorzichtig spel, maar zolang hij niet ondubbelzinnig voor Hitler koos, hoefde het niet noodzakelijk slecht uit te werken voor 'onze' zaak: 'die Sache des Friedens, der Freiheit und des sozialen Fortschrittes'.⁴⁸⁵ Erika had naar aanleiding van het pact in tegenstelling tot Klaus wel duidelijk positie gekozen. Volgens haar waren de communisten uit op de wereldheerschappij:

Ich hasse die Kommunisten. Es sind Tiere,- (...). Alles ganz wie anno 32 in Germany: erst die Demokratie erledigen,- wenss auch dem Hitler frommt,- dann selbst an die Macht,- auf dem kleinen Umweg über die faschistische Weltherrschaft. Nun,- es wird mislingen. Aber schon die *Absicht* holt den Brechreiz aus den Tiefen.⁴⁸⁶

De reactie van Klaus in *The New Leader* verscheen op dezelfde dag -28 oktober-, dat in *Das Neue Tagebuch* de eerste stellingname van Klaus uit de *Neue Volkszeitung* als citaat werd afgedrukt. Dit citaat werd echter ingebed in een anonieme persoonlijke aanval, waarin Klaus als Sovjetagent werd neergezet. Erika kreeg het stuk uit *Das Neue Tagebuch* als eerste onder ogen en op 5 november stuurde ze Klaus een telegram, waarin ze hem opriep te antwoorden en hem dringend aanraadde haar zijn antwoord voor de publicatie te laten zien. Bovendien dacht zij dat de aanval uit de pen van de publicist Willi Schlamm afkomstig was, die zich evenals Schwarzschild tot een extreme anticommunist had ontwikkeld.⁴⁸⁷ Klaus nam dit zonder meer voor waar aan en schreef aan Schlamm een voor zijn doen bijzonder felle brief, waarin hij hem onder meer een 'ehrgeizige, sterile Hysteriker ohne geistige Substanz' noemde. Hij gaf in deze brief overigens wel aan dat hij niet meer in het Volksfront geloofde. Pijnlijk was niet alleen dat

---

⁴⁸³ *Zweimal Deutschland*, p.164

⁴⁸⁴ *Tagebücher 1938-1939*, p.128

⁴⁸⁵ *Zweimal Deutschland*, p.167

⁴⁸⁶ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 2 november 1939 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁴⁸⁷ Telegram Erika Mann aan Klaus Mann, 5 november 1939 (Erika Mann-archief Monacensia München).

Schlamm niet de auteur was, maar dat hij zich bovendien, als een klein kind, bij Thomas Mann meldde om zijn beklag over Klaus te doen.⁴⁸⁸ Maar Klaus was ook woedend op Schwarzschild, zoals bleek uit een brief aan zijn vriend Hermann Kesten:

His [Schwarzschild's] insane lust for revenge is as repulsive as it is stupid. He keeps on distorting facts and lying like any Nazi or communist. (...) Schwarzschild is a dirty liar, and I am sick and tired of him. (...) The last favour I ask you to do for me in this dreary affair, is to tell Mr. Schwarzschild, from my side: "Lecken Sie mich..."⁴⁸⁹

Erika was zich daarentegen meer bewust van de *politieke* ernst van de situatie, 'welke ja die Amerikaner zu polizeilicher Untersuchung deiner Person und Deportierung nach Russ- oder Deutschland auffordert.' In dezelfde brief stelde ze echter voor om samen 'einen Dialogue (pro und contra,- ich contra, versteht sich,-) über den German-Russian Pakt' op te voeren.⁴⁹⁰ Klaus, door Erika daartoe aangezet, verstuurde op 10 november 1939 een open brief, die echter door *Das Neue Tagebuch* niet werd opgenomen, maar in januari 1940 wel in de *Neue Volkszeitung* verscheen. Hierin verklaarde hij stellig dat hij geen communist en geen Sovjetagent was en dit ook nooit was geweest. In zijn dagboek noteerde hij teleurgesteld en verbitterd:

Andererseits: die peinigenden Zänkereien in der deutschen Emigration. Die nichtswürdigen und unwahrhaftigen Attakken gegen mich im "Tage-Buch" und "Neuen Vorwärts." Ist dies die Quittung für eine sieben-Jahre-lange Bemühung "um die Sache"? Gleichzeitig die rapide Entfremdung von den Kommunisten... Doppelte Enttäuschung. Muss Stunden mit der Abfassung einer detaillierten "Erklärung" verbringen, die ich gegen Schwarzschild u.s.w. einschicken will.⁴⁹¹

Erika schreef ook meerdere weliswaar felle, maar toch ook diplomatieke brieven aan Schwarzschild, waarin ze hem de Amerikaanse context voor ogen hield en hem min of meer dwong zijn verontschuldigen aan Klaus aan te bieden:

[Man leistet] sich ein ziemliches Stück ruchloser Niedertracht, wenn man als angesehener und zuverlässiger Publicist [Schwarzschild, AP] einen Menschen, der auf Grund eines Visitor-Visums die Gastfreundschaft Amerikas genießt, eben dort, im Lande des Dies-Committees, als Sowjet-Agenten denunziert, der keiner ist und nie einer war.⁴⁹²

Het conflict met Schwarzschild sleepte zich nog meer dan een jaar voort, maar leidde uiteindelijk tot een soort wapenstilstand. Dit had zowel te maken met de bemiddelende rol van Erika als wellicht met het feit dat Erika en Klaus er mede voor verantwoordelijk waren dat Schwarzschild in de herfst van 1940 uit Frankrijk gered werd.⁴⁹³ Desalniettemin luidde deze

---

⁴⁸⁸ *Briefe und Antworten*, p.407

⁴⁸⁹ Brief Klaus Mann aan Hermann Kesten, 17 januari 1940 (Klaus Mann-archief Monacensia München). Het was overigens waarschijnlijk Schwarzschild zelf die de anonieme aanval had geschreven. Zie: Schaenzler, *Klaus Mann. Eine Biographie*, p.333

⁴⁹⁰ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 17 november 1939 (Erika Mann-archief Monacensia München); *Ibidem*, 10 november.

⁴⁹¹ *Tagebücher 1938-1939*, p.143

⁴⁹² *Briefe und Antworten*, p.161

⁴⁹³ Vgl: *Briefe und Antworten*, p.161-166; Erika Mann aan Leopold Schwarzschild 17 december 1940 (Leo Baeck Institute, New York); *Ibidem*, 6 januari 1941.

affaire na het Hitler-Stalin pact voor Erika en Klaus niet alleen het politieke einde, maar ook het persoonlijke einde in van de hoop op een Duits Volksfront.

Het einde van het andere Duitsland

Het concept van het 'andere' Duitsland had in de eerste jaren van de ballingschap nog niet de concrete op de toekomst gerichte betekenis die het in de laatste oorlogsjaren zou krijgen. Onder de noemer van het 'ware' Duitsland schaarden de Duitse ballingen zichzelf, het ondergrondse verzet in Duitsland en het Duitse volk en probeerden zodoende een duidelijke scheidslijn te trekken met de nationaal-socialisten. Dit 'betere, echte' Duitsland moest zich verenigen en tegen Hitler optreden en tegelijkertijd proberen de culturele rijkdom te bewaren en te verrijken.

Erika en Klaus waren twee van de vurigste woordvoerders van de ideologie van het andere Duitsland. Hun boek *Escape to Life*, dat in april 1939 verscheen, is een hommage aan dit andere Duitsland. Honderden ballingen passeren de revue en er wordt ook uitgebreid stil gestaan bij het groeiend verzet tegen het nationaal-socialisme in Duitsland. Het boek, dat voor een Amerikaans publiek geschreven werd, presenteert de exilgemeenschap als 'eine grosse, weit verzweigte Familie'.⁴⁹⁴

Der Teil des deutschen Volkes, der frei ist, ist die Emigration. Sie muss den „wahren Alliierten“, Deutschland, in der Welt repräsentieren, und sie muss vor allem das Bild jenes Deutschlands für die Welt lebendig machen, das nach Hitler kommen wird: das Bild eines freien, demokratischen und friedlich-starken Deutschland.⁴⁹⁵

Maar deze overtuigingen, het geloof in een Duits Volksfront, in het ondergronds verzet en in een absoluut onderscheid tussen machthebbers en volk, kwamen in de loop van 1939 en zeker na het uitbreken van de oorlog op losse schroeven te staan.

Erika en Klaus hadden vanaf het moment dat ze Duitsland verlieten gehoopt op een opstand van het Duitse volk en daarbij vooral hun kaarten gezet op het ondergronds verzet. Nog in *The Other Germany*, dat in januari 1940 verscheen, schreven ze:

Yes, it is at work, here as everywhere in the Third Reich! (...) *nowhere* -in no factory, no office, no family, no school, no editorial sanctum, no barrack- is active opposition absent. The pre-revolutionary stage in which the Germans live is not yet ripe for open revolt. But the time will come; nor does the moment seem far off when the subterranean rumblings of discontent will turn into a destructive bolt of lightning.⁴⁹⁶

Klaus beschreef in *Der Wendepunkt* niet alleen hoe naïef dit allesoverheersende vertrouwen in het verzet achteraf gezien was, maar ook hoe belangrijk het voor de Duitse ballingen was om hieraan vast te houden:

Die deutsche Opposition nahm in unseren Artikeln und Manifesten gewaltige Dimensionen an: Es waren Millionen (wir bestanden darauf), die im Kampf gegen das verhaßte System

---

⁴⁹⁴ *Escape to Life*, p.195

⁴⁹⁵ *Ibidem*, 384

⁴⁹⁶ Mann, Klaus, Erika Mann (1940). *The Other Germany*. (p.239) New York/Modern Age Books

Leben und Freiheit riskierten. Wir flunkerten nicht: Wir *glaubten*. Unser echter, wenngleich naiver Glaube an die Stärke und den Heroismus der innerdeutschen Widerstandsbewegung gab uns den moralischen Halt, den Auftrieb, dessen wir in unserer Isoliertheit und Hilflosigkeit so dringend bedurften.⁴⁹⁷

The Other Germany was evenals *Escape to Life* voor een Amerikaans publiek geschreven en was er vooral op gericht Amerika, na het uitbreken van de oorlog, een ‘ander’ Duitsland voor ogen te houden. De *Geschwister* zelf geloofden echter steeds minder in het bestaan van dit andere Duitsland en de eerste twijfels schemeren zelfs al in *The Other Germany* door:

Should your compatriots delay this salubrious action too long, the delicate distinction between “nation” and “regime” will quickly be forgotten, by the statesmen as well as by the masses. “If these Germans now miss their last chance (...), if they insist on continuing to the bitter end the war they are supposed not to have desired (...) then these Germans will come to be hated as a people has never before been hated!”⁴⁹⁸

De oorlogsverklaring van Engeland en Frankrijk aan Duitsland op 3 september 1939 ging voor Klaus vooral met een gevoel van opluchting en met de hoop op een spoedig einde gepaard. Ook Erika geloofde aanvankelijk in een korte oorlog. Maar de rappe opeenvolgende overwinningen van Hitler en de daarbij aan het licht komende gruwelijkheden versterkten het onbegrip en de afkeer, niet alleen tegenover de nationaal-socialisten maar ook in toenemende mate tegenover de Duitsers. ‘Der *Abscheu* vor diesen Deutschen hingegen, immer noch quälend wachsend’, schreef Klaus.⁴⁹⁹ Doordrongen van hun ervaringen in Spanje en hun afkeer van de *appeasement*-politiek hadden ze in *Escape to Life* al voorspeld dat de oorlog met Hitler op den duur onvermijdelijk was: ‘1940 aber muß er grauenvoll werden, während er 1938 gar nicht hätte stattfinden können.’⁵⁰⁰ Het moet frustrerend zijn geweest dat ze gelijk zouden krijgen. Terwijl Hitler Nederland en België overmeesterde, schreef Klaus in zijn dagboek:

Der hunderttausendfache Tod in Europa. Der ungeheure Alptraum dieser Destruktion. Wie alle unsere Prophezeiungen sich grausig-real erfüllen.---Und es war so ekelhaft *leicht* zu prophezeien.

Voor Klaus was *zijn* wereld aan het ondergaan en de val van Frankrijk voelde als de dood van een naaste. Een paar maanden later, tijdens de onafgebroken bombardementen op Londen in september 1940 en met zijn gedachten bij Erika die op dat moment voor de BBC radio-uitzendingen naar Duitsland verzorgde, noteerde Klaus in zijn dagboek:

Meine wachsende Aversion dagegen, Deutsches zu lesen. (...) Wie *überdrüssig* bin ich des deutschen Problems! Mögen sie doch endlich zur Hölle gehen, diese philosophierenden Sadisten und hysterischen Wegelagerer. *Deutschland kotzt mich an* -: so viel von Luthers Sprache weiss ich noch, dass ich dies zu formulieren vermag---

Deze afkeer van Duitsland en de Duitsers ontstond echter niet alleen door de oorlog, maar ook door vervreemding. Erika en Klaus voelden zich thuis in Amerika. Klaus werkte rond deze tijd

---

⁴⁹⁷ *Der Wendepunkt*, p.295

⁴⁹⁸ *The Other Germany*, p.295-296

⁴⁹⁹ *Tagebücher 1940-1943*, p.36

⁵⁰⁰ *Escape to Life*, p.392

aan zijn eerste Engelstalige boek, hoewel het schrijven in een vreemde taal voor hem een enorme worsteling bleef: ‘Soll ich das *Einzige* verlieren was ich je besessen habe -: meine *Sprache*?’ De ballingschap duurde ondertussen al bijna 7 jaar en in maart 1940 schreef Klaus in zijn dagboek: ‘Deutschland wird mir immer fremder, ferner, gleichgültiger’.⁵⁰¹ Diezelfde vervreemding voelde hij ook ten aanzien van de exilgemeenschap. In zijn autobiografie uit 1949 noteert hij onder vermelding van de datum 26 juni 1940 dat hij geen Duitser meer is en hij vraagt zich af of hij nog ‘emigrant’ is: ‘Mein Ehrgeiz ist, ein Weltbürger amerikanischer Nationalität zu werden.’⁵⁰²

Terwijl Klaus in deze eerste oorlogsmaanden leed onder depressies en wederom erg met de dood bezig was, was zijn zus, volgens Klaus, zorgwekkend actief: ‘*Sorge wegen E* – die krank, ziemlich hoch fiebernd, Mittelwesten durch-lecturet.’⁵⁰³ In het dagboek van Klaus treffen we in deze periode veel opmerkingen aan die duiden op een verwijdering van Erika: ‘E, bemüht; aber völlig abgelenkt durch eigene Aktivität, eigenen Ehrgeiz, und die Bedrängnis anderer Menschen (...).’⁵⁰⁴ Hij voelde zich eenzaam, wilde sterven en vroeg zich melancholisch af:

Wie lange ist Anja und Esther her; wie ist sie gewachsen. Mir nie entfremdet; aber doch sich schrittweis entfernend. ----Oft meine ich Pygmalion zu sein. Was wäre sie ohne mich? – Was bin ich ohne sie?----“Wie lange noch, dann fassen – wir weder Gram noch Joch-: Du kannst mich doch nicht lassen, du weisst es doch ----Die Nächten, die wir weinten – Ihr Immer und ihr Nie -, die Tage, die uns einten: Vergisst du die?” Nichts vergessen.⁵⁰⁵

Ook Erika klaagde in dezelfde periode over het zwijgen van Klaus. Bovendien was zij zelf fysiek in ieder geval aan het einde van haar latijn en trok ze zich vanaf eind februari tot eind maart terug in een kuuroord. Van daaruit stuurde ze hem een bijzonder warm telegram waarin ook zij aangaf dat haar geluk samenhang met het zijne: ‘bedenke dass ich (...) von hauf automatisch verarme sobald du dies tust (...).’⁵⁰⁶ Toch bleef, zelfs in het kuuroord de innerlijke onrust aan haar knagen, zoals ze haar moeder liet weten.⁵⁰⁷

Voor Klaus kwam de enige troost, afgezien van zijn zus, van zijn werk, maar ook bij Erika kan men een bijna dwangmatige vlucht in het werk bespeuren. Ze was na het uitbreken van de oorlog nog steeds actief als *lecturer*, hoewel ze dat ondertussen helemaal ‘zat’ was, en werkte daarnaast aan twee boeken: *The Lights Go Down* en, samen met Klaus, *The Other Germany*. Na het uitbreken van de oorlog ontstond bij haar het verlangen om actief deel te nemen aan de strijd in Europa. In de correspondentie van Erika treffen we de naam Duff Cooper voor het eerst op 28 februari 1940 aan. Cooper werd op 12 mei 1940 door Churchill

---

⁵⁰¹ Vgl: *Tagebücher 1940-1943*, p.37, p.62, p.23, p.27

⁵⁰² *Der Wendepunkt*, p.399

⁵⁰³ *Tagebücher 1940-1943*, p.13

⁵⁰⁴ *Tagebücher 1938-1939*, p.148

⁵⁰⁵ *Tagebücher 1940-1943*, p.22; De (psychologische) interpretatie van Armin Strohmeier van dit citaat slaat de plank volledig mis, bovendien geeft hij de mythe van Pygmalion verkeerd weer. Pygmalion, koning van Cyprus en begenadigd beeldhouwer, kon de ideale vrouw aan zijn hof niet vinden en besloot een beeld van haar te creëren. Dit beeld werd vervolgens door Aphrodite tot leven gewekt en Pygmalion en Galatea leefden nog lang en gelukkig. Pygmalion schreef echter niet zoals Strohmeier beweert een evenbeeld van zichzelf. (p.131-132)

⁵⁰⁶ Telegram Erika Mann aan Klaus Mann, 1 maart 1940 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁵⁰⁷ Brief Erika Mann aan Katia Mann, 10 maart 1940 (Erika Mann-archief Monacensia München).

benoemd tot Minister van Informatie. Tussen de herfst van 1939 en het voorjaar van 1940 was hij voor een lezingenreeks enige malen in Chicago en hier ontmoette hij Erika voor het eerst. Op 26 januari 1940 schreef Erika aan haar vriendin Lotte Walter vanuit Chicago over haar plannen om naar Londen te gaan. Ze gaf ook toen al aan dat haar familie inclusief Klaus hier helemaal niet achter stond, maar zij wilde gaan: ‘Missionäre in der Wüste wollen Post sehn (...)’.⁵⁰⁸ In Amerika was ze een missionaris in de woestijn, maar in Europa kon ze wellicht echt wat betekenen. Ze benaderde Cooper op 16 mei, toen hij net minister was geworden en bood hem haar diensten aan voor de Duitstalige radio-uitzendingen vanuit Londen. Ze geloofde nog steeds in de kracht van het woord mits ‘die richtigen Leute diese kranke Nation in der richtigen Weise ansprechen.’⁵⁰⁹

Ze ging rond 23 augustus naar Londen via Lissabon, waar ze probeerde bij het Amerikaanse consulaat inlichtingen in te winnen over Golo en Heinrich Mann die in Frankrijk geïnterneerd waren. Ze kwam in Londen aan tijdens de laatste fase van de ‘Battle of Britain’. De hoofdstad werd onafgebroken gebombardeerd. Het was dan ook niet vreemd dat haar familie niet wilde dat ze ging. Ze kon het echter niet verdragen dat ze boos op haar waren en probeerde ze op alle mogelijke manieren gerust te stellen. Maar ze vond dat ze iets moest doen: ‘Hunderttausende riskieren täglich ihr Leben mit weniger Aussicht auf some kind of “achievement”, however small,- und ich wäre mir selber zu sehr zur Last, wenn ich diese Chance, doch irgendetwas zu tun, in den Wind schlüge, der mich nach England tragen soll.’⁵¹⁰ Ze vertrouwde op haar geluk en intelligentie. Ze overleefde inderdaad een bombardement op haar woning. Toen ze halverwege november weg moest uit Engeland om zich weer aan haar *lectures* te wijden, baalde ze hiervan, want het was, zoals ze Lotte liet weten, voor haar een ‘schöne Ruhe- und Erholungszeit’ geweest: ‘es ist erholend, sich in einem erfolgreich gegen H.’n belligerent Lande aufzuhalten!’⁵¹¹ Haar missie, haar bijdrage aan de strijd tegen Hitler, bracht haar in tegenstelling tot een kuuroord wel rust.

Toen Erika een jaar later wederom naar Londen vertrok, zat Klaus helemaal in zak en as. Dit had echter niet zozeer met Erika te maken of met een verwijdering tussen beiden als met het feit dat *zijn* missie, het nieuwe tijdschrift, *Decision. A Review of Free Culture*, dat hij had opgericht en waarvan het eerste nummer op 7 januari 1941 was verschenen, al eind maart in financiële problemen terecht was gekomen. *Decision* poogde evenals *Die Sammlung* een internationaal forum tegen het fascisme te zijn en moest tegelijkertijd een brug slaan tussen de Amerikaanse en Europese intelligentia. Erika deed haar uiterste best voor *Decision*, en riep hierbij zelfs de hulp van haar vader in, omdat ze wist hoeveel dit tijdschrift voor Klaus betekende. Maar zij had wederom haar eigen missie te vervullen, want alleen in Engeland had ze het gevoel ‘am richtigen Platz und ganz “okay” zu sein.’⁵¹² Ze verzekerde Klaus ‘ich bin (...) immer und immer die *Deine*’ en ‘daß du *weisst*, WIE *durchaus* zugehörig ich mich Dir,

---

⁵⁰⁸ Brief Erika Mann aan Lotte Walter, 26 januari 1940 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁵⁰⁹ *Briefe und Antworten*, p.152

⁵¹⁰ *Ibidem*, p.157

⁵¹¹ *Ibidem*, p.159

⁵¹² *Ibidem*, p.170

wie venture'n fühle.'⁵¹³ Haar vader die haar van 'Abenteuerlust' en 'Vergnügungssucht' betichtte, schreef ze: 'Es geht mir, - sehr natürlich, - *ungemein gegen den Strich*, das bißchen, was ich tun kann (...), *nicht* zu tun, weil es mir zu gefährlich ist.'⁵¹⁴ Eenmaal in Londen schreef ze enthousiast aan haar broer:

Aber das Gerede auf die Tiere ein, macht mir den allergrößten Spass. Das ständig zwischen Drohen und seducen hin und wider-wechselnde Getue, welches ich veranstalte, kann auch gar nicht ohne Wirkung bleiben und ein offenes Ding an das Ober-Monstrum, betreffend sein verlorenes Ein und Alles wird riesig Aufsehen erregt haben, in der Vorstadt.⁵¹⁵

Tijdens haar verblijf in Engeland bleek ook duidelijk hoeveel afstand Erika, evenals Klaus, van Duitsland had genomen, hoewel ook zij zich nog steeds meer thuis voelde in de Duitse dan de Engelse taal.⁵¹⁶ Hoewel Erika koos voor een veel directere manier om Hitler te bestrijden en zich daarbij helemaal in haar element voelde, werden beiden geleid door dezelfde ideeën. Dat Erika met deze ideeën al vroeg in de openbaarheid trad en ze veel radicaler formuleerde had meer met stijl te maken dan met inhoud. Al in september 1941 hield Erika op het 17^e internationale Pen-congres in Londen een bijzonder scherpe lezing over de toekomst van Duitsland. Ze sprak met name over opvoeding en heropvoeding in het toekomstige Duitsland. Het was een thema waar ze verstand van had, want in 1938 had ze in Amerika het boek *School for Barbarians* over de opvoeding van kinderen in het Derde Rijk gepubliceerd. Dit boek werd een bestseller. De opvoeding van de nationaal-socialisten was volgens Erika uitsluitend gericht op het creëren van een rassenbewustzijn en de voorbereiding op de oorlog.

Ze richtte zich in haar lezing tegen de zojuist door Roosevelt en Churchill gesloten *Atlantic Charter*, waarin werd gesproken van een milde vrede en economische zekerheid voor alle volkeren, dus ook het Duitse. Roosevelt hoopte, evenals de meeste Duitse ballingen, door milde sancties het Duitse volk ertoe te bewegen zich te bevrijden van haar onderdrukkers. Maar Erika geloofde niet dat een milde vrede 'die Deutschen daran hindern würde, im geheimen einen weiteren Krieg zu führen.' Duitsland diende niet alleen volledig overwonnen te worden, maar ook te lijden. Alleen door de schok van de nederlaag kon het 'geisteskranken' Duitse volk succesvol geholpen worden. Het was de opgave van de geallieerden niet alleen de industriële productie maar ook de opvoeding te bewaken en deze volledig nieuw vorm te geven: 'Es wird an uns sein, die Köpfe und Herzen der Deutschen mit neuen Ideen, neuen Hoffnungen und einem besseren Glauben zu füllen.'⁵¹⁷ Veelzeggend is het gebruik van 'ons' in deze laatste zin. Als Erika en Klaus het in deze jaren over 'ons' of 'wij' hadden, dan bedoelden

---

⁵¹³ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 10 juni 1941 (Erika Mann-archief Monacensia München); *Ibidem*, 4 juli 1941.

⁵¹⁴ *Briefe und Antworten*, p.174

⁵¹⁵ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 6 augustus 1941 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁵¹⁶ Vgl. Brieven van Erika Mann aan Manfred George, 26 mei 1940, 7 december 1940 (Deutsches Literaturarchiv Marbach): 'Wir werden nicht mehr viel auf deutsch sprechen in der nahen Zukunft, trotzdem tun ermutigende Worte auf deutsch noch immer groessere Wirkung bei mir als aehnliche auf englisch (...).' 'Ich kann noch immer englische Lyrik in gar keiner Weise beurteilen (verstehe knapp der Haelfte von dem was mein eigener Gatte (W.H. Auden, AP) schreibt) (...).

⁵¹⁷ *Blitze überm Ozean*, p. 229-233.

ze de geallieerden of, nadat Amerika betrokken raakte bij de oorlog, de Amerikanen. Zij presenteerden zichzelf niet meer uitsluitend als Duitsers.

Erika was zich er trouwens bij haar radiouitzendingen naar Duitsland ten zeerste van bewust dat ze zich niet zoals in de lezing voor het Pen-congres te hard moest opstellen. In haar uitzendingen benadrukte ze juist het onderscheid tussen het Duitse volk en de nationaal-socialisten en appeleerde ze aan de Duitsers om tegen Hitler in opstand te komen:

Worauf warten Sie, meine deutschen Hörer? Auf den Sieg doch nicht etwa, den Hitlersieg über eine ganze, große, freie, mächtige, reiche, geeinte und zum äußersten entschlossene Welt? (...) Auf freundliche Angebote von Seiten der Alliierten jetzt? (...) Aber niemand wird Ihnen etwas versprechen, niemand *denkt* an den Frieden, solange Sie selber nichts tun als warten. Deutschlands Schicksal muss in Deutschland entschieden werden – von Ihnen, durch Sie!⁵¹⁸

Tijdens haar verblijf in Londen had ze ook de eer om als eerste een interview te houden met Lord Robert Vansittart. Deze hoge functionaris op het Ministerie van Buitenlandse Zaken was vanwege zijn anti-Duitse opvattingen in de clinch geraakt met Chamberlain en afgeschoven naar de post van diplomatiek adviseur. Hij publiceerde vanaf 1940 diverse omstreden boeken, zoals *Black Record* en *Lessons of My Life*, waarin hij een deterministisch beeld van de Duitse geschiedenis propageerde met als logisch telos Hitler en het Derde Rijk. Hoewel Erika vele passages uit deze boeken *contestable*⁵¹⁹ vond, was ze met Vansittart van mening dat de Duitsers volledig moesten veranderen, wilde men zich niet na twintig jaar opnieuw met hen in oorlog bevinden: ‘Deutschland müsse eher umerzogen als bestraft werden, aber umerzogen bis ins Mark.’⁵²⁰ De blik van Vansittart was in tegenstelling tot veel van zijn opponenten, onder wie vele ballingen, in de eerste plaats op de slachtoffers van het regime gericht en niet op de Duitsers. Hij was ook in 1942 een van de eersten die in Engeland aan de orde stelde wat er met de joden in de concentratiekampen gebeurde. Aan haar moeder schreef Erika: ‘Mein unendlich deutschfeindliches Interview mit Vansittart erscheint ganz groß in “Vogue” und dürfte mir die Rückkehr ins Heimatland endgültig verunmöglichen.’⁵²¹

Maar zowel Erika als Klaus voelden op dit moment ook niet meer de behoefte om terug te keren naar Duitsland. Zij hadden al heel vroeg afstand genomen, hoewel ze zich als overtuigde strijders tegen het nationaal-socialisme natuurlijk bleven bezighouden met Duitsland. Door deze strijdbaarheid en hun positie als buitenstaanders hadden ze te weinig oog voor de psychologische mechanismen en natuurlijk de letterlijke terreur die de Duitsers beletten tegen Hitler op te treden. Zij hadden vanaf het moment dat ze Duitsland verlieten geprobeerd te wijzen op het gevaar van het nationaal-socialisme. Bovendien hoopten ze dat hun boodschap ook Duitsland binnendrong, maar dit was nauwelijks het geval. Daarom vond Erika het ook zo belangrijk om via de ether direct tot het Duitse volk te kunnen spreken. Omdat hun verwachtingen waarschijnlijk te hooggespannen waren, konden ze alleen maar

---

⁵¹⁸ Slattery, J.F. (1999), Erika Mann und die BBC 1940-1943. In: Heftrich, Eckhard (ed.) (1999). *Thomas Mann Jahrbuch. Band 12*. (p.330-331) Frankfurt am Main

⁵¹⁹ *The Nation*, 11 maart 1944

⁵²⁰ *Blitze überm Ozean*, p.252

⁵²¹ Erika Mann aan Katia Mann, 24 november 1941 (Erika Mann-archief Monacensia München)

teleurgesteld raken. Al voordat de Amerikanen bij de oorlog betrokken raakten, in december 1941, hadden zij hun hoop op een korte oorlog en een Duitse opstand opgegeven. Zij waren in hun denken en doen de meeste ballingen wederom een stap vooruit en dat zou aan het einde van de oorlog tot hevige conflicten leiden.

ACTIVISME EN APATHIE

In dienst van Amerika

I am proud to be in the country which will give the finishing stroke to the apocalyptic monster. My humble forces are at the disposal of the American Government. Wholeheartedly I join in the prayers of the American people that the righteous cause may come out victorious – soon, and at not too dreadful a price.⁵²²

Deze bekentenis noteerde Klaus op 11 december 1941, de dag waarop Duitsland en Italië de Verenigde Staten de oorlog verklaarden, in een stuk getiteld ‘Declaration’. Ook Erika wilde na Pearl Harbor niets liever dan haar diensten als radioverslaggeefster of oorlogscorrespondente aan de Amerikaanse regering aanbieden. Beiden zouden uiteindelijk als correspondenten in dienst treden van het Amerikaanse leger. De bekentenis van Klaus laat zijn oprechte verbondenheid zien met Amerika en de wil om een bijdrage aan de strijd te leveren. Tegelijkertijd schemert Klaus’ pacifistische instinct door in de hoop dat de oorlog van korte duur moge zijn. Hij speelt hiermee ook in op het verlangen, dat tot Pearl Harbor nog bij de meeste Amerikanen leefde, om niet direct te worden betrokken bij de oorlog. Voor Erika en Klaus lagen de zaken wat dat betreft natuurlijk anders. Zij hadden vanuit Amerika meer dan twee jaar lijdzaam moeten toezien hoe Hitler grote delen van Europa te gronde richtte. Voor hen moet de Amerikaanse interventie een opluchting hebben betekend. Klaus beschreef naar aanleiding van Pearl Harbor in zijn fictieve dagboek in *Der Wendepunkt* zijn gemengde gevoelens die zweefden tussen ontzetting en opluchting, hoewel het gevoel van opluchting toch overheerste.⁵²³

Klaus stond echter veel ambivalenter tegenover de oorlog dan Erika. Hoewel ze beiden ervan overtuigd waren dat oorlog, en zeker Amerikaanse interventie, de enige manier was om Hitler klein te krijgen, werd Klaus tegelijkertijd ‘*gelähmt* durch die unendliche Traurigkeit des Krieges.’⁵²⁴ Tegenover zijn moeder had hij het, Stefan Zweig citerend, over zijn ‘eminent pazifistischen Einstellung’.⁵²⁵ Wat dreef hem er dan toe om in dienst te willen treden van het Amerikaanse leger? Na de definitieve ondergang van zijn tijdschrift *Decision* aan het begin van 1942, kwam Klaus in een ernstige depressie terecht. Hij had dan ook letterlijk zijn hele wezen in de strijd gegooid om zijn kindje boven water te houden. Erika schreef in november 1941 geëmotioneerd aan haar moeder:

Hier steht es so; die Decisionwolken ueber unsern Haeuptern moegen sich nicht verfluechtigen, weder der Bermann, noch sonstwer gibt an Geld; wa[s] da ist, reicht zum Leben nicht; dass es aber da ist, verhindert ein gesundes Sterben; immer neue Plaenchen

---

⁵²² *Turning Point*, p.354; *Zweimal Deutschland*, p.373; Klaus Mann schreef zijn artikelen sinds 1938 steeds vaker in het Engels en ook zijn dagboek aantekeningen zijn vanaf 1942 in het Engels. Voor de uitgave van zijn artikelen en dagboeken zijn *alle* niet-Duitstalige teksten jammer genoeg vertaald in het Duits.

⁵²³ *Der Wendepunkt*, p.430-431

⁵²⁴ *Tagebücher 1940-1943*, p.94

⁵²⁵ *Briefe und Antworten*, p.483

spuken im Koepfchen des Behexten [Klaus], der mit beredter Pseudologik alle Einwaende zu nichte schwatzt, wobei er mir obendrein durch grosse Tapferkeit, rührenden Fleiss und diese mir schier unverständliche Leidenschaftlichkeit das Herz zu brechen droht. Was fuer eine Heimsuchung!⁵²⁶

Klaus kwam voor het eerst van zijn leven in een zodanige impasse terecht, dat zelfs het schrijven niet meer ging. Hij beschreef dit ‘vacuüm’ in een vaak geciteerde, veelzeggende passage in zijn autobiografie, waaraan hij in deze maanden werkte:

Was für eine Geschichte ist es denn, die ich zu erzählen habe? Die Geschichte eines Intellektuellen zwischen zwei Weltkriegen, eines Mannes also, der die entscheidenden Lebensjahre in einem sozialen und geistigen Vakuum verbringen mußte: innig – aber erfolglos - darum bemüht, den Anschluß an irgendeine Gemeinschaft zu finden, sich irgendeiner Ordnung einzufügen: immer schweifend, immer ruhelos, beunruhigt, umgetrieben, immer auf der Suche...⁵²⁷

Dit citaat laat eveneens de rusteloosheid zien die nog steeds zo prominent deel uitmaakte van zijn leven en dat van zijn zus. Hij wilde zijn innerlijke natuur echter overwinnen en zocht wanhopig naar aansluiting bij een of andere gemeenschap. De exilgemeenschap had echter afgedaan en na het fiasco van *Decision* had hij ook genoeg van de Amerikaanse intellectuele gemeenschap. Zijn teleurstelling richtte zich in het autobiografische fragment ‘The Last Decision’ echter ook tegen Amerika. De aangrijpende aanklacht opent met zijn eigen overlijdensbericht, ‘Nach Scheitern seiner Zeitschrift begeht Sohn eines berühmten Romanciers Selbstmord...’, en bericht vervolgens wat hem hiertoe bracht. Hij hekelt de Amerikaanse aanmatiging, naïviteit, hebzucht en ijdelheid en de gevoelloosheid, het snobisme en egoïsme van de ‘voorhoede van het liberalisme’, zoals hij onder meer de Amerikaanse journalisten Vincent Sheean en Dorothy Thompson en toneelschrijver Robert Sherwood betitelt.⁵²⁸ Aangezien deze aantijgingen in directe relatie stonden met het feit dat deze intellectuelen *Decision* in de ogen van Klaus te weinig gesteund hadden, waren dit uiteindelijk vooral uitingen van zijn eigen gevoel van machteloosheid. Aan zijn moeder schreef hij hoe ontzettend treurig hij was, niet alleen vanwege de ondergang van *Decision*, maar vooral omdat dit een teken aan de wand was ‘wie wenig man unsereinen in dieser fragwürdigen Welt will, braucht und würdigt.’⁵²⁹

Het leger moest de verlossing uit het geestelijk vacuüm brengen, hoewel hij zich tegelijkertijd realiseerde dat dit een schijnoplossing was: ‘als ob die amerikanische Uniform ein Talisman gegen die bösen Geister wäre, die mich verfolgen und quälen.’⁵³⁰ Het was een vluchtweg uit het isolement dat hem in zijn schrijven en denken blokkeerde. Bovendien was indiensttreding voor hem een manier om zich uit zijn financiële malaise te redden. Van harte ging het niet. Aan zijn moeder schreef hij in april 1942: ‘Dieser abscheuliche Krieg wird immer noch erträglicher sein, wenn man sich seinem Apparat zur Verfügung stellt, als wenn man,

---

⁵²⁶ Brief Erika Mann aan Katia Mann, 21 november 1941 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁵²⁷ *Der Wendepunkt*, p.425

⁵²⁸ *Zweimal Deutschland*, p.382-383

⁵²⁹ *Briefe und Antworten*, p.474

⁵³⁰ *Tagebücher 1940-1943*, p.96

isoliert, unter der totalen Verödung seufzt, die er im kulturellen Bezirk unvermeidlich zur Folge hat.⁵³¹

Voor Erika lagen de zaken anders. Zij had haar pacifistische houding na in aanraking te zijn gekomen met de Spaanse Burgeroorlog voorgoed laten vallen. Ze was destijds erg onder de indruk van de woorden van de Republikeinse minister van Buitenlandse Zaken Álvarez Del Vayo, die haar liet weten: ‘Gegen den Faschismus gibt es keine Politik der Nachgiebigkeit, sondern nur und ausschließlich eine Politik der Stärke.’⁵³² In haar artikel ‘Reisebrief aus Spanien’ uit juli 1938 schreef ze strijdlustig: ‘Aber siegen werden wir nur, wenn wir bereit sind zum großen Einsatz, - zum Einsatz aller Kräfte, zum Einsatz des Lebens, das wertlos würde, opferten wir ihm die Freiheit.’⁵³³ Deze overtuiging werd alleen nog maar gevoed door het Verdrag van München. Steeds meer begon ze het ‘pacifisme’ of het hardnekkig vasthouden daaraan als de grote boosdoener van al het kwaad te zien. Ze verwelkomde de oorlog dan ook en dit werd haar niet door iedereen in dank afgenomen. Ze antwoordde aan Berthold Viertel, die haar ervan beschuldigde wel erg gemakkelijk over de slachtoffers heen te kijken: ‘ich *trauere* über die *Millionen* von Toten, die der “Pazifismus” dieser Jahre in China, Abessinien, Spanien, Deutschland, Österreich, der Tschechoslowakei *uns* gekostet hat.’⁵³⁴ Haar neiging tot overdrijven had ze nog niet verleerd, maar het ging haar erom, zoals ze Viertel, Schiller citerend, liet weten, dat het leven niet het hoogste goed was, maar voor de vrijheid diende te worden ingezet.

Hoewel deze woorden misschien enigszins pathetisch klinken, leefde en handelde Erika hier wel naar. Toch kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat ze het gevaar ook om andere redenen dan de strijd voor de vrijheid opzocht. Klaus constateerde al tijdens hun ervaringen aan het Spaanse front dat Erika bijna plezier aan de situatie beleefde. Zonder Klaus ervan op de hoogte te brengen, ging ze in oktober 1938 als journaliste *undercover* naar Praag en naar het door de Duitsers bezette Sudetenland. Toen Klaus er via derden achter kwam, was hij meer kwaad dan bezorgd over haar, in zijn ogen, onnodig riskante gedrag:

Noch quälender: dass du dich eigensinnig-launisch der Gefahr präsentierst. (...) Du bist stets sehr energisch, wenn andere sich in Gefahren begeben – in unwirtliche gegenden reisen, Thun [drugs] essen, oder sonst. Und nun, deinerseits, diese Wildheiten. (...) Treib es nicht gar zu riskant!⁵³⁵

Tijdens de Duitse bombardementen op Londen in september 1940 stelde Erika zich wederom bewust aan het gevaar bloot. In haar ooggetuigenverslag vanuit Londen schreef ze weliswaar in algemene bewoordingen hoe beangstigend het geronk van de laagvliegende bommenwerpers was, maar zowel in haar publieke als privé-uitlatingen is geen spoor van echte angst te ontdekken.⁵³⁶ Integendeel, toen ze na haar verblijf in Londen vol van indrukken naar Lissabon

---

⁵³¹ *Briefe und Antworten*, p.480

⁵³² *Blitze überm Ozean*, p.141

⁵³³ *Ibidem*, p.143

⁵³⁴ *Briefe und Antworten*, p.145

⁵³⁵ Brief Klaus Mann aan Erika Mann, ongedateerd (Klaus Mann-archief Monacensia München).

⁵³⁶ Mann, Erika, Eine Nacht in London, *Aufbau*, 8 november 1940. Dit exiltijdschrift is sinds enige tijd in zijn geheel digitaal op internet te bekijken. Zie: <http://deposit.d-nb.de/online/exil/exil.htm>

vertrok om de vluchtelingen die daar gestrand waren aan visa te helpen, overviel haar een gevoel van zwaarmoedigheid. Terwijl in Londen gevochten werd voor de goede zaak, was men in Lissabon alleen maar aan het wachten, hulpeloos en angstig overgeleverd aan het lot. Voor Erika was de balans snel opgemaakt: in Londen was ze gelukkig geweest, maar in Lissabon niet:

Denn schlimmer als die Katastrophe selbst ist die Angst vor der drohenden Katastrophe, der man hilflos ausgeliefert ist. Und den Feind zu kennen, ihn zu fürchten, zu verabscheuen und zu wissen, daß er ganz nah ist, ohne kämpfen zu dürfen, ist sehr viel schlimmer als der Kampf selbst. Wer sich erfolgreich verteidigt ist nicht unglücklich, wer um einer, der guten Sache willen in den Kampf geht, ist nicht unglücklich; wer weiß, daß er siegen wird, ist nicht unglücklich und fürchtet sich nicht vor der Gefahr.⁵³⁷

Deze woorden hebben veel weg van een persoonlijke bekentenis. Het is dan ook zeer de vraag of de bange vluchtelingen in Lissabon zich, zoals Erika beweert, gelukkiger zouden voelen in een wekenlang aan bombardementen blootstaand Londen alleen omdat men daar actief streed. ‘Gespannter, kämpferischer, energiegeladener denn je’, zo keerde ze ook van haar tweede trip in 1941 uit Engeland terug.⁵³⁸

Erika’s strijd tegen het nationaal-socialisme leek, nadat die aanvankelijk met *Die Pfeffermühle* als iets speels, cabaretesk was begonnen, steeds meer zelfdestructieve vormen aan te nemen. Gebruikte ze haar politieke missie als een excuus, een vlucht om zich niet te hoeven richten op haar persoonlijke leven of op haar leven als balling? Of was dit haar manier om inhoud te geven aan de ballingschap? Stelde ze haar leven keer op keer in de waagschaal om strijdend ten onder te gaan, omdat zelfmoord voor haar geen optie was? Al eind februari 1933 schreef ze aan haar moeder ‘ein heroischer Lebenslauf (...) schwebt mir verpflichtend vor.’⁵³⁹ En in reactie op de dood van Klaus in mei 1949 schreef ze aan een vriendin ‘daß mir nicht gegeben und nicht erlaubt ist, mich davon zu machen.’⁵⁴⁰ Zij kon niet op dezelfde manier als Klaus uit het leven stappen, maar hoe zat het met een heldendood? Op de uitzonderlijke momenten dat haar leven in deze jaren als het ware ‘stilstond’, kwam haar intense onvrede aan de oppervlakte. Aan Klaus openbaarde ze in januari 1944: ‘I am also sick and tired, ill and exhausted, disgusted and what not, of, and with, and by, that dog’s and monkey’s life that is mine.’⁵⁴¹ Toen ze een paar maanden later te horen kreeg dat ze als verslaggever naar het oorlogsgebied in Europa mocht, verdwenen deze geluiden als sneeuw voor de zon. Terwijl Erika voor het eerst weer voet zette in haar verwoeste geboortestad München in september 1945, merkte ook Katia tegenover Klaus het verschil op tussen het persoonlijke en het publieke leven van haar dochter: ‘Ich glaube, im Grunde, ist sie tief unbefriedigt von ihrer Existenz, die ja reich und angeregt, aber menschlich eben doch nicht das Richtige ist.’⁵⁴²

---

⁵³⁷ Mann, Erika (1940). In Lissabon gestrandet. In: Claudia Schoppmann (hg.) (1995). *Im Fluchtgepäck die Sprache. Deutschsprachige Schriftstellerinnen im Exil*. (p.179) Frankfurt am Main/Fischer

⁵³⁸ *Aufbau*, 7 november 1941

⁵³⁹ *Briefe und Antworten*, p.34

⁵⁴⁰ *Ibidem*, p.261

⁵⁴¹ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 5 januari 1944 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁵⁴² Brief Katia Mann aan Klaus Mann, 23 september 1945 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

In ieder geval kozen Erika en Klaus er vanuit geheel andere motieven voor om hun diensten aan het Amerikaanse leger aan te bieden, hoewel het voor beiden een vluchtweg leek uit het onbevredigende leven dat ze op dat moment leidden. Voor Klaus was het een weg uit het geestelijk vacuüm, maar voor Erika leek de aantrekkingskracht toch in de eerste plaats in de strijd zelf te schuilen. Het is dan ook niet vreemd dat zij vanwege deze uiteenlopende opvattingen met elkaar botsten. Op 10 november 1940 maakt Klaus in zijn dagboek melding van een heftige discussie die hij de avond daarvoor, op Erika's verjaardag notabene, met haar en Martin Gumpert en Golo had. Hij verdedigde tegenover het blok van drie de tegenzin van de Amerikaanse jeugd ten aanzien van de oorlog:

Am Schluss, eine jener vehementen Diskussionen, die ich nachher bereue -: schlimmer: die mir nachher peinlich sind. Ich verteidige, gegen E – Gumpert – Golo, die Kriegs-Unlust der amerikanischen Jugend – der demokratischen Jugend überhaupt. Warne vor der Unmenschlichkeit unserer neo-militanten Position. Wir sind da alle der gleichen Meinung (“Amerika muss ---“, bittere Notwendigkeit ---“etc.): aber nicht des gleichen Gefühles. --- Ich empfinde sehr stark Tragik und Kompliziertheit, wo E nur von “verächtlicher Feigheit” u.s.w.spricht.⁵⁴³

En ruim anderhalf jaar later schreef Erika in een ongepubliceerde en ongedateerde brief aan Klaus:

Lass uns doch nur den Krieg aus dem Spiele halten, solange wir nichts koennen, als uns seinetwegen gegenseitig bekriegen. Du glaubst, in eine wueste Militaristenhoehle geraten zu sein, in der besonders ich schon lange nicht mehr weiss what we are fighting for; ich widerum glaube, dass, stunden alle so wie Du und Deine Freunde, whatever we are fighting for unwiderbringlich verloren waere. Ueber derlei kann und soll man nicht streiten und soll, wo im uebrigen freundliche Beziehungen herrschen, den Krieg Krieg sein lassen.

Deze brief is waarschijnlijk op 8 juli 1942 geschreven. Op deze dag bevonden Erika en Klaus zich bij hun ouders in Los Angeles en hadden ze ruzie over, zoals hun vader in zijn dagboek vermeldde, ‘den Krieg, die Russen, Tapferkeit, Civilisation u. dergl. mehr.’⁵⁴⁴ Eind juli ontstond er ook tussen Klaus en Thomas ruzie over de oorlog. Thomas stond evenals Erika volledig achter de noodzaak tot interventie, terwijl Klaus zich vooral zorgen maakte om het brutaliserende effect van een oorlog en de algehele verwoesting en verschrikkingen. Voor Erika telde maar één ding: zo snel mogelijk een einde maken aan Hitler. En zij had zich in tegenstelling tot haar broer volledig verzoend met de gedachte dat dit doel alleen met oorlog en geweld kon worden bereikt.

In het vizier van de FBI

Erika en Klaus stonden dus allebei, weliswaar om verschillende redenen, te popelen om de Amerikanen te helpen bij de bestrijding van het fascisme. Er volgde echter een lang en

---

⁵⁴³ *Tagebücher 1940-1943*, p.74

⁵⁴⁴ Vgl: Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 5, p.378; Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 8 juli 1942 (Erika Mann-archief Monacensia München). De biografie van Erika Mann Irmela von der Lühe dateert deze brief op 8/9 juni 1942. Zie: Lühe, *Erika Mann. Eine Biographie*, p.404, voetnoot 29

moeizaam proces, zeker voor Klaus, voordat hun wens in vervulling kon gaan. Dit had alles te maken met de in het vorige hoofdstuk reeds besproken Amerikaanse vrees voor vreemdelingen in het algemeen en voor joden en communisten in het bijzonder. Deze angsten werden versterkt door het uitbreken van de Europese oorlog en de vanaf dat moment pas echt op gang komende stroom vluchtelingen. Het meest tragisch voor de vluchtelingen was dat voor hen belangrijke instanties zoals de Amerikaanse consulaten in Europa en bijvoorbeeld de in januari 1940 opgerichte *Special War Problems Division* van het Ministerie van Buitenlandse zaken, waaronder ook de visa-afdeling viel, ook besmet waren door deze vooroordelen. Deze afdeling werd geleid door Breckinridge Long, een man die zijn bewondering voor het fascisme niet onder stoelen of banken stak en bij wie antisemitisme en anticommunisme hand in hand gingen met xenofobie. In de handen van deze isolationist, die bovendien het Angelsaksische ras superieur achtte, lag het lot van vele Duitse vluchtelingen.⁵⁴⁵

Dit soort angsten vormde eveneens een prima voedingsbodem voor een algehele spionagehysterie, die door de snelle opmars van Hitler door Europa extra gevoed werd. Lou de Jong -wiens proefschrift uit 1953 over de Duitse vijfde colonne gaat- beschrijft hoe in het hele jaar 1939 1600 meldingen van vermeende spionage bij de FBI gemeld werden en op één dag in mei 1940 maar liefst 2900.⁵⁴⁶ Sinds 1924 was John Edgar Hoover directeur van wat sinds 1935 als de *Federal Bureau of Investigation* door het leven zou gaan. Hoover, die tot op de dag van vandaag omstreden is, was in zijn tijd vooral bekend vanwege zijn niet aflatende jacht op alles dat naar communisme rook. Maar het was Roosevelt die, bezorgd over de Volksfrontpolitiek van Stalin, de werkzaamheden van de buitenlandse inlichtingendiensten in Amerika en de activiteiten van de Sovjetambassade in Washington, in 1936 aan Hoover de opdracht gaf om hem inlichtingen te verschaffen over subversieve activiteiten in de Verenigde Staten van vooral communisten en fascistten.⁵⁴⁷ Roosevelt gaf Hoover daarmee als het ware een vrijbrief voor de explosieve expansie van de FBI in de daaropvolgende jaren. In de herfst van 1939 had Hoover een lijst samengesteld, de *Custodial Detention List*, met vermoedelijke Duitse, Italiaanse en communistische ‘sympathisanten’, waarop ook de namen van meer dan 5.000 Duitse ‘vreemdelingen’ voorkwamen.

Erika en Klaus kwamen tezamen in het vizier van de FBI door een anoniem briefje dat op 17 mei 1941 via de Amerikaanse ambassade in Londen bij de FBI terecht kwam en waarop vermeld stond dat beiden ‘very active agents of the Comintern’ waren.⁵⁴⁸ Ze waren dit, volgens de informant, ook al in Berlijn geweest voordat Hitler aan de macht kwam en Klaus zou jarenlang een ‘active agent of Stalin’ in Parijs geweest zijn.⁵⁴⁹ De vermoedelijke auteur van dit

---

⁵⁴⁵ Walter, Hans-Albert (1984). *Deutsche Exilliteratur 1933-1950. Bd. 2 Europäisches Appeasement und überseeische Asylpraxis.* (p.442-444) Stuttgart/Metzler

⁵⁴⁶ Jong, Louis de (1953). *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog.* (p.145) Meulenhoff/Amsterdam

⁵⁴⁷ Vgl: Stephan, Alexander (1995). *Im Visier des FBI. Deutsche Exilschriftsteller in den Akten amerikanischer Geheimdienste.* (p.8) Stuttgart, Weimar/Metzler

⁵⁴⁸ Hoewel er naar de FBI-files van Erika en Klaus Mann al het nodige onderzoek is gedaan (door Kroll, Stephan en Weiss) geldt ook hier evenals rondom de strijd om *Die Sammlung* (zie hoofdstuk 2) dat de respectievelijke auteurs nalaten een (chronologisch) overzicht te presenteren.

⁵⁴⁹ *Ibidem*, p.155-156; Andrea Weiss publiceerde in 2001 een artikel over de FBI files van Erika en Klaus Mann, waarin ze beweert dat zij de bronnen voor het eerst in het Engels presenteert, terwijl Alexander

briefje was, volgens Alexander Stephan, Walther Schevenels. Schevenels was een Belgische socialist die voor de machtsovername van Hitler een aantal jaren in Duitsland had geleefd. Wat Schevenels tot zijn denunciatie heeft aangezet is onduidelijk. Feit is echter dat Erika en Klaus vanaf dat moment gebrandmerkt waren, aangezien er in latere documenten naar deze opmerkingen verwezen werd en de bron als betrouwbaar werd gezien.

Het meest opvallend, zoals ook Alexander Stephan in zijn boek *Im Visier des FBI* constateert, is dat de FBI zich in het geval van Erika en Klaus als een ware moraalridder ontpopte. De *files* concentreren zich niet zozeer op hun politieke opvattingen, maar meer op hun persoonlijke leven. Het was overigens niet de eerste keer dat zowel het persoonlijke als politieke leven van Erika en Klaus bespioneerd werd. In de dossiers van het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken bevinden zich twee berichten: een van de *Reichsschrifttumskammer* aan het *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* en een van datzelfde Ministerie aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken. In het eerste bericht van 10 april 1934 wordt toegeven dat het om een ongecontroleerd gerucht gaat, maar toch ‘soll zwischen den Geschwistern ein mehr als geschwisterliches Verhältnis bestehen.’ De *Geschwister* zouden verder ‘das Unglück der Familie’ zijn. Het bericht van 18 juli 1936 noteert:

Aus den genannten Anlagen geht die moralisch menschliche wie literarisch-künstlerische Unzulänglichkeit der Geschwister Mann eindeutig hervor. (...) Sowohl Klaus wie Erika Mann können als geistig degenerierte und charakterlich haltlose Existenzen bezeichnet werden.⁵⁵⁰

Erika en Klaus vertegenwoordigden, zoals al eerder in dit boek duidelijk werd, in de ogen van de nazi's het gedegenererde Weimar.

Des te frappanter is het om dit soort geluiden ook terug te vinden in de *FBI-files*. En blijkbaar was het voor de FBI net als voor de nationaal-socialisten eind jaren twintig ook van belang dat Erika haar haar ‘in short mannish bob with part on right side’ droeg.⁵⁵¹ Al in februari 1937 maakte Erika in een brief aan haar broer melding van het feit dat er in Amerika ‘geroddeld’ werd over hun ‘incestueuze’ relatie. Zelfs haar minnaar van dat moment Maurice Wertheim liet zich hierdoor beïnvloeden:

(...) auch sonst lebt viel Klatsch (besonders über *uns*, - die Amerikaner, 20 Jahre zurück *in allem*, - *beginnen* über unseren effektvollen alten Incest-Sage zu brüten, - graben in ihren Gesprächen sogar Waelsungenblut zu diesem Behufe wiederaus und Maurice musste mich sehr ernsthaft und besorgt über alles ausfragen, the other day, - was denn dran sei und man erzähle ihm soviel Hässliches.⁵⁵²

In een bericht van de FBI van 15 december 1941 werd door een informant verklaard dat ‘during the informant’s days in Germany, it was open secret that KLAUS and ERICA MANN

Stephans boek in 2000 vertaald is in het Engels. Ze verwijst in haar artikel niet naar Stephans boek (ook niet naar de Duitse versie uit 1995), terwijl ze het wel heeft opgenomen in haar boek over Erika en Klaus uit 2000! Veel van de bronnen die ze gebruikt zijn overigens, weliswaar in het Duits, ook bij Kroll terug te vinden.

⁵⁵⁰ Akten van het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken (Klaus Mann-archief Monacensia München).

⁵⁵¹ Stephan, *Im Visier des FBI*, p.188

⁵⁵² Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 22 februari 1937 (Erika Mann-archief Monacensia München).

were having affairs together; that there was reference to it in one of the books of their father, THOMAS MANN (...).⁵⁵³

Het was overigens met name Klaus die in de gaten gehouden werd. Erika was vanwege haar huwelijk met W.H. Auden nog steeds Brits staatsburger. Bovendien wilde Klaus in het leger en Amerikaans staatsburger worden. Reeds op 7 juni 1940 was er door de FBI gesignaleerd dat Klaus lid van de linkse antifascistische *League of American Writers* zou zijn. En op 21 juni werd zijn lidmaatschap van de *German-American Relief Committee for Victims of Fascism* geregistreerd. Beide organisaties werden geassocieerd met de Spaanse Burgeroorlog en zodoende met het communisme. Ook Amerikanen die betrokken waren geweest bij de Spaanse Burgeroorlog waren in de ogen van de FBI zeer verdacht. Op 5 september 1940 werd Klaus ondervraagd:

Sehr detailliertes Verhör von einem Beamten namens Shaw. Will alles wissen:- wovon, warum, für was, mit wem ich lebe.----Auf der Suche nach "Fifth Column" – nehme ich an. Aber dass sie immer auf die Falschen tippen!!⁵⁵⁴

Daarna was het enige tijd rustig, totdat Klaus besloot dat hij in het Amerikaanse leger wilde. Op 15 april 1942 kreeg hij bericht dat zijn zaak opnieuw onder de loep was genomen. Tot die tijd was hij als buitenlander geclassificeerd en dus bij voorbaat afgekeurd.⁵⁵⁵ Aan zijn moeder schreef hij dat hij meteen had geantwoord 'that I am willing, indeed, eager to join the forces and wish to serve your country and our cause, in whatever capacity the board may deem appropriate.' Bovendien verzocht hij de *draft board* om niet te wachten totdat zijn immigratiepapieren in orde waren. Klaus was namelijk, zoals hijzelf aangaf, zo stom geweest om zijn *affidavits* te laten vervallen.⁵⁵⁶ Dit waren door een Amerikaans staatsburger ondertekende verklaringen -onder meer van politieke integriteit-, die bij de aanvraag van visa overlegd moesten worden en ieder jaar verlengd dienden te worden. Op 28 mei 1942 had hij zijn eerste *physical examination*: 'Hoffe aufrichtig und inständig, sie nehmen mich.' Enige dagen later werd er echter door de arts van de familie Mann, Martin Gumpert, syfilis bij Klaus geconstateerd. Hij was geïnfecteerd door zijn *lover* van dat moment, Johnny Fletcher. Op 23 oktober onderging Klaus nog steeds de pijnlijke behandeling tegen syfilis en werd Johnny voor zijn ogen meegenomen door een man van de militaire geheime dienst omdat hij een deserteur bleek te zijn.⁵⁵⁷ Klaus, die hier niets van wist, kwam door zijn omgang met een deserteur opnieuw in een ongunstig daglicht te staan. Bovendien bekende Johnny tegenover de agent dat hij syfilis had. Deze noteerde 'that both Fletcher and Mann were well-known by Hotel Bedford staff and believed to be homosexuals.'⁵⁵⁸

Vanaf mei 1942 werd Klaus dag en nacht door de FBI van New York in de gaten gehouden. Er werd zelfs een spion in hotel Bedford geplaatst. Hij informeerde de FBI dat

---

⁵⁵³ Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 5, p.339

⁵⁵⁴ *Ibidem*, p.56

⁵⁵⁵ Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 5, p.362

⁵⁵⁶ *Briefe und Antworten*, p.480; Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 5, p.372

⁵⁵⁷ *Tagebücher 1940-1943*, p.95, p.116-118

⁵⁵⁸ Stephan, *Im Visier des FBI*, p.168

Klaus een ‘sexual pervers’ was, aangezien er een man [Johnny] meerdere keren per week bij hem de nacht doorbracht. Een andere contactpersoon van de FBI wist het volgende te melden:

(...) KLAUS MANN, ERICA MANN AUDEN, her husband AUDEN and his collaborator, CHRISTOPHER ISHERWOOD are alle sexual pervers and the most morally corrupt individuals he has ever seen. Informant stated that the book, “Unrube Und Fruches Leid”, written by the father, THOMAS MANN, makes mention of this condition relative to his children. Informant further advised that KLAUS MANN is definitely a Communist (...).⁵⁵⁹

Uit dit citaat blijkt ook de homofobie van de FBI destijds, want het was vanwege hun homoseksualiteit dat Klaus en Erika, W.H. Auden en Christopher Isherwood als seksueel pervers en moreel corrupt werden bestempeld.⁵⁶⁰ De al dan niet incestueuze relatie van de *Geschwister* was een terugkerend thema in de *files*. Opvallend is dat er in de berichten van de FBI als bewijs van de incestueuze relatie van Erika en Klaus naar twee boeken van Thomas Mann wordt verwezen: *Wälsungenblut* en *Unordnung und frühes Leid*. *Wälsungenblut*, dat inderdaad een incestueuze broer-zus relatie als onderwerp heeft, maar die van Katia Mann met haar tweelingbroer, was geschreven in 1905, dus voor de geboorte van Erika en Klaus. *Unordnung und frühes Leid* is inderdaad een portret van Erika en Klaus als pubers, maar bevat geen incestverwijzingen. Als de FBI literair bewijs had willen hebben over de aard van de relatie van Erika en Klaus had men beter de boeken en toneelstukken van Klaus erop na kunnen slaan.

‘Es ist harte Arbeit, in diese Army zu kommen’ schreef Klaus op 14 oktober 1942 in zijn dagboek en zo was het.⁵⁶¹ Toch werd Klaus ondanks alles uiteindelijk goedgekeurd voor het leger. Dit betekende vreemd genoeg niet het einde van de ondervragingen. Van nu af aan werden hij en zijn familie en vrienden echter verhoord door de geheime dienst van het leger, de *Military Intelligence Division*. Bovendien betekende een plek in het leger niet automatisch dat hij ook in aanmerking kwam voor het Amerikaans staatsburgerschap. Op 4 januari 1943 werd Klaus opgeroepen voor militaire dienst, maar pas op 25 september zou hij Amerikaans staatsburger worden. Hij leed hier zeer onder en vertrouwde zijn dagboek toe dat hij zelfmoord zou plegen als het staatsburgerschap zou uitblijven. Opvallend is dat hij deze eventuele zelfmoord zag als een daad van politiek protest en dat zijn uiteindelijke zelfmoord ook als een politiek statement is uitgelegd.⁵⁶² De moeilijkheden rondom het verkrijgen van het staatsburgerschap stonden natuurlijk in direct verband met het belastende materiaal dat de FBI had verzameld en de *Immigration and Naturalization Service* dacht er zelfs over hem het land uit te zetten.

Nadat Klaus al in dienst was getreden, werd het voor zijn vrienden en familie, die tot dan toe met rust gelaten waren, dus pas echt pijnlijk. De vragen die op 10 februari 1943 door de MID aan zijn jarenlange partner Thomas Quinn Curtiss werden voorgelegd waren ronduit suggestief: ‘He is pro-Communist, isn’t he?’, ‘Is KLAUS MANN a homosexual?’ en ‘He used

---

⁵⁵⁹ Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 5, p.374

⁵⁶⁰ Interessant detail is dat er tot op de dag van vandaag gespeculeerd wordt over de homoseksualiteit van Hoover zelf.

⁵⁶¹ *Tagebücher 1940-1943*, p. 113

⁵⁶² *Ibidem*, p.147

to entertain a lot of soldiers in his room, didn't he?'⁵⁶³ Erika, bij wie Klaus had geklaagd over het lange wachten op zijn inburgering, schreef in een brief aan haar ouders dat ze hoopte dat het verzoek niet al in stilte was afgewezen. Zij was namelijk door Tomski [Thomas Quinn Curtiss] op de hoogte gebracht van diens verhoor over Klaus: 'Denn schließlich fanden sich zwischen den dem T. vorgelegten Scheusalakten nicht nur unfundierte Degoutanzen, sondern es war auch die gesamte Johnny-Affaire nach Strich und Faden dargelegt und nur größte Schlamperei könnte dazu führen, daß man der Deserteurswitwe [Klaus] zu Amt und Würden verhilfe.'⁵⁶⁴ Thomas en Katia werden op respectievelijk 4 en 6 juni ondervraagd en prezen hun zoon als een democraat, een *liberal* maar absoluut niet radicaal of communistisch. Thomas Mann werd overigens als een zeer betrouwbare bron gezien en ook andere door de FBI en MID ondervraagden stelden Klaus in een erg positief daglicht.⁵⁶⁵ Het eindresultaat van het loyaliteitsonderzoek was dan ook positief. Klaus kwam uit een goede familie en was: 'Loyal; trustworthy; honest; discreet; persevering; choosey in friends; well-behaved; anti-Nazi; extremely democratic; liberal in ideas; not Communist.'⁵⁶⁶

Klaus zelf had echter geen weet van dit positieve rapport van 10 juni 1943. Integendeel, van een vriend kreeg hij op 17 juli te horen dat 'die neuesten Begründungen für die Ablehnung einer Einbürgerung oder Anstellung in geheimen Einheiten "*Voreiliger Anti-Faschismus*" ist.'⁵⁶⁷ Dit hardnekkige gerucht, dat Klaus zelf typeerde als 'veelzeggend, cynisch en shockerend', was vooral ironisch als men bedenkt dat Klaus blijkbaar tegelijkertijd een *enemy alien* en een *premature anti-fascist* kon zijn. Op 11 augustus vertrok hij naar Philadelphia om een hoge ambtenaar te spreken over zijn inburgering. Voor de gelegenheid had hij een zeven pagina lang memorandum opgesteld om alle geruchten die de FBI over hem verzameld had uit de wereld te helpen. Er volgde uiteindelijk op 30 augustus een ondervraging door de MID. Klaus verklaarde zijn syfilis te hebben opgelopen bij een prostituee. Blijkbaar was prostitueebezoek niet en homoseksualiteit wel moreel laakbaar. Ook *Wälsungenblut* kwam weer ter sprake. Klaus verklaarde de associatie van deze novelle met zijn relatie met Erika door de late verschijningsdatum. Inderdaad verscheen *Wälsungenblut* pas in 1921. De conclusie van het gesprek was: 'citizenship should be allowed Subject.'⁵⁶⁸ Klaus, die de vragen over zijn relatie met Erika maar vreemd vond, schreef in zijn dagboek:

Wirre und lächerliche Gerüchte über Dinge, die ich angeblich über E schrieb. Ich deutete an, daß diese albernsten Erfindungen wohl etwas mit dem guten alten "*Wälsungenblut*" zu tun

---

⁵⁶³ Kroll, Fredric (1996). Klaus Mann-Schriftenreihe, Bd 6: 1943-1949. *Der Tod in Cannes*. (p.32) Hannover/Edition Klaus Blahak; Stephan, *Im Visier des FBI*, p.169

⁵⁶⁴ *Mein Vater der Zauberer*, p.175

⁵⁶⁵ Twee opvallende uitzonderingen zijn de berichten van Gerhart Seger en Rudolf Katz. Beiden waren overtuigde sociaal-democraten en anticommunisten en jarenlang werkzaam voor *Die Neue Volkszeitung* in New York. In zijn ondervraging noemde Seger Klaus Mann een 'shallow and degenerate man' en iemand die sterk geloofde in de communistische filosofie. Katz beschreef Klaus als 'a 100 per cent fellow traveler' en 'he had indulged in all forms of moral degeneracy.' Deze aanvallen zijn terug te voeren op de onenigheid onder de emigranten (over bijvoorbeeld de Volksfrontpolitiek), maar het voert te ver om hier uitgebreid bij stil te staan (zie hoofdstuk 3). Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 6, p.34-35

⁵⁶⁶ Stephan, *Im Visier des FBI*, p.173

⁵⁶⁷ *Tagebücher 1940-1943*, p.158

⁵⁶⁸ Stephan, *Im Visier des FBI*, p.173

haben könnten. (Oder spielen irgendwelche verzerrten und entstellten Erinnerungen an “Anja und Esther” herein?)⁵⁶⁹

Opvallend is dat de FBI het dossier Klaus Mann afsloot nadat hij op 25 september 1943 het Amerikaans staatsburgerschap had verkregen.

De toekomst van Duitsland

Vanaf het moment dat Amerika bij de oorlog betrokken raakte, in december 1941, waren alle Duitse vluchtelingen automatisch *enemy aliens*. Deze status beperkte hen niet alleen aanzienlijk in hun bewegingsvrijheid, velen van hen werden bovendien vanaf dat moment op de voet gevolgd door de FBI. Toch stonden niet alle Amerikaanse overheidsinstellingen even wantrouwend tegenover de Duitse vluchtelingen. De leider van de COI, de latere CIA, William Donovan zag ook het nut van de Duitse ballingen. Zij zouden een prima ondersteuning zijn voor de *Foreign Nationalities Branch* (FNB), de afdeling die zich bezighield met de politieke analyse van buitenlandse pers. Bovendien konden ze meewerken aan strategieën voor een effectieve antipropaganda.⁵⁷⁰ Christof Mauch maakt in zijn boek *Schattenkrieg gegen Hitler* aanschouwelijk hoe uitzonderlijk de positie was die de FNB innam. Als een regeringsinstelling Duitse ballingen in dienst nam of zelfs de intentie had deze in dienst te nemen kon ze niet alleen rekenen op permanente tegenwerking van de FBI, ook het Ministerie van Buitenlandse Zaken en met name de hoge ambtenaar Adolf Berle was van mening dat de Duitse ballingen zich niet met het Amerikaanse leven of de Amerikaanse politiek dienden te bemoeien. Zelfs het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken en zijn vertegenwoordiger, de Britse propagandachef in New York John Wheeler-Bennett, raakten in rep en roer van iedere verbintenis tussen Duitse politieke vluchtelingen en de Amerikaanse overheid.

In de praktijk bestonden er echter weinig bezwaren tegen de medewerking van Duitse ballingen op het gebied van de propaganda. Dit lag anders met de plannen die gemaakt werden voor de politieke inrichting van het naoorlogse Duitsland. Dit terrein was absoluut taboe voor Duitse vluchtelingen. Zelfs de gevluchte politieke wetenschappers van Horkheimers *Institute for Social Research* als Franz L. Neumann, Otto Kirchheimer en Herbert Marcuse, die door Donovan special waren geselecteerd en aangesteld, hadden uiteindelijk niets in de melk te brokkelen en zagen hun voorstellen één voor één in de prullenbak van het *State Department* verdwijnen. Maar het was nu juist dit toekomstige Duitsland waar de Duitse schrijvers, intellectuelen en politici in ballingschap op gefixeerd waren. En deze fixatie was vooral bij de schrijvers een rechtstreeks gevolg van de ballingschap, want vóór 1933 hadden de meeste literatoren totaal onverschillig tegenover de politiek gestaan .

Het eerste grote debat over Duitslands toekomst voltrok zich in de maanden juli en augustus 1942 in het New Yorkse exiltijdschrift *Aufbau*. Het werd uitgelokt door een aantal passages die de *New York Times* had opgenomen uit een lezing van de Duitse schrijver Emil

---

⁵⁶⁹ *Tagebücher 1940-1943*, p.171-172

⁵⁷⁰ Vgl: Mauch, Christof (1999). *Schattenkrieg gegen Hitler. Das Dritte Reich im Visier der amerikanischen Geheimdienste 1941-1945*. (p.67 e.v.) Stuttgart/Deutsche Verlags-Anstalt

Ludwig en die korte tijd later in *Aufbau* letterlijk werden overgenomen. Deze passages waren onjuist geciteerd, ingekort en volledig uit hun context gehaald. Hierdoor leek Ludwig niet alleen een collectieve schuld van de Duitsers te suggereren, maar zou hij bovendien vinden dat in het naoorlogse Duitsland wapens, onderwijs en regering volledig in handen moesten komen van niet-Duitsers. Er volgde een felle anonieme reactie in de *Times* en een emotioneel antwoord van de theoloog Paul Tillich in *Aufbau*. Toen uiteindelijk de originele tekst van Ludwigs lezing werd gepubliceerd, bleek dat hij wel degelijk een onderscheid had gemaakt tussen *Volk* en *Führer* en dat hij slechts gepleit had voor een *tijdelijke* bezetting door de geallieerden. Maar de lont was aangestoken en in de volgende weken verschenen er bijdragen van onder meer Friedrich Wilhelm Foerster, Hannah Arendt, Heinz Pol, Alfred Kantorowicz en bovendien opnieuw reacties van Tillich en Ludwig. In de *Neue Volkszeitung* namen Rudolf Katz en Siegfried Marck het woord.

Het is opmerkelijk dat in het zeer gedetailleerde onderzoek naar deze controversie de stellingname van Klaus over het hoofd is gezien.⁵⁷¹ Begin oktober 1942 begon hij met de nodige tegenzin aan zijn artikel *Germany's Education* te werken, dat uiteindelijk pas in april 1943 in het tijdschrift *Tomorrow* werd gepubliceerd en toen -na de Conferentie van Casablanca in januari 1943, waarin Roosevelt en Churchill de onvoorwaardelijke overgave van Duitsland eisten- eigenlijk alweer achterhaald was. Hij vond het thema 'düster genug, um den fröhlichsten Mitmenschen an Selbstmord denken zu lassen...'⁵⁷² Klaus ergerde zich duidelijk aan het feit dat alle deelnemers aan het debat, met uitzondering van Foerster, zich tegen Ludwig keerden. Dit had er volgens hem mee te maken dat alle leidinggevende politici en intellectuelen in ballingschap nog steeds overtuigd waren van de onschuld van het Duitse volk. Hoewel ze het verder over alles oneens waren, geloofden ze dat 'die Nazis böse sind und die Deutschen gut.' Dat Klaus dit standpunt al enige tijd had verlaten, wordt eens te meer duidelijk:

Es ist schon seit langem töricht geworden, so zu tun, als opponiere die Mehrheit des deutschen Volkes entschieden, wenn auch insgeheim, der von ihr gewählten Regierung. Die meisten Nazi-gegner in Exil (ich übrigens auch) schwelgten in diesem beruhigenden Irrtum, bis uns der Lauf der Dinge eine schmerzhaftes Lektion erteilte. Jeder Monat, der seit September 1939 vergangen ist, hat die Zerstörung eines weiteren Traums mit sich gebracht.⁵⁷³

Belangrijk in dit verband is ten eerste de versplintering onder de emigranten die in dit debat nog eens in alle duidelijkheid onderstreept werd. In alle discussies over de toekomst van Duitsland in deze jaren kan men steeds grofweg twee kampen onderscheiden. Interessant is dat deze frontvorming zich niet alleen binnen de Duitse exilgemeenschap, maar op allerlei niveaus en zeker ook binnen de Amerikaanse regering afspeelde. In het kamp van onder anderen Heinrich Mann, Lion Feuchtwanger, Bertolt Brecht en Paul Tillich ging men uit van de

---

⁵⁷¹ Zie: Christophersen, Alf, Claudia Schulze, 'Chronologie eines Eklats. Hannah Arendt und Paul Tillich', *Zeitschrift für Neuere Theologie-geschichte*, 9 (2002). Radkau, *Die deutsche Emigration in den USA*, p.204 e.v.; Bahr, Erhard (1989). Die Kontroverse um "Das Andere Deutschland". In: Spalek, J.M., J. Strelka (Hg.) (1989). *Deutschsprachige Exilliteratur seit 1933*. New York. Bern/Francke Verlag

⁵⁷² *Tagebücher 1940-1943*, p.115

⁵⁷³ *Auf verlorenem Posten*, p. 44

zogenaamde *Zwei-Deutschland-These*. Men geloofde in een absoluut onderscheid tussen Hitler en de nationaal-socialisten enerzijds en het andere Duitsland, oftewel het Duitse volk en de oppositie zowel in als buiten Duitsland, anderzijds. Deze groep vertrouwde erop dat het Duitse volk voor het einde van de oorlog in opstand zou komen en Hitler ten val zou brengen. Bovendien vond men dat Duitsland na de oorlog politiek autonoom moest worden en men zag voor zichzelf een belangrijke rol bij de wederopbouw weggelegd. Zij zouden zich later verenigen in de *Council for a Democratic Germany*. In het andere kamp, van onder meer Thomas, Katia, Erika en Klaus, Emil Ludwig en Friedrich Wilhelm Foerster, naar wie vaak gemakshalve en niet geheel terecht verwezen werd als Vansittartisten, kwam het gemaakte onderscheid tussen het goede en het kwade Duitsland in de loop van de oorlog steeds meer op losse schroeven te staan. Dat binnen beide kampen de posities ook weer uiteen konden lopen spreekt voor zich, maar voor de Vansittartisten moest Duitsland van alle macht ontdaan worden en aan een grondige denazificatie en heropvoeding onder leiding van de geallieerden onderworpen worden.

Naast de versplintering is vooral de naïviteit en arrogantie van al deze prominente Duitsers kenmerkend. Zij dachten blijkbaar allen dat de Amerikanen gehoor zouden geven aan hun eisen. Ook dit was iets dat Klaus in zijn artikel aan de orde stelde: ‘Während die teutonischen Armeen den europäischen Erdteil verwüsten, macht sich die Opposition im Exil allen Ernstes und in aller Naivität Sorgen darüber, ob ein amerikanischer Gastprofessor, der nach Hitlers Niederlage an der Universität Berlin lehren würde, ein Affront gegen die deutsche Jugend wäre!’ Hij zinspeelde in dit citaat op een eis van de vertegenwoordigers van de *Zwei-Deutschland-These* om de Duitsers enkel en alleen door Duitsers te laten heropvoeden. De Amerikanen en de Britten zaten allerminst te wachten op dit soort geluiden vanuit het Duitse exil. Integendeel, zij zwegen zelf tot aan het einde van de oorlog in alle talen over hun toekomstige Duitslandplannen en verwachtten dit ook van anderen. Een van de redenen was ongetwijfeld dat ze dachten met dit soort van openbaringen het naziregime in de kaart te spelen. Ook de Amerikanen hoopten tot de Conferentie van Casablanca begin 1943 nog steeds op een opstand van het Duitse volk en negatieve uitingen zoals die van Vansittart of Ludwig konden, ook al werden ze meer dan eens verkeerd uitgelegd, alleen maar contraproductief werken. Voor Goebbels waren de vaak foutief geciteerde uitspraken van Vansittart of Ludwig inderdaad goud waard. Hij mat ze breed uit in de nationaal-socialistische pers: ‘Das trägt wesentlich dazu bei, die innere Stimmung und Haltung zu verstärken.’ Naar aanleiding van het bericht in de *New York Times* over de lezing van Ludwig noteerde Goebbels één dag later op 7 juli 1942 in zijn dagboek:

Der Jude Emil Ludwig Cohn meldet sich zu Wort. Er plädiert sozusagen für eine vollkommene Ausrottung des deutschen Volkes. Solche Stimmen können wir gut gebrauchen, sowohl in Bezug auf die Fortsetzung des Krieges als auch in Bezug auf die Verstärkung der antisemitischen Stimmung im Reich selbst.⁵⁷⁴

---

⁵⁷⁴ Halder, Winfrid (2002). *Exilrufe nach Deutschland. Die Rundfunkreden von Thomas Mann, Paul Tillich und Johannes R. Becher 1940-1945, Analyse, Wirkung, Bedeutung*. (p.71 e.v.) Münster/Lit Verlag

Het meest in zijn sas was Goebbels echter met het obscure Kaufman-plan, dat tot op de dag van vandaag voer is voor revisionisten. Theodore N. Kaufman was een New Yorkse jood die in eigen beheer het boekje *Germany Must Perish* uitbracht, waarin hij voorstelde om alle Duitsers te steriliseren, zodat het Duitse volk binnen twee generaties zou zijn uitgestorven. Het boek zorgde voor nogal wat opschudding in de Verenigde Staten en in augustus 1941 schreef Goebbels in zijn dagboek:

Im übrigen hat dieser Jude der Feindseite damit einen wahren Bärendienst geleistet. Hätte er dies Buch auf eine Bestellung ausgearbeitet, er hätte es wahrlich nicht besser und vorteilhafter für uns machen können. Ich werde dieses Buch in einer Volksausgabe in Millionen Exemplaren in Deutschland verbreiten lassen, vor allem an der Front, und selbst das Vor- und Nachwort dazu schreiben. Es wird ja für jeden deutschen Mann und für jede deutsche Frau außerordentlich lehrreich sein, dort zu erfahren, was man mit dem deutschen Volke anfangen würde, wenn es noch einmal wie im November 1918 ein Schwächezeichen gäbe.⁵⁷⁵

Erika, die omstreeks mei 1941 een recensie van dit boek schreef voor *The Nation*, twijfelde oprecht of het niet door de nazi's zelf geschreven en verspreid was.⁵⁷⁶ Ze was zich ten zeerste bewust van het misbruik dat Goebbels van dit soort documenten zou maken en van het effect dat dit zou hebben op de Duitsers. Goebbels heeft het *Kaufman-Plan* niet alleen breed uitgemeten in de pers, maar ook een vertaling van het boek laten uitgeven in Duitsland. Klaus noemde Kaufman een 'onverantwoordelijk individu die de zaak van de vijand dient' en vroeg zich eveneens af of Goebbels er zelf achter zat.⁵⁷⁷

Het meest verontrust toonde de Amerikaanse geheime dienst zich echter door de oprichting van *Nationalkomitee Freies Deutschland* (NKFD) in juli 1943 in Moskou. Dit comité dat ondersteund werd door de Sovjetregering bestond uit gevluchte communisten als Erich Weinert, Walter Ulbricht, Willi Bredel en Johannes Becher en enkele Duitse krijgsgevangenen. Het manifest riep de *Wehrmacht* en het Duitse volk op tot beëindiging van de oorlog en tekende in grote lijnen een plan voor een toekomstige democratische Duitse staat. Deze plannen stonden haaks op het beleid van Roosevelt en Churchill die, zonder Stalin, op de Conferentie van Casablanca in januari 1943 hadden besloten dat ze met niets minder dan een *unconditional surrender* genoegen namen. Hiermee werd de hoop van veel Duitse ballingen op een *soft-peace* en een eventuele opstand van het Duitse volk bij voorbaat in de kiem gesmoord. Dat Goebbels ook deze uitkomst inzette voor zijn propagandamachine en hiermee de strijdlust van de Duitsers alleen maar gestimuleerd werd, spreekt voor zich. De Oost-West spanning en de angst dat Stalin een aparte vrede met Hitler zou sluiten was duidelijk voelbaar.

Niet alleen werd men bij de Amerikaanse geheime dienst gealarmeerd door de oprichting van dit Sovjetcomité, men vreesde ook, en terecht, dat hier een reactie op zou volgen. De *Foreign Nationalities Branch* van het *Office of Strategic Services* (OSS de latere CIA) ging er meteen toe over de stemming onder de woordvoerders van de politieke

---

⁵⁷⁵ Goebbels, Joseph (1996). *Die Tagebücher*. (Bd. 1 Juli-September 1941) (p.168-169) München/K.G. Saur Verlag

⁵⁷⁶ Mann, Erika (1941). *Germany Must Perish*. In: *The Nation*, 1941. Vgl: Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 25 mei 1941 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁵⁷⁷ *Auf verlorenem Posten*, p.45-46

ballingschap te peilen. Over het algemeen stonden de woordvoerders vrij negatief tegenover het communistische comité, maar het meest kenmerkend was wederom de versplintering. De FNB adviseerde tegen de vorming van een alternatief Amerikaans exilcomité, omdat dit de verhouding tussen Washington, Londen en Moskou alleen maar zou aanscherpen. Een aantal prominente Duitse schrijvers als Lion Feuchtwanger, Oskar Maria Graf en zelfs Thomas Mann reageerden juist positief op het manifest. Maar de gevluchte sociaal-democraten in Amerika vonden dat er een democratisch alternatief moest komen voor het Sovjetmanifest, dat volgens hen onherroepelijk op een communistische regering in het naoorlogse Duitsland zou uitlopen. Eind oktober 1943 leek het er even op alsof alle uiteenlopende fracties zowel binnen de politieke ballingschap als binnen de OSS verenigd konden worden onder leiding van Thomas Mann.⁵⁷⁸ Dit was echter ook het moment waarop er eindelijk een (tijdelijke) toenadering ontstond tussen Roosevelt, Churchill en Stalin die ertoe leidde dat de Sovjetunie zich aansloot bij de eis van onvoorwaardelijke overgave. Een dergelijk comité van Amerikaanse zijde zou op dat moment een diplomatieke misstap zijn geweest. Thomas Mann, die zelf al de nodige twijfels had over zijn rol als leider van een representatief exilcomité, was dan ook opgelucht toen het *State Department* in de persoon van Berle hem in een persoonlijk onderhoud op subtiële en indirecte wijze deelname afraadde.

Mann über Bord

Nadat Thomas Mann zich uit het zogenaamde *Thomas-Mann-Komitee* had teruggetrokken, deed de slogan *Mann über Bord* de ronde. Interessant is het in dit verband te kijken naar de invloed die Erika, Klaus en ook Katia Mann op de achtergrond uitoefenden op de beslissing van Thomas. Hoewel er al veel onderzoek gedaan is naar de uitzonderlijke, vooraanstaande en representatieve rol van Thomas Mann in Amerika en meer specifiek naar zijn ideeën over Duitsland, is de rol van de spelers op de achtergrond tot nu toe onderbelicht gebleven.⁵⁷⁹ Vooral de rol van Erika, die steeds meer als *personal advisor* van Thomas Mann optrad, is veelzeggend en vergelijkbaar met haar rol in 1936 toen ze eveneens veel druk op haar vader uitoefende. Belangrijk verschil is dat ze hem toen juist opriep zich uit te spreken tegen het nationaal-socialisme en zich achter de emigranten te scharen, terwijl ze hem nu adviseerde zijn naam *niet* te verbinden aan een exilcomité en zich vooral politiek afzijdig te houden.

Een van de redenen hiervoor is wellicht de uitzonderlijke relatie van Erika met de FBI. Zij fungeerde namelijk als informant en beseftte hierdoor vermoedelijk hoe gevoelig de geheime dienst was voor Duitse vluchtelingen die zich bemoeiden met de plannen voor een naoorlogse orde in Duitsland. Het is dan ook niet vreemd dat Erika in het dossier van haar vader van het Amerikaanse Ministerie van Buitenlandse Zaken een prominente rol speelt. Een groot deel van

---

⁵⁷⁸ Alle aanzetten die er binnen het Duitse exil in Amerika zijn ondernomen om tot zoiets als een exilregering of een overkoepelende samenwerking te komen en met name ook de rol van Thomas Mann hierin zijn bijzonder gedetailleerd gedocumenteerd. Vgl: Liebner, Petra (2001). *Paul Tillich und der Council for a Democratic Germany (1933 bis 1945)*. Frankfurt am Main/Peter Lang; Mauch, *Schattenkrieg gegen Hitler*.

⁵⁷⁹ Vgl. voor wat betreft de rol van Thomas Mann in Amerika: Heilbut, Anthony (1983). *Exiled in Paradise. German Refugee Artists and Intellectuals in America from the 1930s to the Present*. New York/The Viking Press; Radkau, *Die deutsche Emigration in den USA*.

dit dossier gaat namelijk over de door Thomas Mann te leiden exilorganisatie. In de literatuur wordt altijd gesuggereerd dat Erikas radicalisering ten aanzien van Duitsland in de loop van de oorlogsjaren van grote invloed op Thomas is geweest. Feit is echter dat zij al ruim vóór de oorlog, en dus ruim voor haar radicalisering, namelijk begin februari 1939 haar vader afraadde zich voor één of ander partijpolitiek karretje te laten spannen:

Sie wissen, daß Dein großer Wert im praktisch-Politischen in Deiner integren Un- und Überparteilichkeit liegt und daß in Deutschland Protestanten und Katholiken, Offiziere und Arbeiter Dir zuhören, wenn Du sprichst. Jede Anti-Hitler-Aktivität ist wichtig und wertvoll und es wäre zu beklagen, wenn die sozialdemokratische einginge. (...) Es ist meine wohlfundierte Überzeugung, daß nur Überparteiliches Dir zu Gesichte steht und Deinem Namen für den Kampf nutzen kann.⁵⁸⁰

In dit specifieke geval ging het om een comité in het kader van het Volksfront, de zogenaamde *Thomas-Mann-Ausschuß*, die in september 1938 werd opgericht en waar Erika ook deel van uitmaakte. Ook deze commissie liep al snel stuk op de spanningen tussen sociaal-democraten en communisten. De brief van Erika aan haar vader stond in direct verband met het feit dat Thomas zich in april 1939 terugtrok uit dit comité. Er werd toen onder gevluchte sociaal-democraten gefluisterd dat Thomas volledig onder de plak van Erika zat en op het verkeerde spoor was geraakt.⁵⁸¹ Een tot nu toe onbekend, ongedateerd telegram, maar hoogstwaarschijnlijk van na 12 april 1939, bevestigt eveneens Erika's verregaande inmenging in haar vaders zaken:

Darling dadd nationwide Associated Press dispatch lists you as first of three leading members of Hagens "Friends of German Freedom" stop dispatch adds "committee fights for soft peace and economic measures favouring Germany which were repudiated by United Nations in Atlantic City" stop may I suggest that you wire Associated Press New York referring to dispatch of April 12th and denying membership [...] Great love E⁵⁸²

Dezelfde geluiden keren terug in het dossier van Thomas Mann uit 1943, nadat hij zich had terug getrokken uit het Thomas Mann-comité. Van de sociaal-democraat Siegfried Aufhäuser, een prominent lid van de opvolger van het Thomas Mann-comité, de *Council for a Democratic Germany*, kreeg de OSS te horen dat:

Thomas Mann is strongly influenced in political matters by his daughter Erica Mann. Erica, a Communist, has changed her ideas recently, according to A. Her former pleading for the innocent German people has now changed to strong hostility. Aufhaeuser says she is now convinced that the whole German nation is responsible for the War and that (...) Thomas Mann had reflected this attitude in his talk. He had said that the Germans are all alike anyway.

En ook de invloedrijke sociaal-democraat Paul Hagen, degene die op de achtergrond het meest hard gelobbyd had voor een exilcomité, liet de FNB op eigen initiatief weten dat 'Mann's withdrawal (...) had been due less to a talk the famous novelist had had at the State

---

⁵⁸⁰ *Mein Vater der Zauberer*, p.133

⁵⁸¹ Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 5, p.108

⁵⁸² Dit telegram bevindt zich vreemd genoeg in het Letterkundig Museum Koninklijke Bibliotheek Den Haag, maar is in Amerika, waarschijnlijk vanuit New York, verzonden naar Thomas Mann in Los Angeles.

Department than to the influence of Mann's daughter, Erika (...).' Hagen karakteriseerde Erika bovendien als een 'unstable radical'.⁵⁸³

Beide heren hadden in twee opzichten gelijk. Erika's standpunten ten aanzien van Duitsland waren inderdaad verscherpt, hoewel dit proces al ver voor 1943 had ingezet, en ze had behoorlijke invloed op de politieke beslissingen van haar vader. Thomas Mann noteerde op 19 november 1943 in zijn dagboek, enige dagen voor zijn terugtrekking: 'Mit E., wie schon morgens, über Deutschland, die Comité-Frage, den Entwurf Tillichs, kritisch.'⁵⁸⁴

Maar Erika was niet de enige vrouw die Thomas' politieke denkbeelden vorm gaf. Minstens zo belangrijk was Katia Mann.⁵⁸⁵ Zij wist als geen ander hoe ongeschikt haar man, de estheet in hart en nieren, was voor een politieke rol. Zij hoopte dan ook, zoals ze Klaus liet weten, dat Thomas' beslissende gesprek met Berle negatief zou uitpakken: 'Im übrigen hoffe ich, daß nur Negatives bei der Unterredung herauskommt – nicht ganz so entschieden vielleicht wie Eri, aber es ist schon so, daß er sich zu *keinerlei* politischer Tätigkeit – eine rein representative käme ja nun einmal auf keinen Fall in Frage – eignet, und sein verspieltes Vergnügen an der Leitung von Herren-Unterhaltungen, ohne viel sense of responsibility, könnte leicht schlimme Folgen haben.'⁵⁸⁶

De standpunten van Erika, Katia en indirect Klaus kwamen pas echt goed naar voren in een debat dat zich zou afspelen naar aanleiding van het naar buiten brengen van de oprichtingsverklaring van de *Council for a Democratic Germany*, de opvolger van het Thomas Mann-comité. Nadat Thomas zich had teruggetrokken, nam de vooraanstaande theoloog Paul Tillich de leiding over en werd op 25 maart 1944 de *Council for a Democratic Germany* opgericht. Ondertussen had Erika zich aangesloten bij de in december 1943 opgerichte *Society for the Prevention of World War III*, die in tegenstelling tot de *Council* voor het grootste deel uit Amerikanen bestond en erg beïnvloed was door de denkbeelden van Vansittart. De twee initiatieven stonden nogal haaks op elkaar. De *Council* redeneerde vanuit het idee van een onschuldig Duits volk, terwijl de *Society* zijn blik op de slachtoffers richtte en er juist voor pleitte om de nazi's en het Duitse volk niet van elkaar te scheiden.

De oprichtingsverklaring van de *Council* op 3 mei 1944 deed nogal wat stof opwaaien, maar de reactie van Erika wordt in de literatuur als de meest felle gezien.⁵⁸⁷ Verrassend is dat Erika getwijfeld had of ze haar *Ablehnung* überhaupt moest publiceren. 'It's a violent piece – completely unforgivable and I hesitated before handing it over', schreef ze aan Klaus, maar het waren Golo Mann, Fritz Landshoff en Martin Gumpert die haar ertoe overhaalden.⁵⁸⁸ Wat

---

⁵⁸³ Stephan, *Im Visier des FBI*, p.111-112

⁵⁸⁴ *Ibidem*, p.111

⁵⁸⁵ Het is overigens jammer dat deze rol en vooral de daarmee gepaard gaande politieke standpunten van Katia Mann in de onlangs verschenen biografieën nauwelijks ter sprake komen. Vgl: Jens, Inge, Walter Jens (2003). *Frau Thomas Mann. Das Leben der Katharina Pringsheim*. Reinbek/Rowohlt; Jüngling, Kirsten, Brigitte Roßbeck (2003). *Die Frau des Zauberers, Katia Mann*. München/Propyläen

⁵⁸⁶ Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 6, p.81

⁵⁸⁷ 'Die Grenze zur Denunziation wurde dann von Erika Mann überschritten, die als Vortragsreisende in Deutschlandfragen eine Art Einpersonen-Komitee (...) darstellte.' Langkau-Alex, Ursula, Thomas M. Ruprecht (Hg.) (1995). *Was soll aus Deutschland werden? Der Council for a Democratic Germany in New York 1944-1945. Aufsätze und Dokumente*. (p.35) Frankfurt am Main/Campus Verlag

⁵⁸⁸ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 12 april 1944 (Erika Mann-archief, Monacensia München).

opvalt is dat Erika in haar stuk in soortgelijke bewoordingen als haar broer in het eerdergenoemde artikel *Germany's Education* een bekentenis aflegt over haar positiewisseling. Tot aan het moment dat de oorlog uitbrak geloofde ook zij in het bestaan van een ander Duitsland en in het feit dat het goede Duitse volk werd onderdrukt door de nazi's. Maar het vasthouden aan dit geloof werd steeds moeilijker. Het onderscheid dat de *Council* maakte tussen de nazi's en de Duitsers werd volgens Erika 'täglich von den Tatsachen aufs blutigste widersprochen'. Maar Erika vond de eisen van de *Council* vooral misplaatst vanwege het feit dat de oorlog nog in volle gang was en zij de gastvrijheid van de Verenigde Staten misbruikte: 'Mitten im Krieg und in Ländern, die ihnen Gastfreundschaft gewähren, gründen sie ihre Vereine, verfassen sie ihre Proklamationen und scheuen sich nicht, die Menschheit mit dem dritten deutschen Weltkrieg zu bedrohen, für den Fall nämlich, daß ihre Ratschläge refusiert werden sollten.'⁵⁸⁹

Erika had zich tegen de verklaring van de *Council* gericht, maar het was de gevluchte Duitse toneelschrijver Carl Zuckmayer, die intensief betrokken was geweest bij de oprichting van de *Council* maar de verklaring niet had ondertekend⁵⁹⁰, die haar *persoonlijk* aansprak en aanviel. Hij verweet haar dat zij 'einem freien Deutschland (...) von vornherein die bona fides abspricht, und das deutsche Volk en bloc verurteilt.'⁵⁹¹ Erika leek zich zijn aantijgingen niet heel erg aan te trekken en er zelfs de spot mee te drijven. In een brief aan Klaus schreef ze: 'Zuck's letter is a jewel cloaked in mayonnaise, while mine strikes me as fairly crisp.'⁵⁹² Zuckmayer ging echter volledig voorbij aan het punt dat Erika wilde maken en dat niet in de eerste plaats tegen Duitsland of de Duitsers was gericht, maar tegen de Duitse emigranten die zich in de *Council* verenigd hadden. In haar *Offene Antwort* aan Zuckmayer maakte ze dit nog eens duidelijk:

Wogegen wende ich mich? Gegen die Deutschen – alle Deutschen, die ich als ein "böses" Volk am liebsten dem Untergang geweiht sähe? Gegen die Hoffnung auf ein besseres Deutschland? Gegen diejenigen, die solche Hoffnung hegen? (...) Gewiß nicht! Ich müßte allem, was ich in diesen elf Jahren gesagt und geschrieben habe, schwachsinnig widersprechen, wollte ich protestieren gegen diese.⁵⁹³

Ze keerde zich tegen de Duitse ballingen die in de openbaarheid politiek met het gezicht naar Duitsland bedreven en een lijst met Duitse eisen en claims opstelden -bijvoorbeeld om de Duitse industrie *niet* onder geallieerde controle te plaatsen- zonder ook maar één woord aan de slachtoffers te besteden. Ze stond hierin trouwens absoluut niet alleen. De cabaretier en schrijver Walter Mehring, die ze nog kende uit haar *Pfeffermühle*-dagen, betuigde haar niet alleen persoonlijk maar ook publiekelijk zijn steun. Maar ook Jan Masaryk, de minister van Buitenlandse Zaken van de Tsjecho-Slowaakse regering in ballingschap zat op haar lijn.⁵⁹⁴

---

⁵⁸⁹ *Blitze überm Ozean*, p. 300-302

⁵⁹⁰ Vgl. Nickel, Gunther, Johanna Schrön (2002). Nachwort. In: Zuckmayer, Carl (2002). *Geheimreport*. Göttingen/Wallstein Verlag

⁵⁹¹ *Blitze überm Ozean*, p. 496, *Aufbau* 12 mei 1944 (zie ook <http://deposit.d-nb.de/online/exil/exil.htm>)

⁵⁹² Brief Erika Mann aan Klaus Mann, mei 1944 (Erika Mann-archief, Monacensia München).

⁵⁹³ *Aufbau*, 12 mei 1944

⁵⁹⁴ *Aufbau*, 19 mei 1944

Er wordt in de literatuur altijd uitgewijd over de relationele, emotionele verwijdering tussen Erika en Klaus tijdens de oorlogsjaren. Er was in ieder geval sprake van een geografische verwijdering, aangezien zij steeds in verschillende oorlogsgebieden gestationeerd waren en elkaar daardoor zelfs één keer meer dan anderhalf jaar niet hebben gezien. Belangrijk is dat deze verwijdering door de oorlog was veroorzaakt en niet door de ballingschap en dat ze desondanks in intellectueel opzicht vaak op één lijn zaten. Er lijkt bijna sprake te zijn van een soort telepatie, zoals dat bij eeneiige tweelingen wel voorkomt. Hoewel Klaus natuurlijk vooral door zijn moeder op de hoogte werd gehouden van het wel en wee van Erika is het toch frappant dat hun denkbeelden zo overeenkomen. Klaus begon in Italië in maart 1944, dus voor de consternatie rondom zijn zus, te werken aan een stuk getiteld *Notes about the Re-Education of the Germans*. De uiteindelijke versie die hij pas in augustus/september afrondde, is duidelijk beïnvloed door de verklaring van de *Council* van 1 mei 1944 en het daaropvolgende debat, waarin Erika zo'n prominente rol speelde. Klaus ergerde zich aan dezelfde dingen als zijn zus, namelijk aan het ontbreken van een gevoel van politieke takt van de kant van enkele prominente Duitse emigranten:

Wie können sie es wagen, sich lautstark Gedanken über das Wohlergehen und die Würde des zukünftigen Vierten Reiches zu machen, während das Dritte Reich noch immer den europäischen Kontinent verwüstet. (...) Wer sich traut, die grundsätzliche demokratische Neigung der Deutschen zu bezweifeln und sie für irgendwelche von einer "Nazi-Minderheit" begangene Untaten verantwortlich zu machen, den denunziert man als Anhänger der häßlichen Ketzerlehre, die als "Vansittartismus" bekannt ist.⁵⁹⁵

Het was echter Katia Mann die zich het felst keerde tegen de verklaring van de *Council*. Zij zal ook faliekant achter de als 'rigoreus' gekenmerkte afwijzing van Thomas Mann hebben gestaan om de verklaring te ondertekenen.⁵⁹⁶ In een voor haar doen ongekend scherpe brief aan Klaus van 19 mei 1944 had ze het niet alleen over 'Eri's Briefduell mit dem elenden welhweisen unverschämten Zuck im Ofbo', maar wond ze zich vooral op over het 'widrigen patriotischen Triebens vieler – besonders der linken Vogeln', zoals zij de linkse emigranten typeerde:

Je näher das Ende des Krieges rückt, desto aufgeregter werden die natürlich alle, und haben gar kein Gefühl dafür, dass sie, gerade wenn sie, wie sie stolz bekennen, sich vor allem und ausschließlich als Deutsche fühlen, sich absolut still zu verhalten haben, denn nicht in dieser Eigenschaft wurden sie hier aufgenommen, und das ward ja doch wohl noch nie erlebt, dass Angehörige der Nation, mit der man im mörderischsten aller Kriege liegt, sich, während dieser Kampf tobt, öffentlich in dieser Weise mausig machen dürfen.⁵⁹⁷

Katia's ongegeneerde uitingen in de brieven aan haar zoon getuigen nog het meest van alle leden van de familie Mann van een diep gewortelde afkeer van deze ballingen en van de Duitsers. Ze vond dat de vertegenwoordigers van de *Council* zich moesten schamen en typeerde ze als 'ezels' en 'schurken'. Ze vond ze net zo 'dom' en 'hopeloos' als het 'godverlaten' 'krankzinnige' Duitse volk dat blijkbaar tot het bittere einde zijn *Führer* volgde: 'was man mit einem solchen von Moralischen ganz abgesehen, absolut hirnerbrannten Volk

⁵⁹⁵ *Auf verlorenem Posten*, p.140

⁵⁹⁶ Langkau-Alex, Ursula, Thomas M. Ruprecht, *Was soll aus Deutschland werden?*, p.11

⁵⁹⁷ Brief Katia Mann aan Klaus Mann, 19 mei 1944 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

anfangen soll, ist schwer auszudenken (...).⁵⁹⁸ Klaus die met het Amerikaanse leger in Italië gestationeerd was, snapte evenals zijn moeder ook niet waarom de Duitsers nog doorvochten, terwijl de oorlog al beslist was: 'I feel infinitely sorry for anybody who has to sacrifice his life, at this point of the war, when everything is decided and the slaughter only prolonged by Hitler's desperate cynicism and the abysmal stupidity and servility of the German people (Gott strafe Tillich).'⁵⁹⁹

De tijdgenoten van Erika en Klaus waren vaak op zijn zachtst gezegd verbaasd over de in hun ogen radicale omslag van deze vroeger overtuigde exponenten van het Volksfront en 'het andere Duitsland'. De denkbeelden van de *Geschwister* worden vanwege deze omslag in huidig onderzoek vaak niet helemaal serieus genomen, zonder dat er echter een poging wordt ondernomen om de logische historische ontwikkeling van deze denkbeelden te schetsen. Hoewel Günter Scholdt in zijn gedegen boek *Autoren über Hitler* uit 1993 de bezwaren van Erika aan het adres van de *Council* gegrond vindt, valt hij over het feit dat Erika en Klaus zo radicaal van mening veranderden en de hoop op een politieke en morele regeneratie van Duitsland op voorhand de kop in drukten: 'Daß nun jede Hoffnung auf einen politischen und moralischen Neubeginn als fahrlässige, wo nicht arglistige Unbelehrbarkeit desavouiert wurde, sprach nicht gerade für die Seriosität früherer Parolen, die man schließlich bis in den 40er Jahre hinein noch selbst verkündet hatte, und auch nicht für die Solidität eines politischen Weltbilds.'⁶⁰⁰ Zijn woorden lijken verdacht veel op die van Zuckmayer, die bij Scholdt dan ook als positief tegenbeeld fungeert. Maar kunnen mensen onder invloed van ingrijpende historische gebeurtenissen, zoals Hitlers brute inname van grote delen van Europa en de in 1942 aan het licht komende gruwelijkheden in de concentratiekampen, niet radicaal van standpunt veranderen? Kan men de standpunten die ze innamen vóór deze gebeurtenissen dan afdoen als niet serieus of politiek niet standvastig? Belangrijker in dit verband is echter dat Scholdt het wat betreft Erika en Klaus bij het verkeerde eind heeft. Zij hadden niet alle hoop op een politiek en morele regeneratie van Duitsland laten varen. Zij geloofden heilig in heropvoeding en denazificatie ook al dienden die in hun ogen te worden uitgevoerd door de Amerikanen. De historicus Joachim Radkau heeft het dan ook volledig bij het rechte eind met zijn opvatting dat de Duitse ballingen die spraken over en geloofden in *re-education*, zoals bijvoorbeeld Emil Ludwig, juist 'milde' plannen voor het toekomstige Duitsland voor ogen hadden en zich daarmee onderscheidten van de Vansittartisten: 'Durch weniges konnte man die Amerikaner so gut von Vernichtungsplänen abbringen, als wenn man ihnen Deutschland als zukünftiges Feld für demokratische Erziehungsexperimente im großen Stil vorstellte.'⁶⁰¹

De omslag van Erika en Klaus hing echter ook samen met het feit dat zij steeds meer afstand namen van Duitsland, de Duitsers en hun mede-emigranten. Zij identificeerden zich met de Amerikanen en bekeken de situatie steeds meer door Amerikaanse of geallieerde ogen.

---

⁵⁹⁸ Brieven Katia Mann aan Klaus Mann, 17 juli 1944, 6 oktober 1944, 29 november 1944 en 28 januari 1945 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

⁵⁹⁹ Brief Klaus Mann aan Katia Mann, 31 juli 1944 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

⁶⁰⁰ Scholdt, Günter (1993). *Autoren über Hitler. Deutschsprachige Schriftsteller 1919-1945 und ihr Bild vom "Führer"*. (p.623 e.v.) Bonn/Bouvier

⁶⁰¹ Radkau, *Die deutsche Emigration in den USA*, p.

Klaus was in 1943 Amerikaans staatsburger geworden, zijn ouders werden het een jaar later, en Erika wilde het worden. De *Geschwister* waren beiden werkzaam voor de Amerikanen. Hoewel ook zij hun blik nog steeds op Duitsland gericht hielden, hadden ze in tegenstelling tot de meeste gevluchte schrijvers en intellectuelen niet de intentie terug te keren. De exilgemeenschap splitste zich tegen het einde van de oorlog op in immigranten en ballingen: Erika en Klaus voelden zich meer thuis bij de eerste groep.

Aan verschillende fronten

Sinds het voorjaar van 1943 was Erika als oorlogscorrespondent in dienst van het Amerikaanse leger. Ze bekleedde een officiersrang met uniform, maar mocht geen bevelen uitdelen. Ze werd uitgezonden naar het Midden-Oosten: Caïro, Teheran, Jeruzalem en Tel Aviv. Eind 1943 moest ze vanwege *lecture*-verplichtingen weer naar Amerika en kwam ze in een dip terecht. ‘This season’s tour, - and particularly this month’s southern trip, - is sheer, abundant agony’, klaagde ze tegenover Klaus.⁶⁰² Ze wilde niets liever dan naar Europa waar de oorlog in alle hevigheid woedde, maar ze moest eerst haar lezingentournee afronden en bovendien diende ze opnieuw geaccrediteerd te worden. Dit gebeurde in maart 1944 en ze was daar blij en dankbaar voor.

Het was in die tijd absoluut niet vanzelfsprekend vrouwen als oorlogscorrespondent in te zetten. Dit werd vanuit het Ministerie van Buitenlandse Zaken en het Ministerie van Oorlog dan ook behoorlijk tegengewerkt: ‘It took everything from diplomacy to subterfuge to win the coveted accreditation and passport.’⁶⁰³ Het was zeer bijzonder dat het Erika als vrouw, maar bovendien als Brits staatsburger en van Duitse afkomst lukte. Haar moeder was hier echter minder blij mee. Erika had haar in eerste instantie gerustgesteld en laten weten dat vrouwelijke correspondenten ver werden gehouden van het strijdtoneel.⁶⁰⁴ Maar op 11 juli schreef een licht geïrriteerde Katia aan Klaus: ‘Hat sie es also richtig durchgesetzt, ins Kriegsgebiet zu gelangen, wo sie mir doch zugesichert hatte, dass weibliche Korrespondenten garnicht zugelassen würden.’⁶⁰⁵ Het was overigens niet de eerste keer dat Erika vanwege haar sekse moeilijkheden ondervond. Toen zij en Klaus naar het front van de Spaanse Burgeroorlog wilden, werd Erika veel strenger gecontroleerd dan haar broer.⁶⁰⁶ Erika zelf beschreef de vooroordelen tegenover vrouwelijke correspondenten in het stuk *Waiting for the General* uit oktober 1943. Het duurde een aantal weken voordat ze een belangrijke Amerikaanse generaal kon interviewen, omdat deze weigerde vrouwelijke oorlogscorrespondenten te ontvangen. Hij was van mening dat vrouwen niet in het oorlogsgebied, maar uitsluitend aan het thuisfront hoorden.⁶⁰⁷ Terwijl Erika zich haar hele leven vloeiend had bewogen op vrouwelijke en mannelijke terreinen en naar het leek nooit problemen had ondervonden vanwege haar sekse,

---

⁶⁰² Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 13 maart 1944 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁶⁰³ Wagner, Lilya (1989). *Women War Correspondents of World War II*. (p. 2) New York/Greenwood Press

⁶⁰⁴ Katia Mann aan Klaus Mann, 13 juni 1944 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

⁶⁰⁵ Katia Mann aan Klaus Mann, 10 juli 1944 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

⁶⁰⁶ *Blitze überm Ozean*, p.143

⁶⁰⁷ *Ibidem*, p.288

moest ze nu als verslaggeefster alle zeilen bij zetten om naar het front te worden uitgezonden. Ze wilde persé bij de invasie van Frankrijk aanwezig zijn, maar kreeg opnieuw te horen dat vrouwen niet toegelaten werden.⁶⁰⁸ Op 25 augustus 1944 werd Parijs bevrijd en een paar dagen later arriveerde Erika. Ze trof de hoofdstad schijnbaar onveranderd aan. Maar Parijs was verscheurd in twee kampen, het Vichy-kamp, de meelopers en collaborateurs, en het verzet. Erika stelde deze verdeeldheid in haar artikel *Paris now*, dat op 2 december 1944 in *Liberty Magazine* verscheen, aan de orde. Haar echte, bijzonder negatieve indruk van Parijs beschreef ze aan haar broer begin september 1944:

(...) almost all collaborated and since it is impossible to punish everyone, only a very few will get their due. (...) the general corruption has been too profound to be remedied within four short years, all the more so, since the oppression has not at any time been severe enough to breed general heroism. The Germans themselves wanted this city to be their Lunapark and the Parisians had nothing against its being just that.⁶⁰⁹

Uit dit citaat blijkt dat Erika er een opvallende mening over de relatie tussen onderdrukking en oppositie op na hield. In Frankrijk was er volgens haar nauwelijks sprake van onderdrukking geweest en daarom dus ook geen breed opgezet georganiseerd verzet. Vertaald naar Duitsland zou deze opvatting een verklaring kunnen zijn voor haar overtuiging dat het onderscheid tussen Duitsers en nazi's verrassend klein was.

Ook Klaus wilde niets liever dan de invasie meemaken, maar hij zat voorlopig vast in Italië. Hij werd ingezet voor de psychologische oorlogvoering en schreef onder meer propagandapamfletten die door de Amerikaanse vliegtuigen werden uitgestrooid over Duitse troepen en waarin hij de Duitsers tot overgave opriep: 'Für Hitler Sterben oder für die Heimat leben?' Hij ondervroeg ook vele Duitse krijgsgevangenen. In het eerdergenoemde artikel *Notes about the Re-Education of the Germans*, dat onder meer gebaseerd was op zijn gesprekken met Duitse krijgsgevangenen, was zijn belangrijkste constatering de politieke onverschilligheid van de Duitsers: 'Sie haben nicht die geringste Ahnung, nicht einmal das geringste Interesse, was für eine Regierungsform nach Hitlers Sturz in Deutschland eingeführt werden könnte.'⁶¹⁰ Uit zijn dagboek vernemen we hoe hopeloos, vermoeiend en bedroevend hij de meeste gesprekken vond.⁶¹¹ In een volgend artikel *Time to Surrender* uit maart 1945 stelt hij zich de vraag waarom de Duitsers nog steeds doorvechten. Als redenen voert hij de angst voor de *Gestapo* en voor de wraak en vergelding van de geallieerden en opnieuw het gebrek aan politiek initiatief en fantasie op. Deze politieke apathie en onverschilligheid leidden volgens hem ook tot het onnadenkend opvolgen van bevelen.⁶¹² Zijn zus stelde zich in een eveneens in maart 1945 gepubliceerd artikel *Why the Germans Fight on* exact dezelfde vraag. Het artikel was gebaseerd op, zoals ze zelf waarschijnlijk enigszins overdreven aangaf, honderden

---

⁶⁰⁸ Behalve bij Kroll (*Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 6, p.104) staat in de literatuur overal vermeld dat Erika de invasie wel meebeleefde (vgl. *Blitze überm Ozean*, p.480). Ik kan hier echter geen bronnen van terugvinden, behalve dan Erika's eigen uitspraken (vgl. *Blitze überm Ozean*, p.360).

⁶⁰⁹ Erika Mann aan Klaus Mann, 4 september 1944 (Erika Mann-archief, Monacensia München).

⁶¹⁰ *Auf verlorenem Posten*, p.143

⁶¹¹ *Tagebücher 1944-1949*, p.49

⁶¹² *Auf verlorenem Posten*, p.206-208

gesprekken die ze met Duitse burgers had gevoerd. Haar antwoord was zoals gebruikelijk scherper en harder geformuleerd dan dat van Klaus, maar het was dan ook gepubliceerd in het bulletin van de *Society for the Prevention of World War III*. Ook zij vond de Duitsers in politiek opzicht apathisch en constateerde de mede door Goebbels opgewekte angst voor vergeldingsmaatregelen door de geallieerden.⁶¹³ Erika en Klaus spraken beiden bewust over de Duitsers en niet over de nazi's die doorvochten.

De *Geschwister* hadden te weinig oog voor de psychologische manipulatie door de nationaal-socialisten en in het bijzonder het propaganda-apparaat van Goebbels. Ook hadden ze vanuit hun exilpositie geen zicht op de omvang van de terreur en de daarmee gepaard gaande afschrikking door onder andere de *Gestapo*. De aanslag op Hitler op 20 juli 1944 leidde bijvoorbeeld tot een vervolging van ongeveer 180 tot 200 medeplichtigen. Stauffenberg en een aantal andere direct betrokkenen werden neergeschoten, maar de overigen werden berecht voor het *Volksgerichtshof* en opgehangen. Dit werd allemaal gefilmd, evenals de verhangning van de ongeveer 4500 andere veroordeelden tussen begin 1944 tot het einde van de oorlog.⁶¹⁴ Daarnaast speelden nog tal van andere oorzaken een rol waar Erika en Klaus met geen woord over reppen, zoals de 'gewenning' aan de wreedheden en de verruwing die een oorlog met zich meebrengt.⁶¹⁵ Opvallend is ook dat ze in deze jaren nauwelijks aandacht besteden aan het totalitaire karakter van de nationaal-socialistische ideologie, terwijl Erika in haar boek *School for Barbarians* uit 1938 op bijzonder indringende en scherpe wijze de totale doordringing van het nationaal-socialisme in de Duitse *Alltag* laat zien door de ogen van Duitse kinderen:

Dit alles behoort in het Nazi-leven van alledag, evenals blokwachter, hakenkruis, "Heil Hitler" en "joden is de toegang verboden". Dit alles werkt samen om die atmosfeer te scheppen, waarin het voor den vrijgevochten mens een kwelling is te leven, - die lucht, welke vergiftigend is om in te ademen. De kinderen in Duitsland kennen geen zuiverdere, want deze waait overal, waar de Nazi's regeren en zij regeren overal en absoluut, waar het Duitse kind ademt, slaapt, eet, leert, marcheert, opgroeit.⁶¹⁶

Belangrijk blijft de frappante parallellie van denkbeelden en de gelijktijdigheid van de uitingen, zeker aangezien Erika in deze periode uiterst zwijgzaam was. Op 6 februari 1945 liet Klaus zijn moeder nog weten dat hij 5 maanden niets van Erika vernomen had en één dag later noteerde hij opgelucht in zijn dagboek: 'Endlich Brief von E.' Volgens Klaus had ze een vreemde en nogal verontrustende vijandigheid ten aanzien van brieven schrijven ontwikkeld. In de intense briefwisseling tussen Klaus en zijn moeder is het zwijgen van Erika in de jaren 1944-1945 in ieder geval een terugkerend thema en een bron van ergernis. Hoezeer Klaus zich dit zwijgen aantrok, blijkt uit een passage in een brief van Erika aan haar broer van 24 februari 1945:

---

⁶¹³ *Blitze überm Ozean*, p.323-327

⁶¹⁴ Erdmann, Karl Dietrich (1976). *Die Zeit der Weltkriege*. (2. Teilband) (p.581) Stuttgart/Ernst Klett Verlag

⁶¹⁵ Christopher Browning maakt dit in zijn boek zeer aanschouwelijk. Vgl. C. Browning (1993). *Doodgewone mannen. Een vergeten hoofdstuk uit de jodenvervolging*. Amsterdam/De Arbeiderspers

⁶¹⁶ Mann, Erika (1939). *Tien miljoen kinderen. De opvoeding van de jeugd in het Derde Rijk*. (p.28) Amsterdam/uitgeverij Contact

(...) that I am physically incapable of resenting anything you do or say and that you should deem it possible that I'd *punish* you by falling silent, leaves me in a state of pained, if moved and tender consternation. Once again: There is never any reason for my not writing, - none, except inadaequacy, stupidity and lack of "Musse". (...) Need I seriously tell you (it almost seems that way) that, (...) you are nearest to my heart?⁶¹⁷

Erika leek haar innige verbintenis met Klaus als té vanzelfsprekend te zien en niet te beseffen dat hun relatie wel degelijk gevaar liep. Eind juni 1945 waren beiden in Parijs zonder het van elkaar te weten. Klaus was furieus. Hij hield haar dit nog voor eind oktober 1945 toen ze elkaar ontmoetten in Rome. Interessant is hoe verschillend de rapportage aan hun ouders was over deze ontmoeting. Klaus berichtte op 2 november aan zijn moeder over 'a most pleasant surprise' en dat ze 'quite a visit together' hadden en ook als hij nu weer een jaar niks van haar zou horen dan zou hij daarover niet meer van streek raken. Maar Klaus had Erika blijkbaar ongezouten de waarheid gezegd over haar non-communicatie en dat was Erika in het verkeerde keelgat geschoten:

That people might seriously and irreparably resent my inability to write, had not occurred to me. Thus the reproaches with which K. received and dismissed my well meant visit, made me feel a little like poor Undine when she fished the bracelet out of the river and earns nothing but reproof.⁶¹⁸

You can't go home again

In september 1944 was Zuid-Limburg door de Amerikanen bevrijd en op 21 oktober viel Aken. Erika schreef Klaus op 1 januari 1945 dat ze in Maastricht en in Aken was geweest. Ze was ontroerd door het weerzien met 'dear old Holland', maar ze vond het weerzien behalve ontroerend en interessant eveneens 'bewildering, depressing and disquieting'. De Duitsers vond ze hopeloos: 'In their hearts, self-deception and dishonesty, arrogance and docility, shrewdness and stupidity are repulsively mingled and combined (...).' Ze gaf zich tegenover hen uit als Amerikaans oorlogscorrespondent, want ze was niet geïnteresseerd in hun reactie op 'people like myself': 'Had I been myself, I might have hit them or something.'⁶¹⁹ De eerste aanraking met Duitsland en dit deel van Europa moet bijzonder confronterend zijn geweest. De gedachte om terug te keren leek zelfs haar niet helemaal te hebben verlaten. Maar het continent was volgens Erika in een té slechte staat, zowel in moreel als in fysiek opzicht:

One won't be able to live anywhere, except, perhaps in the C.S.R., where however, one's ignorance of the language might be a fatal handicap. Not that I had intended to leave Uncle Sam under any circumstances. But the certainty that I couldn't, even if I wanted to, is a bitter pill to swallow.⁶²⁰

De eerste aanraking van Klaus met Duitsland is in tegenstelling tot die van Erika erg goed gedocumenteerd zowel in zijn dagboek, brieven, artikelen en *Der Wendepunkt* als in secundaire literatuur. Op 5 mei 1945 verlaat Klaus voor het tijdschrift *Stars and Stripes* als *special*

⁶¹⁷ Erika Mann aan Klaus Mann, 24 februari 1945 (Erika Mann-archieff Monacensia München).

⁶¹⁸ *Mein Vater, der Zauberer*, p.181-182

⁶¹⁹ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 8 mei 1945 (Erika Mann-archieff Monacensia München).

⁶²⁰ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 15 januari 1945 (Erika Mann-archieff Monacensia München).

correspondent Rome op weg naar zijn geboortestad München, waar hij via onder andere Berchtesgaden op 10 mei arriveert. Op 30 april had Hitler zelfmoord gepleegd en op 7 en 8 mei volgde in Reims en Berlijn de onvoorwaardelijke overgave van de *Wehrmacht*. Klaus beschrijft in het artikel ‘You Can’t Go Home Again’ de staat waarin hij zijn geliefde München aantrof: ‘München ist tot; die Stadt existiert nicht mehr.’ Bij de aanblik van het verwoeste ouderlijk huis overviel hem een gevoel van vervreemding en verwarring. Maar hij was echt sprakeloos toen hij van een jonge vrouw, die tijdelijk onderdak in het huis zocht, hoorde dat het voor *Lebensborn*-doeleinden, dat wil zeggen als broedplaats voor volbloed-ariërs, was gebruikt.⁶²¹ Klaus ging ook op zoek naar oude bekenden, maar zonder veel succes. Tegenover Thomas citeerde hij de woorden van één van hen, de schrijver en Thomas Mann-verzamelaar Rolf von Hoerschelmann:

Hörschl says we are not in a position to judge. They have suffered, they have run risks, they have desperately tried to save at least certain vestiges of the great German tradition, they have made as few compromises as possible, they belonged to a secret always endangered circle of not-nazified intellectuals.⁶²²

Hij schreef deze woorden in een lange verjaardagsbrief aan zijn vader die op 6 juni 1945 70 werd. Voor Klaus was het probleem van de ‘innere Emigration’, hoewel hij het op dit tijdstip nog niet zo betitelde, verwarrend en deprimerend maar tegelijkertijd fascinerend. Zijn vader raadde hij op dit vroege tijdstip en vóór de grote controverse met de vertegenwoordigers van de ‘innere Emigration’, Walter von Molo en Frank Thiess, af om naar Duitsland terug te keren en een of andere politieke rol te vervullen. Evenals Erika vond hij de toestand in Duitsland te triest: ‘This deplorable, terrible nation will remain physically and morally mutilated, crippled, for generations to come.’

Klaus reisde vanuit München via Dachau naar Augsburg om Hermann Göring te interviewen. Erika zag Göring enige maanden later toen ze als enige vrouwelijke correspondent werd toegelaten tot een hotel in Mondorf les Bain in Luxemburg waar de grootste nationaal-socialistische misdadigers waren ondergebracht in afwachting van de Neurenberger processen. Erika mocht de gevangenen alleen bekijken, maar niet met ze spreken, dus stuurde ze iemand naar hen toe om hun reactie op haar bezoek te peilen. Göring reageerde het meest opgewonden. Erika had zich moeten voorstellen, dan had hij alles verklaard en als hij het geval Mann onder zijn hoede had gehad dan had hij de zaak anders behandeld: ‘Ein Deutscher von T.M.’s Format hätte dem Dritten Reich sicherlich angepaßt werden können.’⁶²³

De meeste indruk op Klaus maakte echter de ontmoeting met de componist Richard Strauss. Klaus en zijn vriend de journalist Curt Riess waren de eersten die op het idee kwamen om Strauss te interviewen. Evenals zijn zus hield Klaus zijn identiteit verborgen en stelde zich voor als een Amerikaanse oorlogscorrespondent. Hij was verbijsterd over de

---

⁶²¹ *Auf verlorenem Posten*, p.227-228; Erika gebruikte de door Klaus aangeleverde informatie over het ouderlijk huis en het *Lebensborn*-project in een *Brief an meinen Vater* ter ere van Thomas zijn zeventigste verjaardag die op 8 juni in de *Aufbau* verscheen.

⁶²² *Briefe und Antworten*, p.539

⁶²³ *Briefe und Antworten*, p.207; *Blitze überm Ozean*, p.347-348 Het was overigens Göring die tijdens de oorlog het vroegere vakantiehuis van de familie Mann in Nidden had ingenomen. *Briefe und Antworten*, p.204

mededeelzaamheid van Strauss die zonder enig gevoel van schaamte of tact te kennen gaf alleen iets tegen de nationaal-socialisten te hebben gehad op het moment dat ze zijn persoonlijke pad kruisten. Ongekend fel trok Klaus van leer in een brief aan zijn vader, terwijl hij zich in een artikel over Strauss inhield:

His selfishness and naiveté are absolutely staggering – and in fact rather disgusting. The astounding part about it is that a man of such extraordinary talent can be of such moral obtuseness and callousness. He does not even have the excuse of senility, for he appears remarkably well-preserved and agile. It's just that he happens to be about the most rotten character one can possibly imagine – ignorant, complacent, greedy, vain, abysmally egoistic, completely lacking the most fundamental human impulses of shame and decency.⁶²⁴

Het was deze in de ogen van de *Geschwister* fatale politieke onverschilligheid, deze absolute scheiding tussen kunst en politiek, het opportunisme en carrièrisme van mensen als Strauss die Klaus reeds in *Mephisto* uit 1936 en Erika in *Die Pfeffermühle* en in haar boek *The Lights Go Down* uit 1940 aan de orde hadden gesteld. Zij herkenden deze scheiding als geen ander, want het was lange tijd ook een deel van hun wezen geweest en de overwinning hiervan had met name voor Klaus een niet aflatende innerlijke strijd opgeleverd. Zij hadden omwille van de politieke strijd en de politieke boodschap, de nuances en de diepgang van *Die Pfeffermühle* en romans als *Mephisto* en *Der Vulkan* opgegeven. Sebastian, het alterego van Klaus in *Mephisto*, verwoordt deze gevoelens als volgt:

Der Kampf hat andere Gesetze als das hohe Spiel der Kunst (...). Das Gesetz des Kampfes fordert von uns, daß wir auf tausend Nuancen verzichten und uns ganz auf eine Sache konzentrieren. Meine Aufgabe ist es jetzt nicht, zu erkennen oder schönes zu formen, sondern zu wirken – soweit das in meinen Kräften steht. Es ist ein Opfer, welches ich bringe – das schwerste.⁶²⁵

Het contrast met de uitspraak van Hendrik Höfgen alias Gustaf Gründgens kan niet schriller zijn: 'Das Theater wird die Leute immer interessieren, was sonst auch in Deutschland geschieht.'⁶²⁶

Het oordeel van Erika en Klaus over de Duitsers was hard, maar het werd gevoed en versterkt door enerzijds de onverschilligheid die ze alom waarnamen en anderzijds hun aanraking met de gruwelijkheden. Direct getroffen waren ze door het lot van hun nicht Leoni en tante Mimi, de joodse eerste vrouw van Heinrich Mann, en hun vriendin Mopsa Sternheim die allen in concentratiekampen hadden vastgezet. Leoni en Mimi waren kort nadat de nationaal-socialisten Praag innamen in maart 1939 opgepakt. Erika, die hen begin oktober 1938 in Praag had getroffen, schreef op 9 oktober verontrust vanuit Parijs aan haar oom over het groeiend antisemitisme in Tsjecho-Slowakije en dat ze haar tante en nicht aangeraden had te vluchten naar de Sovjet-Unie omdat Heinrich daar groot aanzien genoot.⁶²⁷ Klaus kwam via een bezoek aan Theresienstadt op 20 mei 1945 achter het adres van Mimi en Leoni. Leoni bleek vanwege haar status als halfjoodse na korte tijd te zijn vrijgelaten uit het

⁶²⁴ *Briefe und Antworten*, p.535-536

⁶²⁵ Mann, Klaus (1981). *Mephisto. Roman einer Karriere*. (p.267) Reinbek/Rowohlt

⁶²⁶ *Ibidem*, p.198

⁶²⁷ Brief Erika Mann aan Heinrich Mann, 9 oktober 1938 (Feuchtwanger Memorial Library, Los Angeles).

‘modelconcentratiekamp’, maar Mimi had er de oorlog tot het einde toe doorgebracht, zoals Klaus aan zijn oom berichtte. Hij raadde zijn oom aan om als hij contact met ze opnam niet in het Duits te schrijven: ‘It’s an unpopular language.’⁶²⁸ Mimi’s conditie was zorgwekkend en ze zou kort daarna aan de gevolgen van haar kampverblijf overlijden. Ze was na 5 jaar concentratiekamp onherkenbaar en hetzelfde gold voor Mopsa Sternheim, die 18 maanden in Ravensbrück had gezeten en bij wie een ongeduldige SS-er al haar tanden had uitgeslagen.⁶²⁹ Erika en Klaus bezochten beiden Dachau en Erika, die als correspondent de Neurenberger processen bijwoonde, aanschouwde evenals de aangeklaagden de schokkende documentaire die door de geallieerden over de concentratiekampen was gemaakt.

Dit politieke engagement verklaart ook de aversie van Erika en Klaus tegenover de ‘innere Emigration’. Het begrip ‘innere Emigration’ behoeft enige verklaring, aangezien het tot op de dag van vandaag een verwarrend begrip is. Het verwijst naar die schrijvers, kunstenaars en intellectuelen die in Duitsland zijn gebleven gedurende de naziheerschappij, maar niet achter het nationaal-socialisme stonden en het ook niet gesteund hebben. Enige van hen hadden zich na 1933 teruggetrokken uit het openbare leven, anderen publiceerden weliswaar nog, maar dan vaak met verborgen antinationaal-socialistische boodschappen. Verwarrend wordt het echter bij diegenen die zich onder het naziregime in de openbaarheid zijn blijven bewegen en werken hebben gepubliceerd, waarvan allermint duidelijk is of deze oppositioneel zijn. Zo ontving Klaus op 18 juli 1945 een brief van een goede vriend van hem van vóór 1933, de scenarioschrijver Erich Ebermayer, die hem zijn ellendige leven onder de naziheerschappij schilderde. Klaus antwoordde hem vriendelijk, maar tegelijkertijd bijzonder terughoudend en sceptisch, zeker nadat hij vernomen had op wat voor goede voet Ebermayer met de nazitop, Göring en Goebbels, had gestaan.⁶³⁰ Op een enkele uitzondering na, zoals bijvoorbeeld Karl Jaspers, hadden volgens Klaus de vertegenwoordigers van de ‘innere Emigration’ allen vroeg of laat hun handen vuil gemaakt. Hard laat ook Hermann Glaser zich uit over de ‘innere Emigration’ in zijn gedegen cultuurgeschiedenis van de BRD. Evenals Erika en Klaus ziet ook hij bij velen die zich afzijdig hadden gehouden geen schaamte over datgene wat er onder hun ogen was voorgevallen: ‘Zur Kompensation eigener Fragwürdigkeit dramatisierte man den Zustand der Isolierung und Angst, in dem man sich während des Dritten Reiches befunden hatte (...).’⁶³¹

De kloof tussen de intellectuele vertegenwoordigers van de ‘innere Emigration’ en de Duitse vluchtelingen was onoverbrugbaar, zoals duidelijk bleek uit de bekende ‘grosse Kontroverse’ tussen Thomas Mann en schrijvers als Walter von Molo en Frank Thiess. Erika en Klaus waren maar zijdelings betrokken bij de hele affaire, die zich maanden en zelfs jaren voortsleepte. Zij hebben zich überhaupt nauwelijks beziggehouden met de ‘innere Emigration’. De controverse begon met de oproep van Walter von Molo aan Thomas Mann op 13 augustus 1945 om ‘als goede arts’ naar Duitsland terug te keren, waarop deze maanden later afwijzend

---

⁶²⁸ *Briefe und Antworten*, p.542

⁶²⁹ Brief Klaus Mann aan Katia Mann, 30 september 1945 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

⁶³⁰ *Briefe und Antworten*, p.543

⁶³¹ Glaser, Hermann (1991). *Kleine Kulturgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945-1989*. (p.53) München/Carl Hanser Verlag

antwoorde. In juli 1945 berichtte Katia tegenover Klaus reeds over de brieven die ze uit Duitsland ontvingen. Ze verbaasde zich over de ‘jede Verantwortung ablehnende, nur Forderungen stellende und beleidigte Einstellung’. Op 23 september heeft ze het over de ‘vloed van hatelijkheden, geheel in nazistijl’ die van de kant van de ‘innere Emigration’ en dan vooral door Frank Thiess en Erich Ebermayer over Thomas worden uitgestort.⁶³² Deze strijd werpt volgens Glaser een licht op de farizeeërmentaliteit van de thuisgeblevenen en hij ziet in deze mentaliteit van dit deel van de ‘innere Emigration’ ‘eine moralisch aufgeblasene, unehrlich-kompensatorische, das Selbstmitleid stilisierende, die eigene Bedeutung hervorhebende Eitelkeit.’⁶³³ Erika liet haar vader op 20 september 1945 vanuit München in reactie op de oproep van *oily* Von Molo onomwonden weten, dat hij het niet in zijn hoofd moest halen terug te keren naar dit ‘abandoned country’ dat volgens Erika ‘simply not menscherkennbar’ was: ‘And I am *not* referring to its physical state!!!’⁶³⁴ En wederom is er sprake van parallelie, want Klaus raadde zijn vader, via zijn moeder, en onafhankelijk van zijn zus, op 30 september vanuit Rome eveneens af terug te keren:

All the Germans I talked to insist that it would be Dad’s sacred duty to return to the Fatherland without any further delay. I still feel that all the Germans are wrong - - in this respect as in many others. Besides most of them are probably about as respectable as Walter von Molo who, as Becher told me, was in the habit of sending his books with personal dedications to Rosenberg, in whose library the copies were recently discovered.⁶³⁵

In Thomas Manns antwoord aan Von Molo, ‘Warum ich nicht zurückkehre!’ komt alles bij elkaar. Hij houdt Von Molo de ontworteling en *Heimatlosigkeit* voor die de ballingschap met zich meebracht. Hij verwijt hem en alle andere cultuurdragers, hoewel hij begrip toont voor de ellende die zij aan het einde van de oorlog hebben meegemaakt, gebrek aan solidariteit in 1933. Daartegenover en tegenover landen als Zwitserland die voor Hitler bogen, stelt Thomas de gastvrijheid van Amerika. Hij beschrijft de verbondenheid die hij voelt met dit land. En opnieuw komt het wantrouwen naar boven evenals bij Erika en Klaus, hoe het mogelijk was om cultuur te bedrijven onder Hitler: ‘Zu den Qualen, die wir litten, gehörte der Anblick, daß deutscher Geist, deutsche Kunst sich beständig zum Schild und Vorspann des absolut Scheusäligen hergaben.’ Maar Thomas had Duitsland allerminst afgeschreven. In een beroemde passage, die rechtstreeks was overgenomen uit een lezing die hij op 29 mei voor de *Library of Congress* hield, beschreef hij ‘das böse Deutschland’ als ‘das fehlgegangene gute’. Hij geloofde niet in twee Duitslanden en hij ging nog een stap verder namelijk door zichzelf te identificeren met dit ‘slechte’ Duitsland: ‘ich habe es auch in mir, ich habe es alles am eigenen Leib erfahren.’⁶³⁶ Het is opvallend dat Thomas het slechts over Duitsland en niet over de Duitsers heeft.

---

⁶³² Katia Mann aan Klaus Mann, 11 juli 1945 (Klaus Mann-archief Monacensia München); *Ibidem*, 23 september 1945

⁶³³ Glaser, *Kleine Kulturgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945-1989*, p.54

⁶³⁴ Brief Erika Mann aan Katia Mann, 20 september 1945 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁶³⁵ Brief Klaus Mann aan Katia Mann, 30 september 1945 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

⁶³⁶ Grosser, J. (1963). *Die grosse Kontroverse. Ein Briefwechsel um Deutschland*. (p.27-36) Hamburg/Nagel Verlag

De horror van de concentratiekampen die aan het licht kwam na de bevrijding oversteeg alle donkere morele verwachtingen die Thomas maar ook de rest van de familie al hadden van Duitsland en de Duitsers. De verdringing van deze afschuwelijke feiten door de ‘innere Emigration’ en de meeste Duitsers maakte de verbijstering en de vervreemding compleet. ‘You can’t go home again’, de woorden van de Amerikaanse dichter Thomas Wolfe, citeerde bovengenoemde Carl Zuckmayer eveneens in zijn autobiografie, terwijl hij tot de grote groep ballingen hoorde die niets liever wilde dan naar de *Heimat* terugkeren:

Die Fahrt ins Exil ist “the journey of no return”. Wer sie antritt und von der Heimkehr träumt, ist verloren. Er mag wiederkehren – aber der Ort, den er dann findet, ist nicht mehr der gleiche, den er verlassen hat, und er selbst nicht mehr der gleiche, der fortgegangen ist. Er mag wiederkehren, zu Menschen, die er entbehren mußte, zu Stätten, die er liebte und nicht vergaß, in den Bereich der Sprache, die seine eigene ist. Aber er kehrt niemals heim.⁶³⁷

Het spreekt voor zich dat de stemmen van Erika en Klaus en Thomas, die de Duitsers de horrorbeelden steeds voor ogen hielden, niet geliefd waren. ‘Vergangenheitsbewältigung’ was niet aan de orde. Men concentreerde zich op het eigen leed en op de wederopbouw van Duitsland.

Stalins vijfde colonne

Voor Erika en Klaus was de aanraking met Duitsland inderdaad bitter. Ze waren in de ogen van de meeste Duitsers verraders. Hen werd nagedragen dat ze gevlucht waren en dat ze als Amerikanen, als bezetters, in een Amerikaans uniform terugkwamen. De *Geschwister* zelf hadden ondanks hun negatieve Duitslandbeeld toch nog verwachtingen, zeker wat betreft de denazificatie en de heropvoeding door de Amerikanen. Al snel bleek echter het falen, vooral van Amerikaanse zijde. Door de aanwakkerende Koude Oorlog raakte de in hun ogen zo cruciale denazificatie op de achtergrond. Zij zagen dit, evenals de groeiende spanningen tussen de Sovjet-Unie en Amerika, met argusogen aan. Ze vreesden voor een Derde Wereldoorlog die in hun ogen alleen vermeden kon worden door een betere verstandhouding tussen beide supermogendheden. Het in hun ogen falende beleid in de Amerikaanse zone leidde tot toenemende kritiek op Amerika. Tegelijkertijd ontstond er, gevoed door de heksenjacht van het *House of Un-American Activities Committee* waar beiden slachtoffer van werden, een toenemende vervreemding. Klaus was erg pessimistisch over de toekomst van de wereld en uitte zijn gevoelens reeds in mei 1945 tegenover zijn moeder, die op haar beurt ook weinig hoop had: ‘Dass nach diesem Kriege der einzige, alles beherrschende Gedanke die Vorbereitung des nächsten sein würde, das hätte man denn doch nicht für möglich gehalten, und man kann ja wirklich kaum mehr etwas anderes tun, als nicht hinschauen.’⁶³⁸

Erika en Klaus werden, terwijl ze zich tijdens de oorlog in ieder opzicht bewezen hadden als ware Amerikaanse patriotten, daarna slachtoffer van de spanningen tussen Oost en West. Al eind november 1945 maakte Klaus tegenover zijn moeder melding van het

---

⁶³⁷ Zuckmayer, “*Als wär’s ein Stück von mir*”. *Erinnerungen*, p.389

⁶³⁸ Brief Katia Mann aan Klaus Mann, 21 oktober 1945 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

wantrouwen van de Amerikanen tegenover de Duitse vluchtelingen: ‘Man hält uns erstens, für deutsch, zweitens für “premature.”’⁶³⁹ In tegenstelling tot de Sovjets die in hun zone op vele belangrijke posten Duitse ballingen neerzetten⁶⁴⁰, zagen de Amerikanen de Duitse antifascisten -‘premature antifascists’- in de eerste plaatst als links. Erika probeerde sinds begin 1947 Amerikaanse staatsburger te worden, maar haar aanvraag sleepte zich jaren voort, totdat ze zelf op 11 december 1950 aan de directeur van de *Immigration and Naturalization Service* liet weten dat ze haar aanvraag introk. Voordat ze haar verzoek indiende, vermoedde ze al dat haar het staatsburgerschap wel eens geweigerd zou kunnen worden. In de zomer van 1947 kregen Erika en Klaus geen toestemming om naar Duitsland te reizen. Ze hadden grootse plannen voor een boek over het naoorlogse Duitsland, maar werden gehinderd in Duitsland onderzoek te doen: ‘Daß man meine Schwester und mich beruflich schädigt (indem man uns nämlich daran hindert, uns in Deutschland nach amüsanten Stoffen umzuschauen), ist auch irgendwie verdrießlich.’⁶⁴¹ Erika leidde hieruit af dat ze op de zwarte lijst stond van het *House of Un-American Activities Committee*, die op dat moment, september 1947, onder meer Bertolt Brecht onder handen nam. De ‘Boycott’ tegen haar, zoals Klaus het noemde, uitte zich ook in een rigoureuze vermindering van het aantal *lectures*.⁶⁴² In het winterseizoen van 1946 waren het er nog 92 geweest en een jaar later nog maar 21. Hoewel Erika wist dat ze het gedeeltelijk over zichzelf afriep door bijvoorbeeld de re-industrialisering en daarmee het Marshallplan te bekritisieren, weigerde ze haar mening onder stoelen of banken te steken. Aan Klaus schreef ze met een mengeling van strijdlust en resignatie over het teruglopen van haar *lectures*:

(...) als ich es fertig brachte, den Menschen trotz beispielloses und selbstmörderischen Offenheit meist leidlich und manchmal leidenschaftlich zugefallen. Es macht mir dies so leicht keiner nach,- aber was, je t’ en prie – soll es?⁶⁴³

Desalniettemin raakte het haar diep, omdat het, zoals blijkt uit een brief aan haar vriendin Lotte Walter, waarschijnlijk herinneringen opriep aan eenzelfde boycot, namelijk die van haar cabaret: ‘Je nun,- ich hatte es erwartet,- wenngleich fuer ein wenig spaeter. Waere das ganze einem nicht so uebelkeiterregend vertraut, man koennte es leichter nehmen.’⁶⁴⁴

Haar diepe verontwaardiging, machteloosheid en teleurstelling over deze hele gang van zaken en met name over de houding van de Amerikaanse regering kwam tot uiting in een brief aan het Amerikaanse gezantschap te Bern. Ze schreef deze brief op 30 juni 1947 vanuit Praag, waar ze wachtte op permissie vanuit Washington om naar Duitsland te mogen:

⁶³⁹ Brief Klaus Mann aan Katia Mann, 23 november 1945 (Klaus Mann-archief Monacensia München).

⁶⁴⁰ Vgl. Walter Ulbricht (Gruppe Ulbricht), Wilhelm Pieck, Johannes R. Becher.

⁶⁴¹ *Briefe und Antworten*, p.567. In het Erika en Klaus Mann-archief liggen twee *outlines* voor boeken. *You can’t go home again* zou gaan over hun ervaringen in de jaren 1944-1946: de eerste aanraking met Europa en Duitsland. *Sphinx without secret* zou gaan over de mentale staat van de Duitsers en in het bijzonder van de achtergebleven Duitse intelligentia.

⁶⁴² *Ibidem*, p.574

⁶⁴³ Brief Erika Mann aan Klaus Mann, 19 april 1948 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁶⁴⁴ Brief Erika Mann aan Lotte Walter, 6 oktober 1947 (Erika Mann-archief Monacensia München).

But what stuns and injures me more than anything else is the grave injustice that I have suffered at the hands of a government in whose fairness I firmly believe. Whatever caused them silently to cut off my livelihood and endanger my career I have no way of knowing. But I am absolutely certain that I would have been able to defend myself against any possible charges, if only such charges had been presented. My militant loyalty to the United States and all that it stands for is a matter of public record. That in the face of my past performance the authorities in charge should not have considered it worth their while even to reply to any of my applications (...) is hard to comprehend. Where every pick-pocket receives a fair and decent trial, the arbitrary and secretive way in which I have been treated seems all the more astonishing.⁶⁴⁵

Haar desillusie over het voortslepen van haar aanvraag bleek al in het najaar van 1947 toen ze Fritz Landshoff liet weten dat ze geen Amerikaans staatsburger meer wenste te worden. Zoals Erika en Klaus al vermoedden, werden ze inderdaad opnieuw in de gaten gehouden door de geheime dienst en verdacht van communistische sympathieën. In een memorandum van de geheime dienst van 2 juli 1947 staat onder meer vermeld dat het ware doel van een reis naar Duitsland van de *Geschwister* het propageren van communistische activiteiten zou zijn.⁶⁴⁶ Klaus die geen letter op papier kreeg en zijn dagen sleet met de vertaling van zijn *eigen* werken schreef eind september 1947 geresigneerd aan zijn zus: ‘Mich freut gar nichts mehr.’⁶⁴⁷

Dit alles eiste geestelijk maar in het geval van Erika vooral lichamelijk zijn tol. De *Geschwister* gaven zich net als in de jaren voor de oorlog over aan het genot van drugs, die ze ook gezamenlijk namen.⁶⁴⁸ Klaus Mann-onderzoeker Fredric Kroll verbaast zich over het gedrag van Erika, aangezien ze in voorafgaande jaren Klaus juist van zijn drugsgebruik probeerde af te houden.⁶⁴⁹ Hij en velen met hem gaan uit van het beeld van Erika als sterke en onafhankelijke vrouw en Klaus als zwak en afhankelijk. Hierbij wordt voorbijgegaan aan het feit dat *beiden* leden en gebukt gingen onder de naoorlogse jaren. Erika was als een lichamelijk wrak uit de oorlog gekomen. Vanwege stemproblemen moest ze haar *lecture*-verplichtingen van het winterseizoen 1945-1946 opgeven. Begin 1946 liep ze mond- en klauwzeer op en leed ze tegelijkertijd aan chronische bronchitis. In mei van hetzelfde jaar schreef Klaus bezorgd aan zijn moeder: ‘Die Eri soll nicht so viel rauchen und trinken, damit sie nicht so viel husten muß; auch dürfte sie dicker werden.’⁶⁵⁰ En in september 1947 was er sprake van een nieraandoening. Begin april 1948 onderging ze een zware operatie, die haar wekenlang aan bed kluisterde en

---

⁶⁴⁵ Brief Erika Mann aan Mildred Allport, 30 juni 1947 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁶⁴⁶ Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 6, p.303

⁶⁴⁷ *Briefe und Antworten*, p.574

⁶⁴⁸ Vgl. *Tagebücher 1944-1949*, p. 110-111, 114-115, 119-120, 124, hoewel Klaus Erika de tweede helft van het jaar 1947 niet heeft gezien en toen ook bijna dagelijks drugs nam. Hij nam toen onder meer dilaudid (een substituut voor heroïne en morphine) en benzedrine (een soort speed).

⁶⁴⁹ Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 6, p.284 Kroll geeft aan dat Klaus, volgens zijn dagboeken, sinds april 1938 vrij lijkt te zijn geweest van harddrugs en er dus 1 januari 1947 weer mee begint (hoewel het dagboek van 1946 verloren is gegaan). Volgens Schaenzler (p.384) nam hij in de tussenliggende periode wel regelmatig benzedrine, maar dit zien Kroll en ook Schaenzler blijikbaar als een softdrug. Dat Erika hem ook in deze tussenliggende periode met regelmaat dringend verzocht om van de drugs af te blijven, blijkt bijvoorbeeld uit brieven van 25 maart 1939 (“FRISS dich nicht so viele PILLEN”) en 2 maart 1940 (“Und FRISS,- dies *befehle* ich,- keine Pillen mehr”).

⁶⁵⁰ *Briefe und Antworten*, p.556

waarna ze vervolgens bijna een longontsteking opliep.⁶⁵¹ Op 11 juli 1948 ondernam Klaus zijn eerste serieuze zelfmoordpoging. Deze volgde na maanden waarin hij een afkickkuur had ondergaan en nauwelijks een letter op papier kreeg: ‘Warum kann ich nicht mehr schreiben? Was ist mit mir los??’ Zijn dagboek sprak boekdelen: ‘Gearbeitet – langsam! mühsam! erfolglos!’⁶⁵² De pers kreeg lucht van de zelfmoordpoging en Klaus ontving vanuit de hele wereld medelevende brieven. Hij weet zijn handelen in één brief aan ‘la difficulté d’être’.⁶⁵³ Het was Erika, zelf nog herstellende, die ervoor zorgde dat hij zo min mogelijk door de pers werd lastig gevallen. Zij regelde onder meer onderdak voor hem bij Bruno Walter en bij Golo Mann in Palo Alto. Op 27 december 1948, ruim een maand na haar 43e verjaardag, kreeg Erika, nadat ze wederom samen met Klaus drugs had genomen, een hartaanval. De spanningen van de maanden daarvoor, waarin zij en Klaus opnieuw en dit keer in een Duits weekblad voor communistische agenten werden uitgemaakt, hebben hier wellicht ook aan bijgedragen.

Op 10 augustus 1948 maakte Erika deel uit van een Amerikaans forum dat live vanuit Stockton in Californië over de radio debatteerde over de Berlijnse crisis. Bij deze immens populaire *Town Meeting* sprak men voor een zaal van in dit geval ongeveer 4000 mensen en bereikte een radiopubliek van tussen de 10 à 20 miljoen luisteraars. Ook Klaus zat aan de radio gekluisterd. Erika had in het debat de rol toebedeeld gekregen van de oppositie, waarvan ze met volle teugen genoot. Ze nam in het debat een enigszins pro-Sovjet standpunt in om tegenwicht te bieden. Zo was het Amerika dat de afspraken van de Conferentie van Potsdam - waar men uit was gegaan van één ongedeeld Duitsland- had geschonden door in februari-maart 1948 te besluiten tot de oprichting van een West-Duitse staat. Het had de Sovjet-Unie daarmee in deze positie -de blokkade van Berlijn- gemanoeuvreed, die voortkwam uit angst voor de toenemende Westerse invloed. Erika was er zich terdege van bewust dat ze als advocaat van de duivel nogal wat onaangename uitspraken had gedaan, maar zij had in de discussie wel de meeste vragen gekregen en zag dat als een overwinning.⁶⁵⁴

Enkele maanden later, op 22 oktober 1948, verscheen in het weekblad *Echo der Woche* een artikel met als kop: ‘Vor einem neuen Novemberputsch? Erika Mann als kommunistische Agentin – Stalins 5.Kolonne am Werk’. In dit artikel, dat een verlate reactie was op bovengenoemde discussie, werden Erika en Klaus neergezet als actieve communistische agenten. De auteur had als opening de enige ongenueanceerde, grove, anti-Duitse uitspraak van Erika uit de discussie en uit de context geplukt. Erika vroeg zich in reactie op een vraag af of er wel Duitse democraten bestonden. Zo ja, dan waren ‘die paar in Berlijn’ het niet waard om een oorlog over te beginnen. Dat een dergelijke uitspraak menig Duitser in het verkeerde keelgat schoot, is voorstelbaar, maar was het pro-Sovjet om geen Derde Wereldoorlog te willen? In ieder geval moet het zelfs voor een slecht verstaander duidelijk zijn geweest dat Erika niet al te veel met de sovjets op had. Ze noemde ze hysterisch, ongemanierd en de

---

⁶⁵¹ Waarschijnlijk is haar baarmoeder verwijderd. Ze weigerde namelijk in eerste instantie de operatie te ondergaan, omdat deze het definitieve einde van haar kinderwens zou betekenen. Zie: Jüngling, Kirsten, Brigitte Roßbeck, *Die Frau des Zauberers, Katia Mann*, p.255

⁶⁵² *Tagebücher 1944-1949*, p.171, 169

⁶⁵³ Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 6, p.418

⁶⁵⁴ *Briefe und Antworten*, p.245

Sovjet-Unie was een achtergebleven natie met vreselijke ideeën en methodes. Ze besloot haar betoog met een pleidooi voor een derde weg. De Amerikanen moesten niet vertrekken uit Berlijn, ook geen oorlog beginnen vanwege Berlijn, maar de weg van onderhandelingen met de Sovjets inslaan.⁶⁵⁵

Erika en Klaus gingen gezamenlijk de strijd aan met Harry Schulze-Wilde, de auteur van het stuk en hoofdredacteur van *Echo der Woche*. Het zou de laatste strijd zijn die ze samen en eensgezind streden. Het is opvallend hoe Klaus zich in deze affaire als aan een soort laatste strohalm vastbeet. Hij schakelde bekenden en vrienden zoals Curt Riess, Jef Last en Peter de Mendelssohn in om voor hem en zijn zus in de bres te springen en aan zijn oom Victor Mann, de jongste broer van Thomas, vroeg hij de ‘beste, scherpste, meest vooraanstaande en duurste advocaat’ in te schakelen. Op 11 maart 1949, ruim twee maanden voor de zelfmoord van Klaus, verscheen de reactie van de *Geschwister* op Schulze-Wilde in de New Yorkse *Aufbau*. Hierin was onder meer te lezen dat de Nederlandse schrijver Nico Rost Erika en Klaus had medegedeeld dat Schulze-Wilde hem in de oorlog had aangegeven bij de Luxemburgse *Gestapo*. Nico Rost was een communist en Schulze-Wilde was dit ook geweest, maar hij was bekeerd. Ze sloten hun stuk verbitterd af met de constatering dat de Westerse wereld tegenwoordig het type van de ‘verleumderischen Renegaten’ oftewel de bekeerde communist tegemoet trad.⁶⁵⁶ Op 23 april 1949 wist Erika met enige voldoening te melden dat Schulze-Wilde ontslagen was bij de *Echo der Woche*, maar ze wenste nog steeds dat het blad verontschuldiging aan haar en Klaus zou aanbieden en hun namen zou zuiveren. Ze procedeerde ook na de dood van Klaus nog door, maar zou haar gelijk niet behalen.

---

⁶⁵⁵ Erika Mann-archief Monacensia München, archiefnummer 194

⁶⁵⁶ *Auf verlorenem Posten*, p.510-514

EPILOOG

(...) Sie hebt langsam den Arm, und sie lüftet den Schleier. (...) Wir haben noch nie so viel Schmerz versammelt gesehen auf einem Gesicht. (...) arme Elisabeth, (...), schon muß sie das Haupt wenden, den jammervollen Blick zum Bett schicken, auf dem Ludwig ruht. Sie hatte nicht erwartet, ihren lieben Freund so grauenvoll entstellt zu finden. (...) Eine nicht mehr ganz junge Frau steht vor dem entstellten Leichnam des Mannes, den sie vielleicht mehr als irgendeinen anderen hätte lieben können... Die tränennassen Augen der Elisabeth werden sehend. Vor ihren sehend gewordenen Augen verändert und verwandelt sich das Antlitz Dessen, der ihr brüderlichen Freund gewesen ist. (...) Und die Lippen sind wieder jene schön geschwungenen, zugleich zärtlichen und etwas trotzig, die ihre Küsse immer denen verweigerten, die ihrer begehrten, und sie stets an die verschwendeten, die sich vor ihnen entsetzten oder über sie lachten. (...) Aber (...) eben den Sinn des Unfaßbaren begreift während dieser einen unbeschreiblichen, enormen Sekunde ihr verwundetes, vom Wunder erhelltes Herz. Worte vermögen es nicht auszusagen und nicht anzudeuten, was Elisabeth, die schwesterliche Freundin des Toten, mit ahnungsvollem Schauer erfährt.

Ein ungeheures Licht fällt auf sein Schicksal, und auf das ihre. Sie versteht seinen Tod, und weiß den Tod voraus, der ihr selber bestimmt ist. Sie weiß auch, warum sie und der brüderliche Freund nicht zueinander finden durften, obwohl sie sich doch geliebt haben. Sie weiß alles.⁶⁵⁷

Zou Klaus zich de reactie van Erika op zijn dood zo hebben voorgesteld? Dit aangrijpende fragment is afkomstig uit zijn novelle *Vergittertes Fenster* over de laatste dag van het leven van de sprookjeskoning van Beieren, Ludwig II (1845-1886). Klaus identificeerde zich met deze, in zijn ogen, eenzame en melancholische buitenstaander. Het is een in meerdere opzichten opmerkelijke autobiografische novelle. Zo beschrijft Klaus uitgebreid de intieme verbondenheid van Ludwig II met keizerin Elisabeth, die in werkelijkheid inderdaad goed met elkaar bevriend waren (hoewel zij niet zoals in bovenstaand fragment gesuggereerd wordt in slot Berg aan zijn doodsbed heeft gestaan om afscheid te nemen⁶⁵⁸). Hij duidt hun relatie echter als een liefdesverhouding van een broer en een zus, die gedoemd is onvervuld te blijven:

Manchmal besuchte oder empfing ich meine fürstliche Verwandte, meine wahre Braut – mir anverlobt! Mir bestimmt! -: (...) Elisabeth, die Einzige, die Meinesgleichen; meine Schwester in der Würde, meine Schwester im Schmerz. (...) Elisabeths Leben war unruhig und beladen mit Schwermut, wie meines. Meine Hohe Schwester pflegte viel unterwegs zu sein (...). Plötzlich aber erschien sie zu einer knappen Visite. Mit ihren trostlosen Lippen berührte sie meine trostlose Stirn. (...) den edlen Riten unserer unerfüllbaren, heiligen Liebe (...).⁶⁵⁹

Volgens Armin Strohmeier is deze novelle een bedekte liefdesverklaring van Klaus aan Erika en is keizerin Elisabeth zowel qua uiterlijk als qua karakter gemodelleerd naar Erika.⁶⁶⁰ Beide opmerkingen zijn niet hard te maken, maar het is in ieder geval veelzeggend dat de relatie van Ludwig II met Elisabeth door Klaus als een zeer intieme broer-zus relatie wordt beschreven.

Klaus kreeg het idee voor *Vergittertes Fenster* halverwege maart 1937. Eind juli had hij het manuscript zo goed als klaar. Gedurende deze maanden bevond Klaus zich in Europa,

⁶⁵⁷ Mann, Klaus (1990). *Speed. Die Erzählungen aus dem Exil*. (p. 91-97) Reinbek/Rowohlt

⁶⁵⁸ Hanssen, Léon (1988). De val van de Droomkoning. In: Mann, Klaus (1988 [1937]). *Het getraliede venster*. (p.73) Amsterdam/Wereldbibliotheek

⁶⁵⁹ Mann, Klaus (1990). *Speed. Die Erzählungen aus dem Exil*. (p. 61-62) Reinbek/Rowohlt

⁶⁶⁰ Strohmeier, Armin (2000). *Klaus und Erika Mann. Les enfants terribles*. (p. 120-121) Berlin/Rowohlt

terwijl Erika in Amerika was, en ging hij gebukt onder zijn drugsverslaving: hij verlangde naar de dood als verlossing. Uiteindelijk liet hij zichzelf eind mei opnemen in een sanatorium in Boedapest om af te kicken, waar hij ironisch genoeg een kamer had met ‘vergitterten Fenstern’. In werkelijkheid hadden de vensters van het laatste verblijf van Ludwig II geen tralies⁶⁶¹, maar de verwijzing naar de tralies kan natuurlijk ook symbolisch zijn bedoeld: beide mannen waren op dat moment in hun leven wel degelijk ‘gevangen’.

Tijdens zijn verblijf in het sanatorium noteerde Klaus in zijn dagboek hoe de behandelend arts hem vroeg waarom hij eigenlijk drugs nam. Hij antwoordde hem eenvoudigweg: ‘weil ich gerne sterben möchte’. Ook noteerde hij dat alle mensen tot wie hij zich aangetrokken voelde en die zich tot hem aangetrokken voelden, graag wilden sterven. Erika was volgens hem wellicht de enige grote uitzondering: ‘Aber wie viel kostet es sie? Wer weiss, wie viel es sie kostet?...’⁶⁶² Klaus lijkt een van de weinige mensen te zijn die ook oog heeft voor deze andere, kwetsbare kanten van zijn zus:

Das Phänomen: mit welcher *Unbedingtheit* alle die sich für sie entscheiden, die ihr überhaupt näher kommen. Es muss mit der Unbedingtheit ihres eigenen Charakters, mit der Stärke, Klarheit, Entschlossenheit ihres eigenen Wesens zusammenhängen -: eine Entschlossenheit, eine Stärke, die aber doch, ohne Frage, gegen so viele Anfechtungen...erzwungen, *ertrotzt* werden muss.⁶⁶³

In zijn dagboek vermeldt hij meer dan eens dat hij alleen door haar aan het leven gebonden is: ‘Auch steht zwischen mir und dem dunklen Tal der Verheissung – immer noch, immer noch, immer – die Schwester.’⁶⁶⁴ Erika waarschuwt hem in opgewekte, lieve brieven op schijnbaar luchtige wijze keer op keer tegen het drugsgebruik. Aan Katia laat ze echter haar irritatie blijken over het feit dat Klaus het nut niet inziet om te stoppen met drugs en alleen vanwege Erika zou willen ophouden: ‘Und richtig ist, dass der böse Mensch eben einfach kein rechtes Einsehn dafür hat, dass man ohne das Zeug sein Auskommen haben soll,- (“warum und weswegen eigentlich,-?”) und, nun bitte ich Dich,- wenn er als Antwort nichts bessers weiss, als *meinetwegen*,- es ist doch arg.’⁶⁶⁵

De thema’s rondom de novelle *Vergittertes Fenster* spelen ook voor hun vlucht uit Duitsland al een rol in het leven van de *Geschwister*: het doodsverlangen van Klaus, het drugsgebruik, de intieme broer-zus relatie.⁶⁶⁶ Toch lijkt de verbanning dit alles te intensiveren en er een meer wanhopige, destructieve draai aan te geven. Zo raakt Klaus als balling pas echt aan drugs verslaafd en ondergaat hij meerdere kuren om af te kicken. Als hij uiteindelijk op 21 mei 1949 sterft aan een overdosis slaaptabletten -6 weken na zijn laatste mislukte zelfmoordpoging- heeft hij ook net een ontwenningsskuur achter de rug.

In de maanden voorafgaand aan zijn dood had Erika hem wederom, evenals Katia, ernstig gemaand van de drugs af te blijven:

---

⁶⁶¹ Hanssen, *De val van de Droomkoning*, p.69

⁶⁶² *Tagebücher 1936-1937*, p. 135-136

⁶⁶³ *Ibidem*, p.149

⁶⁶⁴ *Ibidem*, p.69, vgl ook p.137, p.163

⁶⁶⁵ Brief Erika Mann aan Katia Mann, 15 juni 1937 (Erika Mann-archief Monacensia München).

⁶⁶⁶ Vgl bijvoorbeeld p.7 en p.19 van dit boek

Ja, hast denn Du *überhaupt* keinen Verstand mehr? Was *soll* denn nur wieder werden? Dann sitztest Du als amal da und haust die Schreibmaschine in Klümpchen und man muß Dich in die Geschlossene verbringen und wie Espenlaub zittern um dich. *Zuzu* zipfelhaft und ganz, als ob Du Dir's nicht AUSRECHNEN könntest! – *Ist* ja schön, daß Du genießest und doch kann ich nicht umhin, zu *seufzen*, im Gedanken an Dich...⁶⁶⁷

Klaus schreef Erika op 4 mei dat haar angsten betreffende de 'chose elle-même' overdreven waren: 'Und was mich betrifft – nur stets unbesorgt!'⁶⁶⁸ Eén dag later liet hij zich opnemen in een ontwenningssklinik. Ook in de laatste brief die Klaus van Erika op 19 mei ontving, drong ze aan: '*Hat* ja doch, mein sehr Lieber, nicht den *gerüingesten Sinn* und ist *nur* dazu angetan, größt' Ungemach zu bringen über Dich und die Deinen und über die auch, die gerne mal was Hübsches lesen.'⁶⁶⁹

In werkelijkheid stond Erika niet, zoals Klaus het zich wellicht had voorgesteld, aan het doodsbed van haar broer. Ze was ook niet bij zijn begrafenis op 24 mei. De enige die van de directe familie aanwezig was, was de jongste broer Michael Mann, die op zijn altviool een largo van de Italiaanse componist Marcello speelde. 'Nie vergesse ich Dir, dass Du zur Beerdigung fuhrst, (was ich nicht vermochte), und dort spieltest', schreef Erika haar jongste broer in november 1968, een klein jaar voor haar eigen dood.⁶⁷⁰ Klaus Mann-onderzoekers zoals Fredric Kroll kunnen voor de laatste uren van Klaus en hoe hij deze ervaren heeft, putten uit talloze dagboek aantekeningen en ook fictieve fragmenten waarin hij zijn zelfmoord beschrijft of soms zelfs -weliswaar zonder succes- uitvoert.⁶⁷¹ Maar hoe reageerde Erika op de dood van haar broer? Was ze wel zo ogenschijnlijk ingetogen treurig als haar evenbeeld keizerin Elisabeth in *Vergittertes Fenster*? Of had haar reactie meer weg van de enorme uitbarsting van verdriet zoals bij de mededeling van de zelfmoord van haar geliefde vriend Ricki Hallgarten in 1932, die Klaus uitvoerig in *Der Wendepunkt* beschrijft:

(...) und Erika, ach, mit welch herzzerbrechender Vehemenz die Tränen aus ihr brachen! Was für ein Wahnsinn" wimmerte sie, und immer wieder: "Was für ein Wahnsinn! Wahnsinn!" Ich sehe meinen Vater – gestern war es -, wie er, über die Kauernde geneigt, ihr plötzlich verwildertes, zerzaustes Haar lieb koste und ihr die Tränen trocknete mit seinem großen, nach Eau de Cologne duftenden Taschentuch. "Komm, komm, komm", sagte der Vater. "Du hast immer noch viele Freunde, und sie alle lieben dich!" Aber sie hörte nicht auf zu wimmern: "Was für ein Wahnsinn!" Sie sah so jung aus, wie sie da schluchzend hockte, kleines Mädchen, von Schmerz geschüttelt, mit widerspenstiger Mähne über dem tränennassen, hilflos verzerrten, zuckenden Gesicht. Ich selbst stürzte nach oben, ziellos, selbst dem Wahnsinn nah. (...) Auch in der Diele, wo ich alsbald wieder ankam, war es inzwischen sehr still geworden. (...) Als einziger Laut blieb, gedämpfter jetzt, Erikas haltloses Weinen.⁶⁷²

---

⁶⁶⁷ Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 6, p.506

⁶⁶⁸ *Briefe und Antworten*, p.613

⁶⁶⁹ *Briefe und Antworten*, p.257

⁶⁷⁰ Kröger, Ute (2005). "Wie ich leben soll, weiss ich noch nicht". *Erika Mann zwischen "Pfeffermühle" und "Firma Mann"*. Ein Porträt. (p. 137) Zürich/Limmat Verlag

⁶⁷¹ Vgl. Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 6, p.546 e.v.

⁶⁷² *Der Wendepunkt*, p. 274-275

Dat zou wellicht verklaren waarom zij niet meteen naar Cannes, Klaus' laatste verblijfplaats, is gevlogen? Erika was met haar ouders in Stockholm om haar vader te begeleiden bij zijn lezingentournee door Europa en ze besloot daar te blijven. In zijn dagboek noteerde Thomas op 22 mei:

Langes Beisammensein in bitterem Leid. Mitleid innerlich mit dem Mutterherzen und mit E. Er hätte es ihnen nicht antun dürfen. (...) In völliger Erschöpfung gegen 2 zu Bette. (...) K.'s Seufzen, Eris Schmerz geht mir unsagbar zu Herzen.⁶⁷³

De familie besluit om de tourneeverplichtingen in Zweden voort te zetten. De biografie van Erika Mann, Irmela von der Lühe, zegt dat het onmogelijk was om op tijd bij de begrafenis in Cannes te zijn en dat ze daarom in Zweden zijn gebleven. Fredric Kroll geeft echter aan dat er zowel van Kopenhagen naar Zürich als van Zürich naar Nice vliegverbindingen waren en dat het technisch mogelijk zou zijn geweest om aanwezig te zijn.⁶⁷⁴ Erika zelf noemde, in een brief aan haar jeugdvriendin Pamela Wedekind, haar moeder als reden om niet naar de begrafenis te gaan. Katia schreef op 24 mei aan Heinrich Mann: 'Es ist sehr hart für uns beide, am schlimmsten aber für die arme Erika.'⁶⁷⁵

De emoties van Erika schieten in de eerste weken na de dood van Klaus in ieder geval alle kanten uit. Er zijn de liefdevolle brieven aan Pamela Wedekind en Eva Hermann. Aan Pamela schreef ze: 'Wie ich leben soll, weiß ich noch nicht, weiß nur, daß ich muß; und bin doch gar nicht zu denken, ohne ihn.' En ook in haar brief aan Eva stond de verbondenheid van hun beider levens centraal:

Waren wir doch Teile von einander, - so sehr, daß ich ohne ihn im Grunde gar nicht zu denken bin. Nur, daß mir nicht gegeben und nicht erlaubt ist mich davon zu machen, und daß ich bleiben muß, wiewohl ich im Entferntesten so reich an Gaben, so liebenswert, so *lebendig* nicht bin wie er es war. Unerfindlich ist das Walten der Oberen. Wenn es aber wahr ist, daß sie züchtigen, wen sie lieben, dann sind sie offenbar völlig *vernarrt* in mich.⁶⁷⁶

Bedroefd en gekwetst voelde ze zich door het in memoriam van Ludwig Marcuse -hoewel ze later goed met hem bevriend raakte- in de *Aufbau* van 27 mei. Hij beschreef Klaus als een door onrust gedreven homo literatus, die overal alleen maar te gast en op bezoek was:

Hatte er überhaupt einen Charakter? (...) Wenn man überall zuhause ist, wenn man nirgends zuhause ist (was dasselbe bedeutet), entsteht keinen Charakter. Er hatte viele Talente. (...) An Begabung fehlte es diesem Leicht-Schaffenden ganz gewiss nicht.⁶⁷⁷

Erika, die blijkbaar al meteen na de dood van Klaus de rol van hoedster van haar broers nagedachtenis op zich nam, antwoordde hem op 19 juni:

Es wird sich herausstellen, daß er keineswegs (wie etwa ich!) "viele Talente", sondern *das* reichste, blühendste, übrigens gescheiteste und ehrlichste Talent war oder besaß, das diese Generation aufzuweisen hatte. (...) Daß er aber in Wahrheit einer der integersten,

⁶⁷³ Jüngling, Kirsten, Brigitte Roßbeck, *Die Frau des Zauberers, Katia Mann*, p.260

⁶⁷⁴ Lühe, *Erika Mann. Eine Biographie*, p.299; Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 6, p.551

⁶⁷⁵ Brief Katia Mann aan Heinrich Mann, 24 mei 1949 (Feuchtwanger Memorial Library, Los Angeles)

⁶⁷⁶ Vgl. *Briefe und Antworten*, p.260-265

⁶⁷⁷ *Aufbau*, 27 mei 1949

unirrbarsten, konsequentesten und in jedem Sinne treuesten Charaktere “in existence” war – sich selber treu und allem woran er glaubte, allen denen er sich verpflichtet fühlte, - wissen Sie nicht (...).⁶⁷⁸

Ook komt het op 11 juni, kort nadat ze in oververmoeide en gestresste toestand van het graf van Klaus is teruggekeerd, tot een breuk met haar oude geliefde en vriend Martin Gumpert. Hoewel dit meer te maken heeft met het feit dat hij haar ouders zou gaan begeleiden op hun tournee door Duitsland -een reis waar Erika al langere tijd zeer op tegen was- én hij zijn reis liet financieren door het anti-communistische blad *Life*, kan de heftigheid van haar reactie niet los worden gezien van de dood van Klaus. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ze één maand na de dood van Klaus opnieuw een hartaanval krijgt. Katia, die Erika's temperament maar al te goed kende, schreef op 8 juli verzoenend aan Martin Gumpert:

Erika hat sich wohl inzwischen einigermaßen beruhigt und sieht ja wohl das Unangemessene ihrer Reaktion, die wohl in erster Linie garnicht Ihnen sondern der Deutschlandreise ihres Vaters galt, über die sie sich krankhaft aufregt. Es ist schlimm, dass sich bei ihr der Gram in eine masslose, zerstörerische Bitterkeit umsetzt, von der sie wahrscheinlich nur eine wirklich befriedigende, ihren Gaben entsprechende Tätigkeit befreien könnte.⁶⁷⁹

Hoezeer de dood van haar broer Erika aangreep, is misschien nog het beste af te leiden uit het feit dat zij zich als een bezetene stortte op het uitgeven van zijn werk. Al in juli 1949 verschijnt het door Erika in het Duits vertaalde laatste essay van Klaus: *Die Heimsuchung des europäischen Geistes*. Ironisch genoeg gaat dit essay over de vertwijfeling van de Europese intellectuelen na de Tweede Wereldoorlog en aan het begin van de Koude Oorlog. Ze worden verscheurd tussen de twee wereldmogendheden en ideologieën en er lijkt geen plaats te zijn voor onafhankelijke kritische geesten. Klaus had zijn laatste betoog beëindigd met een oproep tot collectieve zelfmoord: de enige zinvolle uitweg en geste voor de Europese intelligentsia.⁶⁸⁰ Erika vertaalde het essay niet alleen, maar droeg het als eerbetoon aan haar broer ook voor in lezingen. Ze presenteerde hem als een Europese intellectueel in de ware zin van het woord, iemand die moest schrijven zoals andere mensen moesten ademen en eten.⁶⁸¹

Eveneens veelzeggend is dat Erika zich al binnen een paar maanden na de dood van Klaus samen met Fritz Landshoff buigt over de uitgave van een herdenkingsbundel: *Klaus Mann zum Gedächtnis*. Ze was kwaad dat maar zo weinig mensen iets over Klaus hadden geschreven na zijn dood. Dit had volgens Thomas te maken met het feit dat velen de zelfmoord van Klaus afkeurden en dus ook niet wilden meewerken aan deze bundel. Voor Erika was dit zeer bitter. Uiteindelijk moest ook Fritz Landshoff, die al jarenlang met gezondheidsproblemen te kampen had, afzeggen, zodat de eindredactie van de bundel volledig op Erika's schouders terecht kwam. Bovendien stierf Heinrich Mann op 12 maart 1950, midden in het schrijfsproces. Erika zou vooral zijn onvoltooide bijdrage flink onder handen nemen. Opvallend is dat deze bijdrage de enige is die ingaat op de innige verbondenheid van Erika en Klaus: ‘In Wahrheit ist

---

⁶⁷⁸ *Briefe und Antworten*, p.262

⁶⁷⁹ Brief Katia Mann aan Martin Gumpert, 8 juli 1949 (Literatuurarchief, Academie der Kunsten, Berlijn).

⁶⁸⁰ *Auf verlorenem Posten*, p.523-542

⁶⁸¹ Lühe, *Erika Mann. Eine Biographie*, p.310

die beiderzijdige Untrennbarkeit das Unentbehrliche, allein Unbedingte geblieben im Haushalt seines Lebens, alles andere verging.’⁶⁸²

In de jaren die volgden zou Erika zich schijnbaar onvermoeibaar inzetten voor de (her)uitgave van de werken van haar broer. Ze karakteriseerde zichzelf als een ‘bleicher Nachlaßschatten’, maar voelde zichzelf tegelijkertijd ‘in Arbeit notdürftig geborgen’.⁶⁸³ In 1952 verschijnt *Der Wendepunkt* voor het eerst en in 1956 wordt in de DDR *Mephisto* opnieuw uitgegeven.⁶⁸⁴ Nog in het laatste jaar voor haar dood, toen ze zich alleen nog maar met krukken kon voortbewegen, was ze ijverig bezig met zowel de uitgave van een bundel van artikelen van Klaus -waarvan zij alle Engelse bijdragen in het Duits vertaalde- als met het verzamelen van zijn correspondentie.

Golo Mann beschrijft in het essay *Erinnerungen an meinen Bruder Klaus* uit 1975 de eenzaamheid van zijn broer in het laatste jaar voor zijn dood. Deze was volgens Golo mede veroorzaakt door de afstand tot Erika: ze ondernamen niks meer samen. Erika concentreerde zich volledig op haar vader en reisde veelvuldig met haar ouders mee: ‘Auf solcher Ehrenreise (...) war sie auch, als das Letzte geschah; ein Zufall, aber ein nicht uncharakteristischer.’⁶⁸⁵ Deze opmerkingen van Golo zijn voor veel onderzoekers aanleiding geweest Erika medeverantwoordelijk te maken voor de dood van haar broer.⁶⁸⁶ Dat doet ook Fredric Kroll, die overigens net als Golo Mann nog vele andere factoren noemt die hebben geleid tot het einde van Klaus.

Dat geen van deze onderzoekers in dit verband met één woord rept over de eenzaamheid en de zeer slechte mentale en fysieke gezondheid van Erika zelf in de jaren na 1945 is nog tot daar aan toe, maar dat ze ook geen verklaring zoeken voor het waarom van de verwijdering tussen de *Geschwister* is op z’n zachtst gezegd zeer verwonderlijk.⁶⁸⁷ Dit is waarschijnlijk mede te herleiden tot het ontbreken van een dubbelperspectief.

Erika en Klaus kregen namelijk *beiden*, zoals in het vorige hoofdstuk duidelijk werd, geen voet meer aan de grond in het naoorlogse Amerika en Duitsland. Klaus probeerde zo goed en kwaad als het ging zijn werk te vertalen en opnieuw uit te geven in Duitsland. Dit alles ging met bijzonder veel moeite en zonder enig succes gepaard, aangezien hem nu zelfs de taal, zijn enige echte thuis, in de steek liet. In een brief aan een jeugdvriend van 18 februari 1949 schreef hij:

---

⁶⁸² Mann, Erika, *Klaus Mann zum Gedächtnis*, p.96

⁶⁸³ Lühe, *Erika Mann. Eine Biographie*, p.303, 339

⁶⁸⁴ De geschiedenis om de uitgave van *Mephisto* in de BRD is een lange strijd geweest, waar Erika Mann vanwege haar dood gedeeltelijk van bevrijd is. Deze is bijzonder goed gedocumenteerd. Zie: Eberhard Spangenberg (1982). *Karriere eines Romans. Mephisto, Klaus Mann und Gustaf Gründgens. Ein dokumentarischer Bericht aus Deutschland und dem Exil 1925-1981*. München/Ellermann Verlag

⁶⁸⁵ Mann, Golo (1975). *Erinnerungen an meinen Bruder Klaus*. In: Mann, Klaus (1991). *Briefe und Antworten, 1922-1949*. (p.656) Reinbek/Rowohlt

⁶⁸⁶ Vgl. Strohmeier, *Traum und Trauma. Der androgyne Geschwisterkomplex im Werk Klaus Manns*, p.181; Krüll, Marianne (1997). *Im Netz der Zauberer. Eine andere Geschichte der Familie Mann*. (p.21) Frankfurt am Main/Fischer; Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 6, p.596

⁶⁸⁷ Een uitzondering is de biografie van Nicole Schaenzler over Klaus Mann, waarin wel geprobeerd wordt meer begrip voor Erika’s positie op te brengen. Vgl. Schaenzler, *Klaus Mann. Eine Biographie*, p.390

Oder fällt das Schreiben mir schwerer als in den flotten Kindertagen? Damals hatte ich *eine* Sprache, in der ich mich recht flink auszudrücken vermochte; jetzt stocke ich in zwei Zungen. Im Englischen werde ich wohl nie ganz so zuhause sein, wie ich es im Deutschen *war* – aber wohl nicht mehr *bin*...

Verbijsterd reageerde Klaus op de mededeling, begin mei 1949, dat zijn roman *Mephisto* in Duitsland niet kon worden uitgegeven, omdat Gründgens er alweer een te belangrijke rol speelde. Opnieuw zocht Klaus zijn toevlucht in drugs. Erika daarentegen zocht in de naoorlogse wereld een veilig onderkomen bij haar vader en werd diens, zoals ze het in een brief aan haar vriendin Lotte Walter verwoordde, ‘Secratario, Lecture- und Broadcast-Zubereiter (Bearbeiter und Kürzer), Public Relations Officer et cetera.’⁶⁸⁸ In de literatuur wordt gesuggereerd dat Erika door deze zet Klaus van zich heeft verwijderd en dat hij mede daarom opnieuw naar drugs heeft gegrepen.⁶⁸⁹

Maar wat zegt het over de mentale gesteldheid van Erika dat zij haar onafhankelijke bestaan opgaf en zich volledig in dienst stelde van haar vader en haar familie? Zij leek evenals Klaus de strijd te hebben opgegeven, en koos voor de uitweg die haar vader haar bood. Bij Klaus, die zich in net zo’n mentaal en fysiek slechte toestand als zij bevond, kon Erika gewoonweg geen steun vinden. Zij wilde een ‘fröhlichen, bejahenden, arbeitsfreudigen, kräftigen, durchaus zuversichtlicheren Menschen um mich haben (...), der mich gegen all die tristen Narren im Schutz nehmen könnte!!!’⁶⁹⁰ Dit schreef Erika in 1940 aan haar geliefde Martin Gumpert, die evenals Klaus ook niet heel erg aan het leven hing. Ook was de relatie van Erika en Klaus nooit simpelweg die van een broer en zus geweest, maar had zij naast een persoonlijke component altijd een publieke, openbare kant. Van jongs af aan traden zij met hun relatie, met hun toneelstukken, reizen, artikelen, boeken, lezingen in de openbaarheid. Maar nu, na 1945 -ironisch en tragisch genoeg aan het einde van hun echte ballingschap-, was er geen podium meer voor hun politieke ideeën; zowel door de Duitsers als de Amerikanen werden ze met wantrouwen benaderd. Ze vonden geen gehoor voor hun gezamenlijke projecten en aangezien ze beiden publieke erkenning nodig leken te hebben en er hun hele leven aan gewend waren, zochten ze deze nu los van elkaar.

Erika vond deze erkenning bij haar vader, die al direct na de oorlog haar ‘turbulenten Einsamkeit’ waarnam.⁶⁹¹ Hij zorgde ervoor dat ze werkzaam bleef en zich nuttig en geliefd voelde. Dit alles miste Klaus en hoewel Erika kapot was van zijn dood, wist ze ook als geen ander hoe het zover was gekomen. In 1968, ruim een jaar voor haar eigen dood, werd Erika voor de Duitse televisie geïnterviewd. De interviewer zag als rode draad door haar leven het bieden van *Aufklärung*. Hij vroeg zich af waarom Erika zich aan het begin van de jaren vijftig vrijwel volledig had terug getrokken uit de openbaarheid. ‘Ich bin ein sehr gebranntes Kind’ antwoordde ze. Ze had, evenals Klaus, te vaak haar vingers gebrand en nadat ze het intolerante Amerika in 1952 de rug toe had gekeerd en zich met haar familie in het neutrale Zwitserland vestigde, kon ze het niet opbrengen nog eens -na haar Europese en haar Amerikaanse

---

⁶⁸⁸ *Briefe und Antworten*, p.223

⁶⁸⁹ Kroll, *Klaus Mann-Schriftenreihe*, Bd 6, p.263; Naumann, “*Ruhe gibt es nicht bis zum Schluß*”, p.320

⁶⁹⁰ Brief Erika Mann aan Martin Gumpert, 12 januari 1940 (Literatuurarchief, Academie der Kunsten, Berlijn).

⁶⁹¹ Mann, Erika, *Mein Vater der Zauberer*, p.190

ballingschap- opnieuw te beginnen. ‘Die man einst aus Deutschland vertrieben hatte, ist eine Getriebene geblieben’, aldus de rake observatie van Marcel Reich-Ranicki.⁶⁹²

---

⁶⁹² Reich-Ranicki, *Thomas Mann und die Seinen*, p.190

SUMMARY

This book is about the influence of exile on the lives of Erika (1905-1969) and Klaus Mann (1906-1949), the eldest children of the German writer Thomas Mann. How did exile form and/or change their lives and their relationship? How did they cope with exile? Because of exile people's personal lives involuntary get mixed up with political events and their identities are no longer self-evident. For Erika and Klaus exile stimulated their political awareness and engagement and made them two very critical and interesting eyewitnesses of the political events in Europe, America and the world in the years between 1933 and 1945. As such they are important and fascinating for historical research.

The relationship of the siblings Erika and Klaus was never simply that between a brother and a sister. Right from childhood they behaved and acted like twins although they differed one year in age. According to Klaus they lived in their own world and they even had their own jargon. They were kindred spirits. Already as children they wrote poems and acted together.

As well as kindred spirits Erika and Klaus were also free spirits. They belonged to the so-called 'lost generation', the children who grew up after the first World War in a rapidly changing modern mass-society. The first chapter of the book is set against the background of the roaring twenties, when Erika and Klaus discovered themselves, Berlin and the world. In 1924 they left their parents home in Munich and went to Berlin: Erika to become a professional actor and Klaus to become a writer. In the following years Klaus wrote several sexually provocative semi-autobiographical plays in which they both performed. Because the boundaries between their personal lives and their public performances were so fluent they quickly became rather famous, especially in Berlin. In 1927 they went on a world tour and their first stop was New York where they presented themselves as twins. The first book they wrote together was a travel guide about their personal experiences of this trip around the world. In the late twenties early thirties they made several trips in Erika Mann's Ford through Europe and Morocco. They were both curious and restless by nature.

The second chapter begins with the rise of National-Socialism in Germany and describes Erika and Klaus' flight from Germany and their exile in Europe. With the growing influence of National Socialism in Germany they were forced to change their careless lifestyle. The National Socialists were disgusted by their way of life, which symbolized in their eyes the (sexual) perversion of the Republic of Weimar. Erika and Klaus were openly insulted and threatened by the Nazi press. Nazis disturbed their performances. Because of these events they became more politically aware. In the diaries of Klaus the word emigration is first mentioned on November 19 1931. Eventually they left Germany together on March 13 1933. At the end of World War II they would first see their homeland again.

Erika and Klaus spent the first years of exile in Europe. Because of their dissolute lifestyle they were better prepared for exile than most of their intellectual colleagues, who's desperation in some cases even led to suicide. The Mann siblings seemed less attached to their homeland and were capable to transform their talent and use it for the fight against fascism.

Erika travelled through Europe with her antifascist cabaret *The Peppermill*, which she had established just before she left Germany. Klaus wrote several lines for his sisters ensemble. Klaus himself started an antifascist monthly *The Collection*, which ran from September 1933 until June 1935. Both projects combined art and literature with politics. Their political awareness however arose from an intellectual sense of responsibility and wasn't in the least inspired by party politics. Both regarded fascism as a threat to intellectual freedom and independence. That's why they left Germany and that's why they felt obliged to become politically engaged. Especially Klaus however struggled with the artist in himself and remained in his heart an aesthete.

Because of their publicly pronounced antifascist opinions they both lost their German citizenship: Klaus lost his on November 1 1934 and Erika lost hers on June 8 1935. In the 1930's many countries in Europe still suffered from the consequences of the economic crisis of 1929 which resulted in high unemployment rates, poverty and xenophobia. The refugees from Germany weren't welcome and were in many countries forbidden to engage in any political (antifascist) activity. In 1936 Erika Mann, who performed with her cabaret several times in Switzerland and Holland, was denied a working permit in Holland. This was one of the reasons why the siblings tried their luck in the United States, although before 1936 they also thought about leaving Europe because they found the atmosphere to tense and suffocating.

The third chapter is dedicated to the American exile of Erika and Klaus. Contrary to many other German intellectual refugees who also were forced to flee to America when the war broke out in Europe (September 1939), Erika and Klaus enjoyed their first years in the New World. They rather quickly learned English and both were engaged as lecturers and travelled throughout the country. Most of their German colleagues never learned the English language and didn't want to integrate because they hoped and thought that the war would soon be over and they could return to Germany. Erika and Klaus also wrote two books together during their American exile: *Escape to Life* (1939) and *The Other Germany* (1940). Although both books were translated from German in English they addressed an American public. The presentation of especially *Escape to Life* was personal -it was a sort of who's who in exile- but it's goal was political. With these books and their lectures and articles Erika and Klaus tried to open up the eyes of the American public and government for the problems in Europe and the danger of Hitler and to present them another Germany, a Germany which was worth fighting for.

Already during their European exile Erika and Klaus tried to unite the Germans in exile and make one front against Hitler and fascism. But in contrast to the Mann siblings many German refugees were either politically indifferent or led by party political views. So there was a large unbridgeable gap between political and non-political exiles. But there were also irreconcilable differences among *engaged* intellectuals, especially between communists and social democrats. Whether they were communists, socialists or conservatives, they all had their own ideas about the best way to fight fascism. But even antifascists with the same political colour or intellectual background, were often unable to agree on a common strategy. Due to the purges in the Soviet Union in the 1930's and the Hitler Stalin-pact of August 1939 the

divisions among the German exiles became permanent and Erika and especially Klaus had to give up their hope of one united German exile community.

But after the outbreak of the war and in the following years Erika and Klaus felt more and more estranged from Germany. They wanted to become American citizens and after Germany declared war to America on December 11 1941, they both tried to join the American army as war correspondents. The fourth and final chapter covers the period of the Second World War and the years after the war until Klaus Mann's suicide in May 1949. This period is characterized by extremes. On the one hand there is the extreme fighting spirit and activism of the Mann siblings during the war, in which they served at the front as war correspondents in the US army. When they entered Germany, they wore American uniforms and pretended to be Americans. On the other hand there is their disillusionment and bitterness resulting in apathy in the after-war period when they (as so many other German refugees) were victims of the McCarthy area in America. In their new homeland they were seen as communists and in their old homeland Germany as American occupiers and traitors.

Because they were stationed at different war zones, Erika and Klaus were often separated, sometimes for a long time. However, the subjects of their independently written articles were often alike. For example, they both wrote about and were very annoyed at a statement of a large group of German exiles -the so-called *Council for a Democratic Germany*- who claimed in the midst of war among many other things a role for themselves in the post-war reconstruction of Germany.

After the war the siblings had all sorts of plans. They wanted to write books together about their war experiences and about post-war Germany. In 1947 they were denied permission to do research in Germany, probably because the House of Un-American Activities Committee suspected them of communist sympathies. Erika's application for American citizenship at the beginning of 1947 also lingered on until the end of 1950 when she decided to withdraw her application. Both in America and in Germany their professional careers became in jeopardy and because public acknowledgement always seemed to have accompanied their personal relationship, they felt lost. Both were in a very bad mental state and Erika was also in a bad physical state. But most importantly they now for the first time turned away from each other. Klaus, after a serious suicide attempt in June 1948, went to Cannes to write and to translate his own works from English into German. Erika went to her parents' home in Los Angeles and became her father's personal assistant. They consciously decided not to live in Germany. Finally on May 21 1949, after just finishing yet another rehab Klaus succeeded at killing himself.

In my opinion and contrary to other research on Erika and Klaus Mann, the siblings drifted apart after 1945 -so after the ending of the war and after the end of their exile- and not already during the first years of exile. It's tragic but very understandable that the end of exile was the beginning of their estrangement. Because of their provisional lifestyle and because of their political engagement the period of exile had been extraordinary productive for them. They had travelled through Europe and later through America, starting an antifascist cabaret and magazines, giving lectures, writing articles and books. They had been eyewitnesses of the

Spanish civil war. Erika had been present at the occupation of the Sudetenland by Hitler in 1938, at the bombing of London in 1940 and at the liberation of Paris. They had both visited Dachau and Erika had covered the Nuremberg Trials. The contrast with their imposed unemployment after the war couldn't be greater.

Erika was devastated by the suicide of her brother. In the following years she combined her work for her father with relentless efforts to gain recognition for her brother's work. Already in 1950 she edited a book called *In memory of Klaus Mann* with several contributions from friends and colleagues of her brother. Until her own death in 1969 she was busy collecting Klaus' correspondence and preparing an edition of his articles.

BIJLAGE FOTO'S ERIKA EN KLAUS MANN

Erika en Klaus Mann rondom 1930

Foto *The Other Germany* (1940)

Erika en Klaus Mann rondom 1930

Erika en Klaus Mann na aankomst in New York oktober 1927

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Literatuurarchief Monacensia München

Nalatenschap Erika Mann, Klaus Mann, Katia Mann

Literatuurarchief Academie der Kunsten Berlijn

Nalatenschap Heinrich Mann, Martin Gumpert

Feuchtwanger Memorial Library Los Angeles

Correspondentie Heinrich Mann

Duits literatuurarchief Marbach

Nalatenschap Manfred George, Mopsa Sternheim

LITERATUURLIJST

- Ackermann, Karin (1997). *Talent zum Dialog. Klaus Mann und sein journalistisches Werk*. München/tuduv
- Adalbert Stifter Verein (Hg.) (1989). *Drehscheibe Prag. Deutsche Emigranten 1933-1939*. München/Adalbert Stifter Verein
- Albert, Claudia, 'Ende der Exilforschung. Eine Überlegung anlässlich neuerer Veröffentlichungen zum Thema Exilliteratur', *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, 24 (1999).
- Albrecht, Friedrich, 'Klaus Mann und der spanische Krieg', *Weimarer Beiträge*, 11 (1986).
- Andrea Weiss (2000). *Flucht ins Leben. Die Erika und Klaus Mann-Story*. Reinbek/Rowohlt
- Ankum, Katharina von (ed.) (1997). *Women in the Metropolis. Gender and Modernity in Weimar Culture*. Berkeley, L.A., London/University of California Press
- Anselm, Sigrun, Barbara Beck (Hg.) (1987). *Triumph und Scheitern in der Metropole. Zur Rolle der Weiblichkeit in der Geschichte Berlins*. Berlin/Reimer
- Aures, Inge (1997). *Komm, sieh die Welt mit meinen Augen: Ehe-Paare im Exil: ein Vergleich der weiblichen mit den männlichen Perspektiven in Exilautobiographien*. Ann Arbor/UMI
- Backhaus-Lautenschläger, Christine (1991). *Und standen ihre Frau. Das Schicksal deutschsprachiger Emigrantinnen in den USA nach 1933*. Pfaffenweiler/Centaurus-Verlagsgesellschaft
- Barnouw, Dagmar (1988). *Weimar Intellectuals and the Threat of Modernity*. Bloomington/Indiana University Press
- Barron, Stephanie, Sabine Eckmann (ed.) (1997). *Exiles + Emigrés. The Flight of European Artists from Hitler*. Los Angeles/Los Angeles County Museum of Art
- Beck, Miroslav (hrsg.) (1981). *Exil und Asyl. Antifaschistische deutsche Literatur in der Tschechoslowakei 1933-1938*. Berlin/Volkseigenen Verlag
- Becher, Peter (hrsg.) (1989). *Drehscheibe Prag. Deutsche Emigranten, 1933-1939*. München/Adalbert Stifter Vereins
- Becker, Frank (1993). *Amerikanismus in Weimar. Sportsymbole und politische Kultur 1918-1933*. Wiesbaden/Deutscher Universitäts-Verlag
- Beishuizen, Jan, Evert Werkman (1980). *De magere jaren. Nederland in de crisistijd 1929-1939*. Alphen aan den Rijn/Sijthoff
- Bergmeier, Horst J.P. (1998). *Chronologie der deutschen Kleinkunst in den Niederlanden 1933-1944*. Hamburg/Hamburger Arbeitsstelle für Dt. Exilliteratur
- Berthold, Werner (hrsg.) (1993). *Deutsche Intellektuelle im Exil. Ihre Akademie und die "American Guild for German Cultural Freedom"*. München/Saur
- Bialas, Wolfgang, Georg G. Iggers (Hg.) (1997). *Intellektuelle in der Weimarer Republik*. Frankfurt am Main/Peter Lang
- Bierhoff-Alfermann, Dorothee (1989). *Androgynie. Möglichkeiten und Grenzen der Geschlechterrollen*. Opladen/Westdeutscher Verlag

- Boer, Frits (1994). *Een gegeven relatie. Over broers en zussen*. Amsterdam/Prometheus
- Boyers, Robert (ed.) (1972). *The Legacy of the German Refugee Intellectuals*. New York/Schocken Books
- Brandt, Willy (1990). *Herinneringen*. Utrecht, Antwerpen/Veen
- Breitman, Richard, Alan M. Kraut (1987). *American Refugee Policy and European Jewry, 1933-1945*. Bloomington, Indianapolis/Indiana University Press
- Brenner, Peter J. (1990). *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. Tübingen/Max Niemeyer Verlag
- Brenner, Peter, J. (Hg.) (1989). *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt am Main/Suhrkamp
- Brenner, Peter J. (hrsg.) (1997). *Reisekultur in Deutschland. Von der Weimarer Republik zum "Dritten Reich"*. Tübingen/Niemeyer
- Bridenthal, Renate, Atina Grossman, Marion Kaplan (ed.) (1984). *When biology became destiny. Women in Weimar and Nazi Germany*. New York/Monthly Review Press
- Buruma, Ian (2000). *De neoromantiek van schrijvers in exil*. Amsterdam/Prometheus
- Casey, Steven (2001). *Cautious Crusade. Franklin D. Roosevelt, American Public Opinion, and the War against Nazi Germany*. Oxford/University Press
- Cazden, Robert E. (1970). *German Exile Literature in America 1933-1950*. Chicago/American Library Association
- Christophersen, Alf, Claudia Schulze, 'Chronologie eines Eklats. Hannah Arendt und Paul Tillich', *Zeitschrift für Neuere Theologie-geschichte*, 9 (2002).
- Cocteau, Jean (1967 [1929]). *Les enfants terribles*. Brussel, Den Haag/ Manteau
- Crevel, Réne (1997). *Lettres a Mopsa*. Paris/Méditerranée
- Diekmann, Helmut (1994). "Erdbebenjahre": *Von der Volksfrontpolitik bis zum finnisch-sowjetischen Winterkrieg. Aspekte der späten dreißiger Jahre im Spiegel der deutschen Exilpresse und Exilliteratur*. Stockholm/Almqvist&Wiksell International
- Dittrich, Kathinka (red.) (1982). *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen*. Amsterdam/Querido
- Dittrich, Kathinka, Hans Würzner (red.) (1982). *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940*. Amsterdam/Van Gennep
- Divine, Robert A. (1957). *American Immigration Policy, 1924-1952*. New Haven/Yale University Press
- Döblin, Alfred (1982). *Fatale reis*. Amsterdam/Uitgeverij De Arbeiderspers
- Drijkoningen, F. (1991). *Historische Avantgarde*. Amsterdam/Huis aan de drie grachten
- Durzak, Manfred (Hg.) (1973). *Die Deutsche Exilliteratur 1933-1945*. Stuttgart/Reclam
- Eliade, Mircea (1965). *The Two and the One*. London/Harvill Press
- Erdmann, Karl Dietrich (1976). *Die Zeit der Weltkriege*. (2. Teilband) Stuttgart/Ernst Klett Verlag
- Eijl, Corrie van (red.) (1998). *Parallele Levens. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1998*. Amsterdam/Stichting beheer IISG

- Fell, Karolina Dorothea (1998). *Kalkuliertes Abenteuer. Reiseberichte deutschsprachiger Frauen (1920 - 1945)*. Stuttgart, Weimar/Metzler
- Feller, Kerstin (2002). Dorothy Thompson. Eine Schlüsselfigur der Welt des Exils. In: Spalek, J. M. (ed.) (2002). *Deutschsprachige Exilliteratur seit 1933. USA*. (Bd. 3) Bern/Saur
- Ferber, Christian (hrsg.) (1979). *Uhu, das Monats-Magazin Berlin, Oktober 1924 bis Oktober 1934*. Berlin/Ullstein
- Ferber, Christian (hrsg.) (1980). *Die Dame. Ein deutsches Journal für den verwöhnten Geschmack 1912 bis 1943*. Berlin/Ullstein Verlag
- Ferber, Christian (hrsg.) (1981). *Der Querschnitt. Das Magazin der aktuellen Ewigkeitswerte, 1924-1933*. Berlin/Ullstein Verlag
- Fermi, Laura (1968). *Illustrious Immigrants. The Intellectual Migration from Europe 1930-1941*. Chicago, London/The University of Chicago Press
- Forrest, Andrew (2000). *The Spanish Civil War*. London/Routledge
- Frederiksen, Elke (1985). Der Blick in die Ferne. Zur Reiseliteratur von Frauen. In: Möhrmann, Renate, Gnüg, Hiltrud (Hg.) (1985). *Frauen - Literatur - Geschichte. Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Stuttgart/Metzler
- Friedman, Saul S. (1973). *No Haven for the Oppressed. United States Policy Toward Jewish Refugees, 1938-1945*. Detroit/Wayne State University Press
- Frisch, Shelley (1990). 'Die Pfeffermühle'. Political Dimensions of a Literary Cabaret. In: Stephan, Alexander (Hg.) (1990). *Exil. Literatur und die Künste nach 1933*. Bonn/Bouvier Verlag
- Frisch, Shelley (1992). The Turning Down of The Turning Point: The Politics of Non-Reception of Exile Literature in the Adenauer Era. In: Sevin, Dieter (Hrsg.) *Die Resonanz des Exils. Gelungene und mißlungene Rezeption deutschsprachiger Exilautoren*. Amsterdam, Atlanta/Rodopi
- Frisch, Shelley (1994). Erika Mann, 'Vansittartism' and the 'Other Germany'. The Shape of a Debate in Exile. In: Barnouw, N.D.J. (red.) (1994). *Vijfde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*. Zutphen/Walburg Pers
- Frühwald, Wolfgang, Wolfgang Schieder (hrsg.) (1981). *Leben im Exil. Probleme der Integration deutscher Flüchtlinge im Ausland 1933-1945*. Hamburg/Hoffmann und Campe Verlag
- Gangl, Manfred, Gérard Raulet (Hg.) (1994). *Intellektuellendiskurse in der Weimarer Republik. Zur politischen Kultur einer Gemengelage*. Darmstadt/Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Garson, Robert A., Stuart S. Kidd (ed.) (1999). *The Roosevelt Years. New Perspectives on American History, 1933-1945*. Edinburgh/ Edinburgh University Press
- Gay, Peter (1968). *Weimar Culture. The Outsider as Insider*. Harmondsworth/Penguin
- Georgiadou, Areti (1995). "Das Leben zerfetzt sich mir in tausend Stücke". Annemarie Schwarzenbach. Eine Biographie. Frankfurt am Main/Campus
- Giguere, Undine.G. (1997). *Frauen im Exil*. (proefschrift)

- Glaser, Hermann (1991). *Kleine Kulturgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945-1989*. München/Carl Hanser Verlag
- Goebbels, Joseph (1996). *Die Tagebücher*. (Bd. 1 Juli-September 1941) München/K.G. Saur Verlag
- Gombrowicz, Witold (1986). *Dagboek 1953-1969*. Baarn/Ambo
- Grinberg, Leon, Rebeca Grinberg (1989). *Psychoanalytic Perspectives on Migration and Exile*. New Haven, London/Yale University Press
- Grosser, J. (1963). *Die grosse Kontroverse. Ein Briefwechsel um Deutschland*. Hamburg/Nagel Verlag
- Groth, Michael (1984). *The road to New York. The emigration of Berlin journalists, 1933-1945*. München
- Guida-Laforgia, Patrizia (1995). *Invisible Woman Writers in Exile in the U.S.A.* New York/Peter Lang
- Halder, Winfrid (2002). *Exilrufe nach Deutschland. Die Rundfunkreden von Thomas Mann, Paul Tillich und Johannes R. Becher 1940-1945, Analyse, Wirkung, Bedeutung*. Münster/Lit Verlag
- Hanssen, Léon (2001). *Sterven als een polemist. Menno ter Braak 1902-1940*. Meppel/Balans
- Harpprecht, Klaus (1995). . Reinbek/Rowohlt
- Haustedt, Birgit (1999). *Die wilden Jahre in Berlin. Eine Klatsch- und Kulturgeschichte der Frauen*. Dortmund/Edition Ebersbach
- Hayne, Helga (1985). *Ik ben een gebrandmerkt kind. Erika Mann, een portret*. (film)
- Heilbut, Anthony (1983). *Exiled in Paradise. German Refugee Artists and Intellectuals in America from the 1930s to the Present*. New York/The Viking Press
- Hermant, Jost, Frank Trommler (1978). *Die Kultur der Weimarer Republik*. München/Nymphenburger Verlagshandlung
- Hermendorf, Klaus, Hugo Fetting, Silvia Schlenstedt (1981). *Exil in den Niederlanden und Spanien*. (Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933-1945, Bd. 6). Leipzig/Reclam
- Hirschbach, D., S. Nowoselsky (Hrsg.) (1993). *Zwischen Aufbruch und Verfolgung. Künstlerinnen der zwanziger und dreißiger Jahre*. Bremen/Zeichen + Spuren
- Hoffman, Eva (1996). *Verloren in taal. Leven in een nieuw land*. Baarn/Bodoni
- Hoffman, Eva, 'Ballingschap en het verleden. Enkele persoonlijke bespiegelingen', *Nexus*, 15 (1996).
- Hoffmann, Ludwig (1987). *Exil in der Tschechoslowakei, in Großbritannien, Skandinavien und Palästina*. (Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933-1945, Bd. 5) Leipzig/Reclam
- Ischerwood, Christopher (1976). *Christopher and his kind, 1929-1939*. New York/Farrar
- Ittner, Jutta (1998). *Augenzeuge im Dienst der Wahrheit. Leben und literarisches Werk Martin Gumperts (1897-1955)*. Bielefeld/Aisthesis
- Jackman, J.C., C.M. Borden (1983). *The Muses flee Hitler. Cultural transfer and adaptation*. Washington D.C./Smithsonian Institution Press

- Jasper, Willi (1983). Heinrich Mann und die "Deutsche Volksfront". Mythos und Realität intellektueller Ideenpolitik im Exil. In: Koebner, Thomas (hrsg.) (1983). *Stalin und die Intellektuellen und andere Themen*. (Exilforschung Bd. 1). München/edition text + kritik
- Jasper, Willy (1984). Entwürfe einer neuen Demokratie für Deutschland. Ideenpolitische Aspekte der Exildiskussion 1933-1945. Ein Überblick. In: Koebner, Thomas (hrsg.). *Erinnerungen ans Exil. Kritische Lektüre der Autobiographien nach 1933 und andere Themen*. (Exilforschung. Bd. 2). München/edition text + kritik
- Jasper, Willi (1992). *Der Bruder Heinrich Mann. Eine Biographie*. Frankfurt am Main/Fischer
- Jedamski, Doris, Hiltgund Jehle, Ulla Siebert (hrsg.) (1994). "Und tät das Reisen wählen!". *Frauenreisen, Reisefrauen*. (Dokumentation des interdisziplinären Symposiums zur Frauenreiseforschung, Bremen 21.-24. Juni 1993). Zürich/eFeF
- Jens, Inge, Walter Jens (2003). *Frau Thomas Mann. Das Leben der Katharina Pringsheim*. Reinbek/Rowohlt
- Jong, Louis de (1953). *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog*. Meulenhoff/Amsterdam
- Jüngling, Kirsten, Brigitte Roßbeck (2003). *Die Frau des Zauberers, Katia Mann*. München/Propyläen
- Jürgs Britta (hrsg.) (1998). *Wie eine Nilbraut, die man in die Wellen wirft. Portraits expressionistischer Künstlerinnen und Schriftstellerinnen*. Grambin/Aviva
- Krabiell, Klaus-Dieter, "Die Alten und die Jungen". Publizistische Kontroversen Bertolt Brechts mit Thomas Mann und Klaus Mann in den zwanziger Jahren. Mit einem unbekanntem Text von Brecht', *Wirkendes Wort*, 1 (1999).
- Kannonier, Waltraud (1989). *Zwischen Flucht und Selbstbehauptung. Frauenleben im Exil*. Linz
- Kannonier-Finster, Waltraud, Meinrad Ziegler (1996). *Frauen-Leben im Exil. Biografische Fallgeschichten*. Wien/Böhlau
- Keiser-Hayne, Helga (1990). "Beteiligt euch, es geht um eure Erde." Erika Mann und ihr politisches Kabarett die "Pfeffermühle" 1933-1937. München/Edition Spangenberg
- Kerker, Elke. (1977). *Weltbürgertum – Exil – Heimatlosigkeit. Die Entwicklung der politischen Dimension im Werk Klaus Manns von 1924-1936*. Meisenheim am Glan/Hain
- Kettenacker, Lothar (Hg.) (1977). *Das "Andere Deutschland" im Zweiten Weltkrieg. Emigration und Widerstand in internationaler Perspektive*. Stuttgart/Ernst Klett Verlag
- Kiefer, Sascha, 'Gesellschaftlicher Umbruch und literarisierte Familiengeschichte. Thomas Manns *Unordnung und frühes Leid* und Klaus Manns *Kindernovelle*', *Wirkendes Wort*, 3 (1999).
- Kieser, Rolf (1991). Die legende von der Pfeffermühle. In: Pfanner, Helmut F. (Hg.) (1991). *Der Zweite Weltkrieg und die Exilanten. Eine literarische Antwort*. Bonn, Berlin/Bouvier Verlag
- Kisch, Egon Erwin (1951 [1929]). *Paradies Amerika*. Berlin/Aufbau-Verlag

- Klapdor-Kops, Heike (1985). *Die Gestaltung der Frauen im Drama deutsche Exilautoren (1933-1945)*. Weinheim, Basel
- Klein, Anne (1997). Rettung und Restriktion. US-amerikanische Notvisa für politische Flüchtlinge in Südfrankreich 1940/41. In: Krohn, Claus-Dieter (hrsg.) (1997). *Exil und Widerstand*. (Exilforschung. Bd. 15) München/edition text + kritik
- Koch, Jeroen (1994). *Politiek en moraal. Golo Mann en de Duitse geschiedenis*. Houten/Atalanta
- Koebner, Thomas (hrsg.) (1983). *Stalin und die Intellektuellen und andere Themen*. (Exilforschung Bd. 1.) München/edition text + kritik
- Koebner, Thomas (hrsg.) (1984). *Erinnerungen ans Exil. Kritische Lektüre der Autobiographien nach 1933 und andere Themen*. (Exilforschung. Bd. 2) München/edition text + kritik
- Koebner, Thomas (hrsg.) (1987). *Fluchtpunkte des Exils und andere Themen*. (Exilforschung. Bd. 5) München/edition text + kritik
- Koebner, Thomas (Hg.) (1987). *Deutschland nach Hitler. Zukunftspläne im Exil und aus der Besatzungszeit 1939-1949*. Opladen/Westdeutscher Verlag
- Krabiel, Klaus-Dieter, "Die Alten und die Jungen". Publizistische Kontroversen Bertolt Brechts mit Thomas Mann und Klaus Mann in den zwanziger Jahren. Mit einem unbekanntem Text von Brecht', *Wirkendes Wort*, 1 (1999).
- Kreis, Gabriele (1984). *Frauen im Exil. Dichtung und Wirklichkeit*. Düsseldorf/Claassen
- Kröger, Ute (2005). "Wie ich leben soll, weiss ich noch nicht". *Erika Mann zwischen "Pfeffermühle" und "Firma Mann"*. Ein Porträt. Zürich/Limmat Verlag
- Krohn, Claus-Dieter (hrsg.) (1993). *Frauen und Exil. Zwischen Anpassung und Selbstbehauptung*. (Exilforschung. Bd. 11) München/edition text + kritik
- Krohn, Claus-Dieter (hrsg.) (1994). *Aspekte der künstlerischen Inneren Emigration 1933 bis 1945*. (Exilforschung. Bd. 12) München/edition text + kritik
- Krohn, Claus-Dieter (hrsg.) (1997). *Exil und Widerstand*. (Exilforschung. Bd. 15) München/edition text + kritik
- Krohn, Claus-Dieter, Sonja Hilzinger (hrsg.) (1999). *Sprache - Identität - Kultur. Frauen im Exil*. (Exilforschung. Bd. 17) München/edition text + kritik
- Kroll, Fredric (Hg.) (1977). Klaus Mann-Schriftenreihe, Bd. 2: 1906-1927. *Unordnung und früher Ruhm*. Wiesbaden/Edition Klaus Blahak
- Kroll, Fredric (Hg.) (1977). Klaus Mann-Schriftenreihe, Bd. 3: 1927-1933. *Vor der Sintflut*. Wiesbaden/Edition Klaus Blahak
- Kroll, Fredric (Hg.) (1992). Klaus Mann-Schriftenreihe, Bd 4/I: 1933-1934. *Sammlung der Kräfte*. Wiesbaden/Edition Klaus Blahak
- Kroll, Fredric (1986). Klaus Mann-Schriftenreihe, Bd 5: 1937-1942. *Trauma Amerika*. Wiesbaden/Edition Klaus Blahak
- Kroll, Fredric (1996). Klaus Mann-Schriftenreihe, Bd 6: 1943-1949. *Der Tod in Cannes*. Hannover/Edition Klaus Blahak

- Krüll, Marianne (1997). *Im Netz der Zauberer. Eine andere Geschichte der Familie Mann*. Frankfurt am Main/Fischer
- Labrie, Arnold (2001). *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa, 1870-1914*. Amsterdam/Bert Bakker
- Lacey, Kate, (1996). *Feminine Frequencies. Gender, German radio, and the public sphere 1923-1945*. Ann Arbor/University of Michigan Press
- Lancaster, Marie-Jacqueline (ed.) (1968). *Brian Howard. Portrait of a failure*. London/Anthony Blond
- Landshoff, Fritz H. (2001). *Amsterdam, Keizersgracht 333 Querido Verlag. Erinnerungen eines Verlegers*. Berlin/Aufbau
- Landshoff-York, Ruth (1997). *Klatsch, Rum und kleine Feuer. Biographische Impressionen*. Frankfurt am Main/Fischer Verlag
- Langkau-Alex, Ursula, Thomas M. Ruprecht (Hg.) (1995). *Was soll aus Deutschland werden? Der Council for a Democratic Germany in New York 1944-1945. Aufsätze und Dokumente*. Frankfurt am Main/Campus Verlag
- Lethen, Helmut (1994). *Verhaltenslehre der Kälte. Lebensversuche zwischen den Kriegen*. Frankfurt am Main/Suhrkamp
- Liebner, Petra (2001). *Paul Tillich und der Council for a Democratic Germany (1933 bis 1945)*. Frankfurt am Main/Peter Lang
- Lixl-Purcell, Andreas (ed.) (1988). *Women of exile. German-Jewish autobiographies since 1933*. New York/Greenwood Press
- Loewy, Ernst (Hrsg.) (1981). *Literarische und politische Texte aus dem deutschen Exil 1933-1945. Band 1. Mit dem Gesicht nach Deutschland*. Frankfurt am Main/Fischer
- Loewy, Ernst (Hrsg.) (1982). *Literarische und politische Texte aus dem deutschen Exil 1933-1945. Band 2. Erbärmlichkeit und Größe*. Frankfurt am Main/Fischer
- Lühe, Irmela von der, "“Wegstreben vom Einst?”. Überlegungen zu Erika Manns Arbeit nach der Rückkehr aus dem Exil", *Exil: Forschung, Erkenntnisse, Ergebnisse*, 1 (1988).
- Lühe, Irmela von der (1989). Die Publizistin Erika Mann im amerikanischen Exil. In: Koebner, Thomas (hrsg.) (1989). *Publizistik im Exil und andere Themen*. (Exilforschung. Bd. 7) München/edition text + kritik
- Lühe, Irmela von der (1993). "Meine etwas kindische Art, Geschichtchen zu erzählen...". Die Schriftstellerin und Publizistin Erika Mann im amerikanischen Exil. In: Hirschbach, D., S. Nowoselsky (Hrsg.) (1993). *Zwischen Aufbruch und Verfolgung. Künstlerinnen der zwanziger und dreißiger Jahre*. Bremen/Zeichen + Spuren
- Lühe, Irmela von der (1993). Geschwister in Exil. Erika und Klaus Mann. In: Krohn, Claus-Dieter (hrsg.) (1993). *Frauen und Exil. Zwischen Anpassung und Selbstbehauptung*. (Exilforschung. Bd. 11). München/edition text + kritik
- Lühe, Irmela von der (1993). *Erika Mann. Eine Biographie*. Frankfurt am Main/Fischer
- Lühe, Irmela von der (1994). Vergnügen am Spiel und Ernst im Spiel: Die Pfeffermühle in Holland. In: Würzner H., K Kröhnke (Hrsg.) (1994). *Deutsche Literatur im Exil in den Niederlanden 1933-1940*. Amsterdam/Rodopi

- Maas, Lieselotte (1984). Verstrickt in die Totentänze einer Welt. Die politische Biographie des Weimarer Journalisten Leopold Schwarzschild, dargestellt im Selbstzeugnis seiner Exilzeitschrift "Das Neue Tage-Buch". In: Koebner, Thomas (Hrsg.). *Erinnerungen ans Exil. Kritische Lektüre der Autobiographien nach 1933 und andere Themen*. (Exilforschung. Bd. 2) München/Edition Text + Kritik
- Mahrdt, Helgard (1998). *Öffentlichkeit, Gender und Moral. Von der Aufklärung zu Ingeborg Bachmann*. Goettingen/Vandenhoeck & Ruprecht
- Mak, Geertje (1997). *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van sekse in de negentiende eeuw*. Amsterdam, Meppel/Boom
- Malamud, Bernard (1997). *The complete stories*. New York/The Noonday Press
- Mann, Erika (1999 [1932]). *Stoffel fliegt übers Meer*. Reinbek/Rowohlt
- Mann, Erika (1939). *Tien millioen kinderen. De opvoeding van de jeugd in het Derde Rijk*. Amsterdam/uitgeverij Contact
- Mann, Erika (1940). *The Lights Go Down*. New York/Farrar&Rinehart
- Mann, Erika (1950). *Klaus Mann zum Gedächtnis*. Amsterdam/Bermann-Fischer, Querido Verlag
- Mann, Erika (1988) *Briefe und Antworten 1922-1950*. München/DTV
- Mann, Erika (1988). *Briefe und Antworten 1951-1969*. München/DTV
- Mann, Erika (1990 [1942]). *Zehn jagen Mr. X*. Berlin/Kinderbuchverlag
- Mann, Erika (1998). *Mein Vater der Zauberer*. Reinbek/Rowohlt
- Mann, Erika (2000). *Blitze überm Ozean. Aufsätze, Reden, Reportagen*. Reinbek/Rowohlt
- Mann, Erika, Klaus Mann (1996 [1929]). *Rundherum. Abenteuer einer Weltreise*. Reinbek/Rowohlt
- Mann, Erika, Klaus Mann (1989 [1931]). *Das Buch von der Riviera. Was nicht im "Baedeker" steht*. Berlin/Silver und Goldstein
- Mann, Erika, Klaus Mann (1996[1939]). *Escape to Life. Deutsche Kultur im Exil*. Reinbek/Rowohlt
- Mann, Erika, Klaus Mann (1940). *The Other Germany*. New York/Modern Age Books
- Mann, Golo (2001). *Erinnerungen und Gedanken. Lehrjahre in Frankreich*. Frankfurt am Main/Fischer
- Mann, Heinrich (1946). *Ein Zeitalter wird besichtigt*. Stockholm/Neuer Verlag
- Mann, Katia (1976). *Meine ungeschriebenen Memoiren*. Frankfurt am Main/Fischer
- Mann, Klaus (1977). *Mefisto. Portret van een duivels kunstenaar*. Utrecht/Bruna
- Mann, Klaus (1981 [1935]). *Symphonie Pathétique. Ein Tschaikowsky-Roman*. Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1981[1936]). *Mephisto. Roman einer Karriere*. Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1981[1939]). *Der Vulkan. Roman unter Emigranten*. Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1981[1949]). *Der Wendepunkt. Ein Lebensbericht*. Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1984[1942]). *The Turning Point. Thirty-Five Years in this Century*. New York/Markus Wiener Publishing

- Mann, Klaus (1986 [1925]). *Der fromme Tanz. Abenteuerbuch einer Jugend.* Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1988 [1937]). *Het getraliede venster.* Amsterdam/Wereldbibliotheek
- Mann, Klaus (1989). *Der Siebente Engel. Die Theaterstücke.* Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1990). *Speed. Die Erzählungen aus dem Exil.* Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1991). *Briefe und Antworten, 1922-1949.* Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1992). *Die neuen Eltern. Aufsätze, Reden, Kritiken 1924-1933.* Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1993). *Zahnärzte und Künstler. Aufsätze, Reden, Kritiken 1933-1936.* Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1993). *Das Wunder von Madrid. Aufsätze, Reden, Kritiken 1936-1938.* Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1994). *Zweimal Deutschland. Aufsätze, Reden, Kritiken 1938-1942.* Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1994). *Auf verlorenem Posten. Aufsätze, Reden, Kritiken 1942-1949.* Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1995). *Tagebücher 1931-1949.* Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (1999 [1932]). *Treffpunkt im Unendlichen.* Reinbek/Rowohlt
- Mann, Klaus (2000 [1932]). *Kind dieser Zeit.* Reinbek/Rowohlt Taschenbuch Verlag
- Mann, Monika (1956). *Vergangenes und Gegenwärtiges. Erinnerungen.* München/Kindler Verlag
- Márai, Sándor (2000). *Gloed.* Amsterdam/Wereldbibliotheek
- Markham, Sara (1986). *Workers, Women and Afro-Americans. Images of the United States in German Travel Literature from 1923 to 1933.* New York/Lang
- Mattenkloft, Gundel, 'Eigensinn und moralisches Engagement. Über Erika Manns Kinderbücher', *Zeitschrift für Germanistik*, 11 (2001).
- Mauch, Christof (1999). *Schattenkrieg gegen Hitler. Das Dritte Reich im Visier der amerikanischen Geheimdienste 1941-1945.* Stuttgart/Deutsche Verlags-Anstalt
- Melton, Judith M. (1998). *The Face of Exile. Autobiographical Journeys.* Iowa City/University of Iowa Press
- Mendelssohn, Peter de (1992). *Der Zauberer. Das Leben des deutschen Schriftstellers Thomas Mann. Jahre der Schweben: 1919 und 1933.* Frankfurt am Main/Fischer
- Mertz, Peter (1985). *Und das wurde nicht ihr Staat. Erfahrungen emigrierter Schriftsteller mit Westdeutschland.* München/Beck
- Meskimmon, Marsha, Shearer West (ed.) (1995). *Visions of the 'Neue Frau'. Women and the Visual Arts in Weimar Germany.* Aldershot/Scolar Press
- Mettrop-Wurster, I. (red.) (1989). *Broers en zussen. Psychoanalytische opstellen over de relatie van kinderen.* Meppel/Boom
- Middell, Eike (Hg.) (1979). *Exil in den USA. Mit einem Bericht "Schanghai – Eine Emigration am Rande".* (Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933-1945, Bd.3) Leipzig/Reclam

- Miłosz, Czesław, 'On Exile', *Parabola*, 18 (1993).
- Mittenzwei, Werner (1979): *Exil in der Schweiz*. (Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933-1945, Bd. 2) Frankfurt am Main/Röderberg-Verlag
- Mühlen, Patrik von zur. (1983). *Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im Spanischen Bürgerkrieg 1936 bis 1939*. Bonn/Verlag Neue Gesellschaft
- Naumann, Uwe (1996). *Klaus Mann. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbek/Rowohlt
- Naumann, Uwe (hrsg.) (2001). "Ruhe gibt es nicht, bis zum Schluss". *Klaus Mann (1906-1949) Bilder und Dokumente*. Reinbek/Rowohlt
- Nicolai, Elke (1998). "Wohin es uns treibt...". *Die literarische Generationsgruppe Klaus Manns 1924-1933. Ihre Essayistik und Erzählproza*. Frankfurt am Main/Peter Lang
- Nicole Schaezler (1999). *Klaus Mann. Eine Biographie*. Frankfurt, New York/ Campus Verlag
- Nitschke, A., G.A. Ritte (ed.) (1990). *Jahrhundertwende. Der Aufbruch in die Moderne 1880-1930*. Reinbek/Rowohlt
- Ohnesorg, Stefanie (1996). *Mit Kompaß, Kutsche und Kamel : (Rück-) Einbindung der Frau in die Geschichte des Reisens und der Reiseliteratur*. St. Ingbert/Röhrig Universitätsverlag
- Olink, Hans (1997). *Nico Rost. De man die van Duitsland hield*. Amsterdam/Nijgh&Van Ditmar
- Paffen, Alexandra, "Eine sonderbare Familie." In de ban van de familie Mann', *De Gids* 12 (2002).
- Paffen, Alexandra, 'De parallele levens van Erika en Klaus Mann', *Biografie Bulletin*, 13 (2003).
- Paffen, Alexandra (2003). "Unser vielleicht bestes ertragreichstes Jagdrevier, Holland". Erika en Klaus Mann in Nederland in de jaren 1933-1936. In: Boterman, Frits, Marianne Vogel (ed.) (2003). *Nederland en Duitsland in het interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur*. Hilversum/Verloren
- Paffen, Alexandra, 'Escape to Life. Erika en Klaus Mann en de jaren van de Amerikaanse ballingschap', *Groniek*, 163 (2004).
- Paffen, Alexandra (2004). Die Geschichte einer Radikalisierung. Erika und Klaus Manns Überlegungen zur Zukunft Deutschlands während der Kriegsjahre. In: Nickel, Gunther (ed.) (2004). *Literarische und politische Deutschlandkonzepte 1938-1949*. Göttingen/Wallstein
- Paffen, Alexandra, "Lass uns doch nur den Krieg aus dem Spiele halten." Die Geschwister Erika und Klaus Mann und ihre Einstellungen zu Pazifismus, Kampf und Krieg – ein Versuch, *Ariadne*, 47 (2005).
- Petro, Patrice (1989). *Joyless streets. Women and melodramatic representation in Weimar, Germany*. Princeton, N.J./Princeton University Press.
- Peukert, Detlev J.K. (1987). *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*. Frankfurt am Main/Suhrkamp

- Pfanner, Helmut F. (1987). Eine spröde Geliebte. New York aus der Sicht deutscher und österreichischer Exilanten. In: Koebner, Thomas (hrsg.) (1987). *Fluchtpunkte des Exils und andere Themen*. (Exilforschung. Bd. 5) München/edition text + kritik
- Pfanner, Helmut F. (Hg.) (1991). *Der Zweite Weltkrieg und die Exilanten. Eine literarische Antwort*. Bonn, Berlin/Bouvier Verlag
- Radkau, Joachim (1971). *Die deutsche Emigration in den USA. Ihr Einfluß auf die amerikanische Europapolitik 1933-1945*. Düsseldorf/Bertelsmann Universitätsverlag
- Reich, Gerhard (1997). *Deutschsprachige Exilliteratur in New York City nach 1933*. (ongepubliceerde dissertatie University of Pennsylvania)
- Reich-Ranicki, Marcel (1988). *Thomas Mann und die Seinen*. Stuttgart/ Deutsche Verlags-Anstalt
- Reich-Ranicki, Marcel (1990). *Thomas Mann en de zijnen*. Amsterdam/Arbeiderspers
- Röder, Werner (hrsg.) (1980-1985) *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*. (4 Bände) München/Saur
- Rose, Phyllis (1994 [1983]). *Parallel Lives. Five Victorian Marriages*. London/Vintage
- Rubin Suleiman, Susan (ed.) (1998). *Exile and Creativity. Signposts, Travelers, Outsiders, Backward Glances*. Durham, London/Duke University Press
- Sahl, Hans (2001). *Memoires van een moralist*. Amsterdam/Uitgeverij Atlas
- Said, Edward W., 'The mind of winter. Reflections on life in exile', *Harper's magazine*, 269 (1984).
- Sanders, Marion K. (1973). *Dorothy Thompson. A Legend in Her Time*. Houghton Mifflin Company/Boston
- Santiago, Luciano P.R. (1973). *The Children of Oedipus. Brother-Sister Incest in Psychiatry, Literature, History and Mythology*. New York/Libra Publishers
- Schiller, Dieter. (1983). Geistige Differenz und politische Disziplin. Klaus Mann zwischen 1930 und 1935. In: Schlenstedt, Silvia (Hg.). *Wer schreibt, handelt. Strategien und Verfahren literarischer Arbeit vor und nach 1933*. Berlin, Weimar
- Schneider, Hansjörg (1979). *Exiltheater in der Tschechoslowakei 1933-1938*. Berlin/Henschelverlag
- Schneider-Philipp, Sybille (2001). *Überall heimisch und nirgends. Thomas Mann – Spätwerk und Exil*. Bonn/Bouvier
- Scholdt, Günter (1993). *Autoren über Hitler. Deutschsprachige Schriftsteller 1919-1945 und ihr Bild vom "Führer"*. Bonn/Bouvier
- Schöne, Lothar (1995). *Neuigkeiten vom Mittelpunkt der Welt. Der Kampf ums Theater in der Weimarer Republik*. Darmstadt/Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Schoppmann, Claudia (hg.) (1995). *Im Fluchtgepäck die Sprache. Deutschsprachige Schriftstellerinnen im Exil*. Frankfurt am Main/Fischer
- Schwarzenbach, Annemarie (1993). *"Wir werden es schon zuwege bringen, das Leben"*. Annemarie Schwarzenbach an Erika und Klaus Mann. Briefe 1930-1942. Pfaffenweiler/Centaurus

- Seghers, Anna, Wieland Herzfelde (1986). *Gewöhnliches und Gefährliches Exil. Ein Briefwechsel aus der Zeit des Exils 1939-1949*. Darmstadt/Luchterhand
- Sitter, Carmen (1998). *"Die eine Hälfte vergißt man(n) leicht!". Zur Situation von Journalistinnen in Deutschland unter besonderer Berücksichtigung des 20. Jahrhunderts*. Pfaffenweiler/Centaurus-Verlagsgesellschaft
- Slattery, J.F. (1999). Erika Mann und die BBC 1940-1943. In: Eckhard Heftrich (Hrsg.). *Thomas Mann Jahrbuch. Band 12*. Frankfurt am Main/Vittorio Klostermann
- Soden, Kristine von, Maruta Schmidt (ed.) (1988). *Neue Frauen. Die zwanziger Jahre. BilderLeseBuch*. Berlin/Elefanten Press
- Sommer, Monika (1996). *Literarische Jugendbilder zwischen Expressionismus und Neuer Sachlichkeit. Studien zum Adoleszenzroman der Weimarer Republik*. Frankfurt am Main/Peter Lang
- Spalek, J.M., J. Strelka (Hg.) (1976). *Deutsche Exilliteratur seit 1933. Kalifornien*. Bern, München/Francke Verlag
- Spalek, J.M., J. Strelka (Hg.) (1989). *Deutschsprachige Exilliteratur seit 1933. New York*. Bern/Francke Verlag
- Spalek, J. M. (ed.) (2002). *Deutschsprachige Exilliteratur seit 1933. USA*. (Bd. 3) Bern/Saur
- Spangenberg, Eberhard (1982). *Karriere eines Romans. Mephisto, Klaus Mann und Gustaf Gründgens. Ein dokumentarischer Bericht aus Deutschland und dem Exil 1925-1981*. München/Ellermann Verlag
- Stephan, Alexander (1979). *Die deutsche Exilliteratur 1933-1945. Eine Einführung*. München/C.H. Beck
- Stephan, Alexander (Hg.) (1990). *Exil. Literatur und die Künste nach 1933*. Bonn/Bouvier Verlag
- Stephan, Alexander (1995). *Im Visier des FBI. Deutsche Exilschriftsteller in den Akten amerikanischer Geheimdienste*. Stuttgart, Weimar/Metzler
- Sternheim, Thea (1995). *Erinnerungen*. Freiburg/Kore Verlag
- Sternheim, Thea (1995). *Tagebücher 1905-1927. Die Jahre mit Carl Sternheim*. Mainz/v. Hase & Koehler Verlag
- Strohmeyr, Armin (1997). *Traum und Trauma. Der androgyne Geschwisterkomplex im Werk Klaus Manns*. Augsburg/Roter Milan
- Strohmeyr, Armin (2000). *Klaus und Erika Mann. Les enfants terribles*. Berlin/Rowohlt
- Tabori, Paul (1972). *The Anatomy of Exile. A Semantic and Historical Study*. London/Harrap
- Ter Braak, Menno (1980). *De artikelen over emigrantenuitvoerend 1933-1940*. (bijeengebracht en ingeleid door Francis Bulhof). 's-Gravenhage/BZZTôH
- Ter Braak, Menno (1949-1951). *Verzameld werk*. (deel 3) Amsterdam/Van Oorschot
- Ter Braak, Menno, Eddy du Perron (1962-1967). *Briefwisseling*. (deel 2) Amsterdam/Van Oorschot
- Thiel, Marlis (1998). *Klaus Mann. Die Sucht, die Kunst und die Politik*. Pfaffenweiler/Centaurus

- Oudvorst, A.F. van (1991). *De verbeelding van de intellectuelen. Literatuur en maatschappij van Dostojewski tot Ter Braak*. Amsterdam/Wereldbibliotheek
- Vege sack, T. von (1986). *De intellectuelen. Een geschiedenis van het literaire engagement 1898-1968*. Amsterdam/Meulenhoff
- Vollmer, Hartmut (1998). *Liebes(ver)lust. Existenzsuche und Beziehungen von Maennern und Frauen in deutschsprachigen Romanen der zwanziger Jahre. Erzaehlte Krisen - Krisen des Erzaehlens*. Oldenburg/Igel-Verlag
- Vree, Frank van (1989). *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie*. Groningen/Historische Uitgeverij
- Wagner, Lilya (1989). *Women War Correspondents of World War II*. New York/Greenwood Press
- Walach, Dagmar. 'Aber ich habe nicht mein Gesicht'. *Gustaf Gründgens, eine deutsche Karriere*. Berlin/ Henschel
- Wall, Renate (1995). *Lexikon deutschsprachiger Schriftstellerinnen im Exil 1933-1945*. Freiburg/Kore
- Walter, H.A. (1997). *Fritz H. Landshoff und der Querido Verlag 1933-1950*. Marbach am Neckar/Deutsche Schillergesellschaft
- Walter, Hans-Albert (1972). *Asylpraxis und Lebensbedingungen in Europa. Deutsche Exilliteratur 1933-1950*. Darmstadt/Neuwied
- Walter, Hans-Albert (1984). *Deutsche Exilliteratur 1933-1950. Europäisches Appeasement und überseeische Asylpraxis*. (Bd. 2) Stuttgart/Metzler
- Weeks, Jeffrey (1985). *Sexuality and its Discontents. Meanings, Myths & Modern Sexualities*. London, New York/Routledge
- Weiss, Andrea (2000). *Flucht ins Leben. Die Erika und Klaus Mann-Story*. Reinbek/Rowohlt
- Weiss, Andrea, 'Communism, Perversion, and other Crimes against the State. The FBI Files of Klaus and Erika Mann', *GLQ. A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 7 (2001).
- Wißkirchen, Hans (1999). *Die Familie Mann*. Reinbek/Rowohlt
- Wolbold, Matthias (1999). *Zwischen Ablehnung, Anpassung und Zerrissenheit. Deutsche Exilautoren in den USA*. Hamburg/Verlag Dr. Kovac
- Würzner, H., K Kröhnke (Hrsg.) (1994). *Deutsche Literatur im Exil in den Niederlanden 1933-1940*. Amsterdam/Rodopi
- Yang, Rong (1996). "Ich kann einfach das Leben nicht mehr ertragen." *Studien zu den Tagebüchern von Klaus Mann*. Marburg/Tectum Verlag
- Zaich, Katja B. (2001). "Ich bitte dringend um ein Happyend." *Deutsche Bühnenkünstler im niederländischen Exil 1933-1945*. Frankfurt am Main/Peter Lang
- Zuckmayer, Carl (1977 [1966]). "Als wär's ein Stück von mir". *Erinnerungen*. Frankfurt am Main/Fischer
- Zuckmayer, Carl (2002). *Geheimreport*. Göttingen/Wallstein Verlag
- Zynda, Stefan (1986). *Sexualität bei Klaus Mann*. Bonn/Bouvier

CURRICULUM VITAE

Alexandra Paffen (1974) studeerde Cultuur- & Wetenschapsstudies aan de Universiteit Maastricht en was vervolgens als onderzoeker en docent verbonden aan de Universiteit Utrecht. Zij was een aantal jaren redacteur van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* en bestuurslid van het *Biografie Bulletin*. Zij publiceerde zowel in Nederland als in Duitsland diverse artikelen over Erika en Klaus Mann.